

בצלאל [סאלק] ליוהרד

האמנותי שאשאד בחיים

איאקונו של וטרי לשרוד באתו כודי סרוב וכצבא האדום

מרתון צבאית לשרוד באתו כודי סרוב וכצבא האדום

בצלאל [סאלק] ליוהרד

האמנותי שאשאד בחיים

איאקונו של וטרי לשרוד באתו כודי סרוב וכצבא האדום

סדרת *אש*

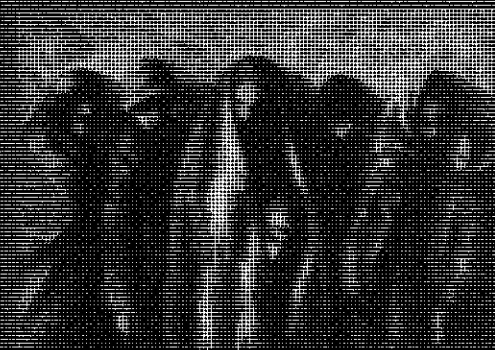
מצלאל ליוהרד היה בן 18 בשבועות והתחיל את ערו פריטוב פטרוביץ
 הקונדית, הוא ובני משפחתו נאנקו כדי לשרוד ומצאלא מוכר את בית
 סבו לזכור להם סונו, אבל בני משפחה שלימו נמנו סת איתו ה לא
 תרבו הקוויה הפלוח מצלאל לקויה נכתובא בנדע פו לפסחה העו
 וקא העסרת - לפרוה גולו העקוד - לצבא המבוויסו סוד הוהתם
 מכתובים, לאחי מולחמה מנא את אפסו פסודוה, לאחי פוהוה ס
 תנא המוויסו עסק מצלאל בפעולות פתוחה ועליו לאקו שוהל לא
 שנים את חוהו, עקום משפחה שלימו לקטן מודי במסערת הוהל
 ספי הוהוונות היה פתום סונו, נאק סלג פיה ויא הוהמפסו עו לאחי
 עו סונו, ויהא כוילי פתום סלג ומו ער מו הוהמלחה על פוהוה סו
 צעדים הוהים בוד מוויסוב סונו הוד נקויה ופסע בודו אפסוהו
 ליוהל מנה מוהו הוהים פוהוהו הוהים.
 מוהוהו פוהוהו עו את פללו על מוהוהו גוהו, גוהו פוהוהו את הוהוהו
 ועוד הוהים וילס אהוים מוהו מוהוהו עס מו סלג ליוהוהו על
 פללו עו ויהו בודו מודי עו ויהו מנה מנה אפסוהו פללו

מרתון צבאית לשרוד באתו כודי סרוב וכצבא האדום

בצלאל (סאלק) לינהרד

האמנתי שאשאר בחיים

מאבקו של נער לשרוד
בגטו בוריסלב ובצבא האדום

החוק הממשלתי הישן ביותר
ועל המידע הישן ביותר ייתכן וייעדי
למחשבותיך וייעדי
שמי ידעו את האמת באירועים אלה ייעדי
אשר יתעוררו למען ייעדי

מלחמת העולם השני
המלחמה הגדולה
המלחמה הגדולה
המלחמה הגדולה

From the *Journal of the Holocaust*
The Holocaust
The Holocaust
The Holocaust

From the *Journal of the Holocaust*
The Holocaust
The Holocaust
The Holocaust

בצלאל (סאלק) לינהרד

האמנתי שאשאר בחיים

מאבקו של נער לשרוד
בגטו בוריסלב ובצבא האדום

יד ושם • ירושלים • תשס"ה

This publication was made possible through the donation
of the Holocaust Survivors' Memoirs Project

הספר מוקדש לבני משפחתי,
בני משפחות לינהרד ורטנר,
שנרצחו בידי הנאצים בשואה
בעיר בוריסלב, 1942-1944

Bezalel (Salek) Linhard

I Believed I Would Survive

A Youth's Struggle to Survive
in the Borislav Ghetto and the Red Army

עריכה לשונית: יחיעם פדן
הבאה לדפוס: יונה גל, חדוה מלכיאור כהן

© 2005 כל הזכויות שמורות ליד ושם

ת"ד 3477, ירושלים 91034

e-mail: publications.marketing@yadvashem.org.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט או להחסיף במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי,
מכני, או אחר – כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בהומר הכלול בספר זה אסור
בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

הדעות והתוכן המובאים בספר זה הם באחריות המחבר בלבד

דאנאקוד 268-395

מסת"ב 965-308-225-6 ISBN

סדר ועימוד: שולמית ירושלמי, ירושלים

Printed in Israel 2005

במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

11	הקדמה
	חלק ראשון: שורדים
17	העיר בוריסלב
21	הפוגרום
28	החורף והרעב
35	במלכודת הגרמנים
42	ברטולד בייץ
49	אחים
55	הגטו
61	האקציה הרביעית
66	מאיציו גלר
71	אהבת נעורים
76	סיפורו של אידיו
88	אבדן
	חלק שני: מהמחנה אל היער
97	מחנה העבודה

204	בולקוב
210	ההפלגה
216	חיים חדשים
223	מקריית ענבים לבית יוסף
229	החיילת
234	השירות במשטרה
241	סוף דבר

101	הגוי ממגדל הקידוח
107	גיבורים אמיצים
111	המסתור ביער: אבא איננו
116	כוח רוחני, כוח ארצי
123	החלום ושברו
127	חיפוש אחר מקורות מזון
132	חיילים על הגשר

חלק שלישי: עם הצבא האדום

139	השחרור
143	בזכות הנהג השיכור
147	הגיוס לצבא הרוסי
153	יהודים נסתרים
158	פציעה
164	בודפשט: היהלומן היהודי
171	מבודפשט לווינה
178	לקראת שחרור
187	אחותי האבודה

חלק רביעי: הדרך לארץ-ישראל

195	גיוס בתחנת הרכבת
-----	------------------

הכתיבה. בינתיים התרחשו דברים שלא היו תלויים ב. בני הבכור חלה במחלה קשה, ואחרי טיפולים קשים בארץ ובארצות-הברית נפטר בגיל צעיר, כהשאירו אתריו אישה ושלושה ילדים. אני עצמי חליתי בסרטן ועברתי שמונה ניתוחים. גם רעייתי חלתה עקב אברן הבן הבכור האהוב עלינו. האם יכולתי להתחיל בכתיבה? שוב עברו שנים, והרעיון של הכתיבה לא הרפה אפילו לרגע. לבסוף התחלתי לכתוב.

הדברים שהעליתי על הכתב נשמעו דמיוניים או בדויים אפילו באוזני. אולי כלל לא התרחשו, ואני המצאתי אותם? הייתכן שאומה שלמה במרכז אירופה נגררה אחרי מנהיג וחבר מרעיו וקיבלה את תורת הגזע בהתלהבות, ללא כל התנגדות או מחאה? ומדוע נרתמו חלק מעמי אירופה לעזרתם בנכונות כה רבה?

התרחש נס — אמנם לא נס מן השמים, שנשארו אטומים לסבלם של מיליוני אנשים — בעלות הברית החליטו להשיב מלחמה שערה, החלטה שהביאה בתום חמש שנים לקריסת גרמניה הנאצית. למרות הרצח השיטתי, שעלה בחייהם של שישה מיליון יהודים, הצליחו מאות אלפים לשרוד ולהגיע לחופי ארץ-ישראל, שהפכה למולדתם היחידה, אבל הסבל שעברנו לא הביא את המשיח, שדורות רבים מייחלים לבואו.

בספר אני מנסה לתאר את המאבק להישרדות. לדעתי היה במאבק שמץ של סיכוי לשרוד, אם כי הישארותנו בחיים היתה מקרית, שהרי התארגנויות חברתיות ותרבותיות, או ציות לפקודות הגסטפו, לא הועילו במאומה ולא הקטינו את מספרם של הנרצחים והנשלחים למחנות המוות. גם לוחמי גטו ורשה לא האמינו לרגע כי מאבקם ההרואי ישנה את ההיסטוריה, או כי יצליחו לגבור על המכונה הנאצית המשומנת היטב שנעזרה בעמים השכנים. מטרת המורדים היתה להוכיח לגרמנים כי דם יהודי אינו הפקר, ולמרות העדר אמצעי לחימה וללא עזרה מצד האוכלוסייה הפולנית הם עמדו בגבורה נגד מכונת המלחמה הנאצית (ויש לזכור כי לא בכל הגטאות היו תנאים

מתאימים להתקומם נגד הנאצים). וגם הפרטיזנים היהודים, רובם מי שהצליחו להתקבל לשורות הפרטיזנים הלא-יהודים, לא יכלו ברובם להושיט עזרה או להציל בפעילותם נשים, ילדים וזקנים. מטרת הפרטיזנים היתה להילחם נגד הכובש הנאצי, ולא היה ביכולתם לעזור לאוכלוסייה יהודית כלשהי.

אני רוצה לספר על צעירים יהודים בני עירי, בוריסלב, שהתארגנו והתקינו מקומות מחבוא ביערות הסביבה שהאזור התכרך בהם, וכך הצליחו להציל כ-300 מיהודי העיר והסביבה. היתה זו התארגנות ממשית שהביאה תוצאות ממשיות. אני ניצלתי בדרך זו. צעירים אלה היו גיבורים אמיתיים.

אני מספר על בני משפחתי, שאַתם עברתי את הימים הנוראים ההם ואתם נלחמתי כדי לשרוד. על חברים שאַתם ניסיתי ליצור סביבה של ילדות ועל הניסיון לשכוח לרגע את מצבנו הכלתי נסבל. אני מספר על גרמני אציל שהציל אותי ורבים מבני עירי; איש שנשאר בצל, אף-על-פי שלא פעל פחות מאוסקר שינדלר.

אני מספר על ארבע תקופות בחיי, הראשונה בהיותי בן 13 בקרב בני משפחתי האהובים. זו התקופה הראשונה בחיי, והעיקרית בספר. יותר משלוש שנים הייתי בגיהנום הנאצי, וכמעט כל בני משפחתי נרצחו לנגד עיני באקציות שונות. התקופה השנייה מצאה אותי במחנה העבודה ובמחבוא ביער, ואילו השלישית התחילה עוד לפני שמלאו לי 17, עם התגייסותי לצבא הרוסי. באותה שעה עמד צבא זה לחצות את הרי הקרפטים המושלגים. חושלתי והתבגרתי בדיוויזיית חיל הרגלים, וזאת למרות הקושי להסתגל לשפה הרוסית ולחיילים המחוספסים למודי הקרבות. הייתי בין היחידים, כנראה, שהתגייסותם גרמה להם סיפוק והנאה: ראיתי גופות של גרמנים שוכבים כשדות הקרב, וטיפלתי בשבויים גרמנים שביקשו לחוס על חייהם וקיללו את היטלר ואת חבר מרעיו. אחרי 20 חודשי לחימה ברחבי אירופה השתחררתי מהשירות. הניצחון על גרמניה הנאצית מצא אותי בווינה.

חלק ראשון שורדים

זמן קצר לפני שחרורי נודע לי כי אחותי היחידה ניצלה לאחר ששהתה במחנות אושוויץ ופלשוב. הצטרפתי לתנועת "גורדוניה" הציונית שפעלה בפולין לשם העלאת שארית הפלטה אל המולדת שעמדה לקבל את עצמאותה. מכאן החלה התקופה הרביעית והאחרונה. כמו שירותי בצבא הרוסי, גם פעילותי בתנועה, והעלייה לארץ-ישראל בדצמבר 1948, כשמלחמת העצמאות היתה בשלבי סיום, היו מבחינתי מעין ריפוי בעיסוק שהיה כה נחוץ לי במצבי הנפשי. הגעתי למולדתי החדשה מבולבל ומתוסכל. חבלי הקליטה והקמת המשפחה — משפתת לינהרד החדשה במקום זו שאבדה בשואה — חותמים את הסיפור.

לפעמים נדמה לי שהשואה בעיני מנהיגי היישוב העברי והממסד הדתי היתה תופעת טבע. כמו רעידת אדמה או התפרצות הר געש שאיש לא יכול היה למנוע ושסחף אתו מיליוני קרבנות שבמקרה נוכחו באזור האסון. שפת היידיש שבה דיברתי — נדחקה. גם את השמות ה"גלותיים" החליפו לשמות תנ"כיים עתיקים. ניצולי השואה הולכים ומסתלקים בהדרגה מן העולם, וחוששני כי השואה תישכח אתם.

העיר בוריסלב

לפני המלחמה היתה בוריסלב עיר שוקקת חיים, מבוססת כלכלית, שרוב תושביה עבדו בתעשיית הנפט שאדמת העיר התברכה בו. את העיר חוצה נהר טיסמיניצה. נהר רדוד שהיו חוצים אותו ברגל. כשהחלו לרדת גשמים, הפך הנהר לאכזר, היה גולש מעבר לגדותיו, מציף ומכסה את האדמות וסוחף אתו כל הנקרה בדרכו. מסביב לעיר היו יערות ובתוכם כפרים אוקראיניים שתושביהם מכרו את תוצרתם בעיר. אדמות הכפרים האלה השתייכו ל"פריצים" פולנים. היערות השתרעו למרגלות הרי הקרפטים.

העיר מנתה כ-50,000 תושבים פולנים ואוקראינים וכ-16,000 יהודים. בכפרים שמסביב לעיר התגוררו בעיקר אוקראינים. בפרוורים עבדו התושבים בתעשייה, היו להם חלקות חקלאיות ומצבם הכלכלי היה די טוב. האנטישמיות, כמו ברוב ערי פולין, היתה רדומה. הפקת הנפט בבוריסלב התנהלה בצורה פרימיטיבית. הנפט הגולמי התגלה באחת החצרות בתחילת המאה השמונה-עשרה. יהודים רבים הפכו לבעלי בארות והתעשרו. מעידה נידחת הפכה בוריסלב לעיר שוקקת חיים, ומכל עברי גליציה זרמו אליה אנשים לחפש פרנסה. השתקעו בה גם יהודים רבים, אפילו מאזור הסודטים וממורווייה, וביניהם הלינהרדים הראשונים.

בתי זיקוק נבנו בעיר השכנה, דרוהוביץ: בבית זיקוק גדול קלטו את רוב הנפט הגולמי שהופק בגבעות. ממגדלי ההפקה יצאו צינורות שהובילו את הנפט אל בתי הזיקוק. הם עברו מתחת לרחוב הראשי

של העיר. אם הצינור דלף, היה הרחוב מתמלא בנפט וכל גפרור או בדל סיגריה היו עלולים לגרום לשרפת ענק; שכן רוב בתי העיר היו בנויים מעץ. המדרכות היו עשויות מקטעים בנויים מעץ, כך שבשעת דליפה של נפט היו מרימים קטעים אלה כדי להגיע אל הצינורות שהיו מונחים מתחת למדרכות. רק מאוחר יותר הועברו הצינורות הללו דרך שטחים פתוחים ונבנו לראשונה מדרכות קבועות ויציבות.

היהודים הפכו למומחים במלאכות הקידוח ובהפקת הנפט. יהודים המציאו מכשירים מיוחדים כדי להקל על הקידוחים ועל הפקת הנפט ממעמקי האדמה. מספרים שראש העיר הראשון היה יהודי חובש כיפה, שהציציות בלטו מתחת למעילו.

מגדלי קידוח והפקה היו מפוזרים כמעט בכל חלקי העיר וביערות הסביבה. הם בלטו בגובהם מעל הגגות והעצים ודמו למגדלי שמירה בטירות העתיקות. ריח הגפרית והגז הטבעי היו כרטיסי הביקור של העיר. הריח לא נעלם מאז היוולדי ועד ליום שבו עזבתי את העיר בזעם. הלמות מנועי הקידוח יצרה מעין "סימפוניה בלתי גמורה" שתושבי העיר התרגלו אליה ונרדמו לצליליה. הטבע כיסה בצמחייה ירוקה את הכתמים שהנפט השאיר סביב מגדלי ההפקה, כאילו הוא מתבייש במה שעשו לו בני האדם והטכנולוגיה. בחורף, שאותו אהבתי במיוחד, היה השלג מכסה את כל היער. מההרים נשבה תמיד רוח שהיתה מסלקת לשעה את הריח החרף. הסופר האוקראיני איוון פרנקו — שהפך ליקיר המשטר הסובייטי עקב הביקורת שכתב על עשירי העיר והסביבה — תיאר את עירנו בספרו בוריסלב צוחקת. העיר אמנם צחקה. למרות ניסיונו להדגיש כי הפועלים כשחור היו מסכנים, כביכול, ראוי לציין כי האנשים שעבדו בתעשיית הנפט התפרנסו בכבוד. מקומות בילוי היו פתוחים כמעט כל הלילה ברחוב הראשי, ושקנו חיים. באותם ימים אהבתי את העיר. אבל העיר בוריסלב אינה צוחקת עוד; העיר בוכה. זה רק חלק מהקללה שקיללנו אותה אני ובני עירי שניצלנו.

כימים שבהם כבשו הגרמנים את חלקה המערבי של פולין, נכבשה

בוריסלב (עם כל מזרח פולין) בידי הקומוניסטים הסובייטים, שהרסו בה כל חלקה טובה. הם הלאימו רכוש פרטי; החנויות ברחוב הראשי, שהציעו תמיד מכל טוב, התרוקנו; בעלי מלאכה נושלו ונאלצו לעבור לקואופרטיבים ממשלתיים.

ברחוב הראשי היתה למשפחתי חנות פרוות גדולה, ובצמוד אליה בית מלאכה לפרוות. נושלונו מהבית, מהחנות ומבית המלאכה, ובמקום הוקם קואופרטיב של פרוונים. קיללנו את המשטר הקומוניסטי, ולא ידענו שאצלם חיינו בגן עדן לעומת מה שהכינו לנו הגרמנים.

משפחת לינהרד הגיעה לעיר באמצע המאה השמונה-עשרה מאזור הסודטים שבצ'כיה. הם היו קונדיטורים ואופים, ונראה שקשיי הפרנסה הביאו אותם לאזור המתפתח. סבא רבא בנה כמו ידיו בית דו-קומתי, ובו קונדיטוריה. כל ילדיו עבדו בה, והעסקים פרחו. סבי רכש את העסק מאביו. היו לו שישה ילדים. הם עבדו בקונדיטוריה עד חשכה, וייצרו גלידות שאותן הובילו למכירה בעגלות בשכונות העיר. בניו של סבא, למעט אחד, נטשו את הקונדיטוריה, וכל אחד מהם מצא את מזלו בעבודה אחרת. הכנות התחתנו, ואחת מהן נסעה לפלשתינה: בעלה היה מבוני תחנת הכוח בנהריים. סבא לינהרד נפטר טרם לידתי.

גם את סבא רטנר לא זכיתי להכיר. משפחת רטנר, משפחתי מצד אמי, הגיעה לבוריסלב בעקבות הנפט. לפני כן התגוררו בעיירה בולחוב בגליציה. סבי, אבי-אמי, עבד כעוזר לקודח בארות נפט והתפרנס בכבוד. לסבתא היו שני אחים, האחד היה סופר סת"ם והשני התגורר בווינה. היא ילדה חמישה ילדים. לאחר מות סבי תפס הבן הבכור משה את מקומו, אך הגורל המר רדף את המשפחה. משה נפגע ומת מפצעיו. אמי עזרה לכלכלת המשפחה ובגיל 15 התחילה לעבוד וללמוד תפירה.

אבי התחתן בגיל צעיר עם אמי, צעירה יפהפייה שהיתה מאורסת

קודם לכן לאחיו יעקב. הוא ניצל את העובדה שאחיו גויס לצבא, התחתן עם אמי נגד רצון המשפחה ושניהם עזבו את העיר לקרקוב הגדולה. הוא למד פרווונות, ורעייתו הצעירה למדה תפירה וגזירה. אחרי שאמי הרתה, הם חזרו לכוריסלב; ואחרי לידת אחותי פתחו בתי מלאכה והצליחו מאוד. אבי פתח חנות פרוות וכית מלאכה, ואמי, שהעסיקה שמונה תופרות, נאלצה לסגור את בית המלאכה שלה ועזרה לאבי בניהול החנות המצליחה. יותר מאוחר, בעצת שכן פולני, שכרה אמי בית מרגוע בעיירה טרוסקביץ, שאליה הגיעו מבריאים מכל חלקי פולין, בזכות המים המיוחדים שעזרו לחולי כליות וכיס המרה. בבית המרגוע ניהלה אמי 60 חדרים וחדר אוכל. אמי הצליחה בכל מה שעשתה, אבל הגרמנים האשימו אותה כי אינה "פרודוקטיבית" ורצחוה עקב כך. אבל על כך בהמשך.

גם אחרי שהתחתנה עזרה אמי למשפחתה. אחיה מרק נשלח ללמוד רפואה בפראג, והסבתא, עם הבת הצעירה, עברו לגור אתנו. סבתא ניהלה את משק הבית וגידלה אותנו.

הצלחה זו נמשכה עד שהגיעו הרוסים ב־1939, נישלו את הורי מכל העסקים, והכריזו שהורי קפיטליסטים. אבי, שהיה חבר במפלגת "פועלי ציון" והיה סוציאליסט בנשמתו, הפך בן יום לקפיטליסט המוצץ את דם הפועלים המסכנים. כשגירשו אותו מביתנו המרווח, הוסיפו הרוסים ואמרו כי עליו לשמוח שאינם שולחים אותו ואת אמי לסיביר, כפי שעשו ליהודים אחרים שנחשבו לעשירים.

ילדותי ונעוריי עד גיל 11 היו מאושרים. לאחר מכן הגיעו הרוסים, שגם אצלם הנוער חי היטב הודות לפעילויות ולחוגים הנהוגים במשטר קומוניסטי. היציאות אל הטבע, פעילויות ספורט, מקהלות ובילויים של שבועיים בעיירות נופש גרמו לכך ששכחנו את מה שהם עשו להורינו בכך שהלאימו את הרכוש ואפילו את הבית.

האנטישמיות לא נעלמה, ואף הפכה ממוסדת — הפקידות האוקראינית הסובייטית היתה אנטישמית למרות החוק שאסר להפלות יהודים או לפגוע בהם.

הפוגרום

הרוסים שלטו בכוריסלב עד הפלישה הנאצית, ועם בריחתם הרסו את תחנת החשמל, הבעירו את בארות הנפט של העיר ורצחו כ־20 לאומנים אוקראינים שנמצאו במרתפי המשטרה והנקוו"ד. טבח זה גרם לפוגרום ביהודי העיר, שהתושבים ראו בהם אשמים בפשעי הרוסים ומשטרים. הפוגרום נערך רגע לפני שהגרמנים כבשו את העיר והרוסים ברחו ממנה בבהלה: אספסוף של אוקראינים ופולנים רצחו בדם קר כ־200 יהודים. הפוגרום התחיל מוקדם בבוקר, כשאנשי המשטרה הרוסית עזבו את בניין הנקוו"ד. כשהוצאו הגוויית של האוקראינים מהמרתף, התאספו המון תושבים, שהתרכו ומילאו את החצר והמדרכות של הרחוב הראשי. תכף אחרי זה החלו להוציא יהודים מבתיהם ולהובילם אל בניין המשטרה.

אנחנו התגוררנו מול בניין המשטרה הרוסית, ורק חצר מכוסה בירק הפרידה בין המדרכה לבית. היינו תשע נפשות. חודש וחצי לפני הפלישה הגרמנית לכוריסלב הצטרפה אלינו אחות אמי, דודה יטקה, עם בעלה הניק, יליד קרקוב, ושני ילדיהם. עד כה התגוררו בעיירה בוקבינה הסמוכה לקרקוב, אך באחרונה ברחו ממערב פולין, ששם שלטו כבר הגרמנים. אבי שכב במיטה ללא הכרה, חולה במחלת הטיפוס.

דרך חלונות חדר השינה של הורי שמענו את הנעשה ברחוב — את הצעקות והקללות כלפי היהודים, והקריאות ללמדם לקח על כך שהביאו את הרוסים. היינו במצוקה קשה. אמי, שתמיד מצאה פתרון לכל צרה, אמרה לי:

"סאלק, קח מנעול ונעל אותנו מבחוץ — שיחשבו שאין איש בפנים — וברח לכיוון תחנת החשמל שהרוסים פוצצו ערב בריחתם. משם תמשיך, ותסתתר ביער הסמוך".

כל האחרים בהו בה כמי שנטרפה דעתה. הכיצד היא מעלה על דעתה לשלוח את בנה אל התופת שבחוץ? אך זה היה הפתרון היחיד. אימצתי את הרעיון כי שנאתי להיות במקומות סגורים. נעלתי את הדלת מבחוץ ויצאתי לרחוב הראשי. זה היה משונה, כי הרי יכולתי ללכת בכיוון אחר, אך הסקרנות לראות את המתרחש דחפה אותי אל הרחוב ההומה אדם. עמדתי בקהל והייתי עד למעשה הרצח. הכביש היה ריק מכלי רכב, כאילו חיכו למצער צבאי. במרכזו צעדו בריונים שהובילו ביניהם יהודים. נערים ומבוגרים היו רצים אל היהודים וממטירים עליהם מכות נוספות. רגלי כאילו דבקו למדרכה. הקהל השתולל מרוב שמחה למראה היהודים המזוכים, והצעקות "אלה היהודים שהביאו עלינו את הבולשוויקים" גברו בייחוד כשהובילו יהודי חרדי. כמה אירוני זה היה. הרי הרוסים דיכאו את הרת היהודית, ולמרות מאמצייהם לא הצליחו לשנות את דפוסי החיים של החרדים. עכשיו האשימו דווקא את החרדים בשיתוף פעולה עם הסובייטים.

שמענו על פוגרומים באוקראינה בימי חמלניצקי ופטלורה,¹ אבל חשבנו שאולי אלה סיפורים סתם. הפעם קרה הכול אצלנו, בעיר פולנית, בקרב שכנים שחינו אתם במשך שנים רבות בשלווה, למרות האנטישמיות הלוחשת. איש לא מחה. האינטליגנציה הפולנית והאוקראינית עמדה מנגד, והכול נהנו מהמראות ומהטרנדיה של שכניהם היהודים.

שער ראשי היה בלונדיני ועיני כחולות, ומי שלא הכיר אותי לא יכול היה לנחש שגם אני יהודי. אחרי כשעתיים של עמידה בקהל העזתי לזוז

1 כנגד חמלניצקי — מנהיג מרד האוקראינים נגד הפולנים במאה השבע-עשרה שבו נרצחו קהילות שלמות של יהודים (גזרות ת"ח ות"ט); סמיון פטלורה — ראש הממשלה האחרון של אוקראינה העצמאית. במהלך מלחמת האזרחים באוקראינה (1918-1919) רצחו יחידות בפיקודו אלפי יהודים.

ולאט-לאט פניתי כדי לחצות את הרחוב. מול הסמטה שבה היה בית סבתי, התגוררו חברי מאיציו גלר וזיגו שטיין. מתברר שנכנסתי אל לב הפורענות. בסמטה התגוררו הרבה יהודים, ושם השתוללו הכפריים האוקראינים שהספיקו להגיע כדי ליטול חלק בחגיגה. היו שם עגלות עמוסות רכוש יהודי, רהיטים, מכונות תפירה ותכולת בתים. הדייר של סבתי שכב בתוך שלולית דם ענקית כשגולגלתו רצוצה. מאוחר יותר הבחנתי באשתו ששכבה ללא רוח חיים, כשחלק גופה העליון חשוף. ראיתי אישה ללא חולצה מנסה לברוח מקבוצה של צעידים שמכים אותה ומנסים להפילה.

עגלות הכפריים נסעו עם ילדיהם אל הכפרים כדי לפרוק את הסחורה שבה זכו. הגעתי לביתו של חברי מאיציו ונוכחתי שהוא פרוץ וריק מתפצים. הכפריים שדדו את הכול. לא ראיתי את בני המשפחה, ולא ידעתי מה קדה להם. משפחת שטיין ניצלה מפני שהתגוררה בחצר של מפעל שייצר כלי קידוח, ובשער עמד שומר שלא אפשר לפורעים להיכנס. השומר גירש גם אותי, ונמלטתי למנסרה בבעלות יהודית. גם שם עמד שומר שלא הניח לי להיכנס.

מצאתי פרצה בגדר ויצאתי אל השדה הפתוח, שם היינו רגילים לשחק כדורגל. התחלתי לרוץ אף-על-פי שלא נשקפה לי כל סכנה, כי לא היה איש בסביבה. כל האוכלוסייה הלא-יהודית היתה עסוקה בפוגרום: מי במעשי הרצח והביזה ומי בהסתכלות.

מרוב עייפות נשכחתי על האדמה ונרדמתי. הייתי רעב — כל היום לא אכלתי ולא שתיתי. כשהתעוררתי היתה חשכה והחלטתי לחזור העירה כדי לראות מה קרה למשפחתי. בדרך חזרה לא ראיתי נפש חיה ברחובות העיר. הכול הסתיים כנראה. הגעתי לרחוב הראשי, רחוב קוסצ'יושקו. הצצתי לחצר המשטרה הרוסית ועיני חשכו. ראיתי גוויות בתנוחות מזוזות, כמו שקים שנזרקו. היו שם בעיקר גברים, וכמה ילדים. נשים לא ראיתי.

בינתיים התחילו להגיע יהודים, שאת רובם לא הכרתי. רובם חיפשו את יקיריהם שנטבחו. בין הבאים היה גם חברי מאיציו גלר, שלו דאגתי

כל־כך משראיתי כי דירת משפחתו נפרצה ונבזזה; הם היו אנשים עשירים. עדיין לא ראינו גרמנים.

ראיתי את הגברת פיירינג, קרובת משפחה רחוקה, גוררת את בעלה מבין הגופות. ראשו היה מבוקע, כנראה ממכת גרזן או קלשון. מאוחר יותר נודע לי כי נשאר בחיים והבריא, וכי שניהם ניצלו. המראות היו מזעזעים, מראות שלא אשכח לעולם, אך באותו רגע עוררה בי תנוחת הגופות דווקא את הצורך לצחוק.

חבדי מאיציו אמר שהגרמנים לא יתנו לאוקראינים ולאספסוף להמשיך בפוגרום. הם יעשו סדר. עוד לא תיארנו לעצמנו מה צופן לנו העתיד ולמה מסוגלים הגרמנים כשמדובר ביהודים. לא העלינו על דעתנו כי אחת המטרות של הכובשים החדשים היא חיסול העם היהודי בכל מקום. שמענו אמנם על הנעשה במערב פולין, אך הדברים לא נשמעו כה חמורים: שמענו על דיכוי, השפלות וגזרות, אך לא על רציחות המוניות או על מחנות ריכוז.

המראות והבכי השכיחו ממני שעלי ללכת לביתי, שבו חיכו לי שאפתח את הדלת. רק כשהחלו להעביר את הגוויות אל בית העלמין לשם קבורה חזרתי הביתה, ואיני יודע אם המתים נקברו בקבר אחים או בנפרד. פתחתי את דלת הבית וכולם שמחו לקראתי. הם ידעו שהפוגרום הסתיים. אבי שכב עדיין ללא הכרה, ואמי ניסתה להוריד את חום גופו בעזרת מטליות רטובות. הדוד הניק יצא החוצה כדי לראות מה קורה בחצר המשטרה. אני לא רציתי לחזור לשם: מה שראו עיני הספיק לי. זו היתה טראומה קשה לגער בן 13.

בלילה חלמתי על המקום הנורא הזה. ראיתי זכובים שותים את דמם של הנרצחים. התעוררתי בצעקות וסבתי ליטפה אותי והביאה לי כוס מים. ניסיתי לאכול, אך מיד הקאתי את נשמת. את טענותי כלפי אלוהים שטחתי לפני סבתי, שהיתה אדוקה מאוד והאמינה בבורא העולם בכל מאודה. היא נחשבה בביתנו החילוני לנציגתו של בורא העולם. אבי ידע אמנם את כל התפילות, אך היה סוציאליסט ולא האמין בהשגחה עליונה; ועם זאת, מעולם לא ניסה להתווכח עם

סבתי האדוקה או להמרות את פיה כשביקשה ממנו ללכת לבית הכנסת ביום הכיפורים, להקפיד בביתנו על כשרות ולערוך סדר פסח כהלכתו. עתה שאלתי אותה, מדוע אלוהים שהיהודים, ובעיקר החרדים, כה האמינו בו לא בא לעזרתם.

★

עד היום אני מתקשה להאמין שהייתי עד לזוועות חייתיות כאלה. אולי היה זה חלום רע? אולי דמיינתי דברים שכלל לא התרחשו? אבל מלבדי היו ניצולים נוספים, מהם שלא היו עדי ראיה למעשי הרצח אלא ראו את התוצאות לאחר מעשה בחצר המשטרה הרוסית.

עד היום אני מתעורר בלילה וחוזר ורואה לנגד עיני את מעשי הזוועה שחוויתי בצעירותי. אני רואה את הבעת הרצח בעיני השכנים האוקראינים והפולנים. אני שומע את הצעקות: "מגיע להם" ו"הם אשמים בכל הצרות שלנו". אלפי אנשים עמדו על שתי המדרכות, מכאן ומכאן, ואיש לא ניסה לעצור את מעשי הרצח. לא נשמעה אפילו דרישה אחת להפסיק את הזוועות. מבצעי הרצח לא נענשו. הם גידלו משפחות ונולדו להם ילדים ונכדים. רק אנחנו נענשנו. צריך להזכיר להם זאת בכל הזדמנות.

היום איש אינו מאשים אותם: איך אפשר להאשים עם שלם על פשעיהם של מעטים? אבל שוכחים את הרבים שהיו צופים ושתקו, רבים מהם מן האינטליגנציה האוקראינית והפולנית. כן, הפולנים... עם שהוציא מקרבו את המלחין שופן, את הסופר סינקביץ ורבים אחרים. על אדמתו התרחשו דברים נוראים, מחנות המוות פעלו שנים — והם שתקו. על אדמת פולין נרצחו מיליוני יהודים, מהם שלושה מיליונים יהודים פולנים — והם שתקו. היו רק מעטים שסיכנו את חייהם כדי להציל את שכניהם. הפולנים והאוקראינים האחרים היו אדישים למעשי זוועה של הגרמנים ומי ששיתפו אתם פעולה. העם האוקראיני קיבל בסופו של דבר את עצמאותו, והוא שולח

היו צמאים לדם יהודי. ולא פלא שדווקא על אדמת פולין הגרמנים הקימו את מחנות המוות הגרועים ביותר. האנטישמיות קיימת בכל העולם. לא אוהבים אותנו. אך רצח שכנים על לא עוול בכפם הוא שיא השפלות.

אחרי הפוגרום הגיעה מכונית עם שני קצינים גרמנים שצילמו את מה שנעשה בחצר. הם הבינו היטב כי יש להם עוזרים נאמנים בבוריסלב, וכי לא יהיה להם צורך לשכנע את האוכלוסייה האוקראינית לפעול נגד היהודים.

כריאותו של אבי השתפרה. המשכר, כפי שציין הרופא, עבר. אבי היה איש גדול ושמן, ועכשיו בקושי התהלך בבית. השוטרים היהודים, שגייסו אנשים לעבודות כפייה כדי לנקות את ההריסות שהשאירו הרוסים אחרי שפוצצו מפעלים ובארות נפט, הניחו לאבי: היה ברור שהוא שבר כלי.

התחילו גזרות: ראשית, חובה לענוד מגן דוד על השרוול; לאחר מכן, משקרב החורף, דרשו מאתנו למסור את כל הפרוות, אפילו של הילדים, כדי לחמם את החיילים בחזית; את מקלטי הרדיו החרים, כדי שלא נוכל לשמוע חדשות, אף-על-פי שבינתיים הן הצביעו על הישגים לגרמנים.

דודי הניק נרצח, וכל זה משום שהדליק סיגוריה בשעת העבודה. הפולקסדויטשה האחראי במקום העבודה של הדוד היכה אותו עד צאת נשמתו. אחרי שקברו אותו בבית העלמין הודיעו חבריו לעבודה לאלמנתו יטקה על התקריט. הניק היה הקרבן הראשון מבני משפחתי. על כל זה הציץ בורא העולם ללא תגובה כלשהי. היכן היה אז? איני יודע. הפורעים לא הופרעו במלאכתם, אולי להפך, ואני באתי בטענות אל סבתי שאותה כה אהבתי מפני שראיתי בה, כאמור, את נציגת בורא העולם בכיתנו.

נציגים לאולימפיאדה ולאוו"ם, וגם חייליו משרתים בכוח האוו"ם בסכסוכים בין מדינות. ומה בכך אם אבותיהם התנהגו כפראים, רצחו אנשים בגרון ובקלשון וגם נהנו ממראה הקרבנות שבהם התעללו טרם רציחתם. האוקראינים שדרו את הרכוש היהודי ואינם מוכנים להחזירו ליורשים התוקיים. הם אפילו הרסו את המצבה שהקמנו בעיר בוריסלב לזכר 600 היהודים שנרצחו ליד בית המטבחיים המקומי. הם הרסו את בית העלמין היהודי, שבו נקברו יהודים מאז המאה השמונה-עשרה בטענה שהחוק דורש לחסל את בתי הקברות אחרי 50 שנה, או משהו מעין זה.

גם לכנסיות הקתוליות והפרבוסלוויות היה חלק נכבד במה שקרה לנו, היהודים. כל השנים טפטפו הכמרים את רעל השנאה לנשמותיהם של המתפללים, כאילו היהודים רצחו את ישו. עתה פנו נגד היהודים שלא עשו להם כל רע, ההפך — הם הביאו לפולין שגשוג ותרבות בשפע. אלא שהאנטישמיות ניצחה.

הפוגרום לא היה מקרי, ולא היה לו שום קשר לרצח 20 הלאומנים האוקראינים בידי הרוסים. היתה זו התפרצות יצרים של חיות שהשתחררו מכבלי החוק והסדר, שחיכו להזדמנות לבוא חשבון עם היהודים שאותם שנאו כל השנים. האנטישמיות בבוריסלב היתה להבת אש קטנה, שעם בוא הגרמנים ובעזרתם התפשטה והיתה לשרפה בשדה קוצים.

הנאצים טענו שביצעו את הפשעים נגד היהודים עקב פקודות שקיבלו "מלמעלה". הגרמנים לא היו חיות טרף; הם היו רוצחים מתוכננים שחונכו לרצוח בני אדם. המצפון שלהם היה טהור: הם הרי פעלו על-פי פקודות שקיבלו.

אבל מה היו המניעים של שכנינו? האם גם הם קיבלו פקודות לרצוח יהודים? בעיירה ידובנה שרפו שכנינו את כל היהודים שנכלאו בתוך אסם גדול. הם לא קיבלו פקודה. אחרי המלחמה התושבים ערכו בקילצה פוגרום, ורצחו כ-42 יהודים שעברו את מחנות המוות וניצלו בנס. בשני המקומות האלה היו הרוצחים פולנים; האוקראינים אף הם

החורף והרעב

אחרי הפוגרום, בתחילת ימי השלטון הגרמני, התרחשה אקציה² שממנה נותרו לי רק קרעי זיכרון. בעזרת חברו הטוב, נגר במקצועו, בנה אבי מחבוא בעליית הגג. הוא סגר חלק מעליית הגג במחיצה, ואחרי שהמלאכה הושלמה אי אפשר היה להרגיש בשינוי שחל. מאחורי מחיצה דקה זו הסתתרו בהמשך תשע נפשות ובהן שני ילדים קטנים שהתרגלו להיות בשקט והתנהגו כמבוגרים כי הבינו שבכך תלויים סיכוייהם להישאר בחיים.

האקציה התרחשה לפני שעברנו לגור בגטו, ובמהלכה הסתתרנו במחבוא זה. הגרמנים עלו לעליית הגג כדי לחפש אותנו: שמענו כל צעד וכל מילה שנאמרה. רעדנו מפחד כל הזמן.

יש לציין את התנהגותם של השכנים המעטים שהיו לנו. הם לא נתנו שישדרו אותנו. הם שמרו על הבית כשהיה פרוץ, והמקומיים חיכו להזדמנות כדי לרוקן אותו. אחת השכנות, פאולינה שמה, שעבדה בביתנו, סגרה את הבית לאחר שנפרץ בעת האקציה. לא לכל אחד היה מזל כזה. פאולינה המסכנה והענייה! בעלה השיכור היכה אותה וגזל כל מה שהרוויחה בעבודת כפיים.

לאבא היו חברים פולנים ואף אוקראינים שאתם שירת בצבא האוסטרי. היחסים אתם היו טובים מאוד, והם חיבבו את אבי שהיה רב סמל בצבא ומפקדם. אבל כשרעבנו, הם לא ניסו לעזור. בתקופת

2 האקציה בוצעה בימים 29-30 בנובמבר 1941.

השלטון הסובייטי הם הסכימו להסתיר אצלם פרוות מהחנות שהרוסים הלאימו והפרוות הללו הצילו אותנו בהמשך. אחד מהם היה בעל משק חקלאי ומנהל בית-הספר בעיר השכנה.

אחרי האקציה ירד עלינו החורף. לא סתם חורף. חורף כה קשה לא היה זכור גם לזקני העיר. בשנים שקדמו למלחמה אהבתי את החורף ואת פעילויות הספורט החורפיים. הייתי חוזר הביתה עייף ומזיע, ושם חיכו לי ארוחה טעימה וחום משפחתי. כל זה נעלם. כל היום הסתובבנו רעבים ורועדים מקור. הגרמנים לקחו מהיהודים את הפרוות ושלחו אותם לחיילים בחזית המזרחית. הם סגרו את אספקת הגז המרכזית, והסקת הגז נפסקה; בלילות היינו יוצאים לגנוב עצים: פירקנו כל דבר מעץ שאפשר היה לפרק ושרפנו אותו כדי לחמם את הבית. רוב הרהיטים היו עשויים מעץ יבש שבער וכלה מהר מאוד. המלאי בחנויות אזל, ורק עובדי התעשייה קיבלו תלושי מזון לצרכניות. הכפריים הסתובבו בעגלותיהם ומכרו מעט מזון תמורת חפצים שונים, אבל משפחות יהודיות רבות נשארו ללא אמצעים וללא פריטי רכוש שיכלו להחליפם תמורת מזון. תמורת חליפה של אבי קיבלנו דלי תפוחי אדמה. למזלנו סבתא אגרה קצת מזון לפני פרוץ המלחמה.

היודנרט הטיל מס על בעלי היכולת וגייס קצת מזון כדי לחלק לעניים, אך במרק שחילקו היה רק מים: היו מי שידעו להוציא ממנו את התכולה הממשית יותר... העניים, ובני המעמד הבינוני, נפגעו ראשונים. הם הסתובבו ברחובות העיר רעבים, ואיש לא בא לעזרתם; רבים מהם מתו ברחובות; עגלת היודנרט אספה את גוויותיהם לבית העלמין היהודי, ושם נקברו אף ללא ציון שם משפחה.

להאכיל תשע נפשות לא היה קל. אמי הציעה שאקח כמה חפצים ואסע לפרוורים, אל האוקראינים שעבדו בתעשיית הנפט, ונוסף על כך החזיקו במשקים חקלאיים. לא היה פשוט להגיע לשם: השלג נערס לגובה מטר. אחרי הליכה מאומצת, שהיתה מלווה בפחד מפני הכלבים של הכפריים, הגעתי לבית שבקצה הכפר. היו בו אישה זקנה

ואישה צעירה. שתיהן עסקו בהכנת ארוחה. אחרי שהצגתי את מרכולתי, הן הציעו לי מזון תמורתה, וגם אכלתי צלחת תפוחי אדמה מבושלים עם שומן ועם חתיכות בשר. יצאתי משם עם שתי כיכרות לחם גדולות, כמות ניכרת של גריסים ודלי תפוחי אדמה. זה היה אוצר של ממש בימים ההם. שקעתי בשלג טובעני, והכלבים הריחו נער זר בסביבה והתחילו לררוף אחרי. בקושי חזרתי הביתה. סבתא הכינה מיר מרק, וכולם אכלו ארוחה חמה. למחרת היום יצאתי שוב לדרך ובאמתחתי פריטים שאמי הוציאה מהארון. שוב הגעתי אל הבית ושוב האכילו אותי, והפעם שכנתן של הנשים הוסיפה מזון מהמזווה שלה.

הכפריים עשו עסקים טובים; להם היו מאגרי מזון גדולים. היו נערים יהודים אחרים שפעלו כמוני. בהמשך צירפתי אלי את חברי הטוב מאיציו גלר. אמי נתנה למאיציו כמה חפצים כדי שיוכל גם הוא להשיג מזון. כזאת היתה אמי. מאיציו לא פחד מכלבים, ולימד אותי כיצד להתנהג כדי שהכלבים יירגעו ולא יתקיפו. הוא היה נער חזק מאוד, ולא פחד מאיש. יחד יכולנו להשיב מלחמה שערה. הפעם הצענו את מרכולתנו בבית אחר. שוב מצאנו משפחה אוהדת, שנתנה לנו מזון תמורת החפצים וגם כיבדה אותנו במאכל חם ומזין. בבית חיכו לנו בקוצר רוח, במיוחד הילדים של הדודה יטקה, שהיו כל הזמן רעבים.

יום אחד, כשיצאנו שנינו לפרוור פופיאלה, פרצה סופת שלגים. בקושי הגענו לשם, הכניסות לבתי הכפריים נסתמו בערמות שלג, ולא היה טעם להתדפק על דלתם. החלטנו לחזור, אף-על-פי שציער אותנו מאוד לבוא הביתה ללא מזון. בקושי ראינו את הדרך. הכול היה מכוסה בשלג. עברנו ליד בית שקרוב אליו היה לול עם עשרות תרנגולות. החלטנו להיכנס ולאסוף ביצים, מזון שהיה נדיר להשגה. חשבנו שעקב הסופה לא ירגישו בפריצה ללול. הצלחנו לאסוף כ-30 ביצים. בעלי הבית שמעו את הרעש שהקימו העופות, ויצאו החוצה. התחלנו לברוח. את הביצים שמנו בכיסים ובתוך החולצות. סבתא

גירדה בסכין את הנוזל מהבגדים, וכך הצליחה להכין חביתה ענקית שכולנו טעמנו ממנה.

עברנו לסחור בפרוורים אחרים, ונתקלנו גם באוקראינים שלא היו ידידותיים כלל. היו שניצלו את תמימותנו ואת מצוקתנו הגדולה; והרי לא היינו היחידים שהגיעו אליהם. שוב חזרנו לאזור פופיאלה, כי שם היה קל יותר, יחסית. באחד המשקים היו בקתות מחופרות בתוך הקרקע, שמחציתן בולטת החוצה והכניסה נעולה במנעול. פרצנו את המנעול ומצאנו שבתוך התבן שמילא את הבקתה קבורים שקים של תפוחי אדמה. כל שק היה במשקל של כ-50 קילוגרם. לקחנו שק אחד ונאבקנו כדי להביאו מעבר לגדר, ומשם גררנו אותו על השלג. בקושי רב הבאנו אותו הביתה.

חלקנו את תפוחי האדמה עם משפחת גלר, ובבית היה מזון לכמה ימים. כעבור שבוע בערך הגענו שוב אל אותו המקום. חזרנו פנימה, שמענו נביחות של כלבים ובעקבותיהם באו שומרים מזוינים ברובים. התחלנו לברוח לכיוון הגדר, שמענו יריות, וכדורים שרקו מעלינו ובקרבנותנו. רק במזל לא נפגענו. מאוחר יותר נודע לנו כי היה זה משק חקלאי של הגסטפו... שוב לא התקרבונו לשם, כמובן.

יום אחד ארבו למאיציו ולי נערים מבוגרים יותר עם כלביהם, והפעם הופתענו ולא יכולנו לברוח. חטפנו מכות נאמנות, והקרוב הוכרע די מהר. הוכנסנו לאסם, הם הפשיטו אותנו בקור של החורף, ולמזלנו עזבו אותנו כך, חבולים וקפואים מקור. האסם היה מלא בחציר, ואנחנו חדרנו לתוכו וכך ניצלנו ולא קפאנו למוות. החציר היבש דקר אותנו בכל חלקי הגוף. יכולנו לברוח משם, אך היינו עירומים והקור היה נורא.

לאחד שלוש שעות, ואולי יותר, שמענו מישהו מתקרב. כנראה היה זה בעל הבית. הוא נכנס, נדהם לראות אותנו ואמר לנו לחכות. לאחר שחיפש בחוץ, חזר והביא לנו את הבגדים. היה עמו נער בן עשר שעזר לו במלאכתו. התלבשנו, והוא הזמין אותנו לביתו לאכול. חזרנו לבתינו ללא מזון, אבל בחיים. בכך הסתיימה פרשה לא נעימה זו,

שהיתה יכולה להסתיים בכי רע. האיש שהציל אותנו סיפר לנו שהוא קומוניסט ויש לו הרבה חברים יהודים, ושהשנאה כלפי היהודים היא בלתי נסבלת. הוא חי בין זאבים, כך אמר.

בינתיים שלח היודנט את אבי, בתוקף היותו הפרוץ הטוב בעיר, אל הגרמני ברטולד בייץ, מהנהלת חברת "בסקידן אויל" שעסקה בהפקת הנפט הגולמי ובזיקוקו, כדי שיתפור פרוות לו ולאשתו. לאחר שאבי ביקר בביתו, הוא הציע לאבי שתי ארוחות ביום וחדר מיוחד בוילה שלו, ואבי צירף אותי אליו בתור עוזר לפרוץ, אף-על-פי שלא ידעתי דבר בתחום התפירה. ישבתי אצלו יום אחד, וביום האחר הייתי יוצא שוב לפרוורים כדי להשיג מזון לבני משפחתי.

בשכנותנו הקרובה היו שתי יחידות משטרה. שתיהן פעלו נגד יהודים ושתיהן היו נגועות בשנאה כלפי היהודים. במיוחד משטרת הרוכבים שהיתה מורכבת מגרמנים צעירים חברי ההיטלרינגנד, ושכנה מעבר לרחוב. בבית שבו התגוררנו היו רק שתי דירות מגורים. אנחנו התגוררנו מאחור, ואילו את הדירה הקדמית, הפונה אל הכביש, תפס איש המשטרה הפלילית, שהיו בה פולקסדויטשה משלזיה. השכנות הזאת היתה סיוט מבחינתנו; פחדנו שיום אחד השוטרים יזרקו אותנו לרחוב או יחסלו אותנו — והרי רצח של יהודים לא נחשב לעברה פלילית. סגן מפקד המשטרה אמר פעם לאבי, כי בשעת אקציה לא תגן עליו העובדה שהוא עובד בשביל ברטולד בייץ. באומרו זאת צחק והוסיף: "אתם היהודים מחפשים תמיד מישוהו שיגן עליכם. איזה גוי של שבת".

בתחנת משטרת הרוכבים ישבו נשים וקלפו תפוחי אדמה למטבח של השוטרים. חשבתי לעצמי, מדוע לא לנסות ולקחת משם לפחות את הקליפות שנערמו והושלכו לאחר מכן אל פחי האשפה? מצאתי פרצה ונכנסתי פנימה. בנוכחות האוקראיניות ובלי שהרגישו בנוכחותי מילאתי בקליפות תיק שהבאתי אתי ויצאתי משם כפי שנכנסתי. סבתא רחצה את הקליפות והעבירה אותן דרך מטבחנת כשר ולאחר מכן הכינה לכיבות טעימות. היתה לנו ארוחה נהדרת. גם

למחרת הלכתי לשם; אך הנשים שהרגישו כי התחילו לצעוק ונאלצתי להסתלק. האוקראיניות לא יכלו לסבול את המחשבה שלקחתי את הקליפות.

כעבור ימים אחדים חזרתי לחצר משטרת הרוכבים. שוב חדרתי פנימה, מכרכם את פני לעבר הנשים האוקראיניות. הצלחתי למלא תיק, אך לפתע הופיע שוטר גרמני והזעיק את השומר. האחרון, בלי לשאול שאלות, ירה בי כשהייתי כבר מעבר לגדר עם התיק — שאותו נאלצתי לזרוק ולהשאירו שם. היתה זו הפעם השנייה שירו לעברי, אך למזלי הצלחתי לצאת ללא פגע.

קיבלנו הרבה מזון בזכות עסקה שעשה אבי עם סגן מנהל החברה בייץ, שעליה עוד אספר. חלק מהמזון החבאנו בעליית הגג. הבית הואר ונעשה חם יותר, אף-על-פי שחסרו עדיין תומרי הסקה. עכשיו התחילו להתדפק על דלת ביתנו רבים מהמסכנים, וביקשו צלחת מרק. סבתי בישלה סירים גדולים של מרק, והוסיפה לכל אחד מהם פרוטה מהלחם שאפתה. השכנים התלוננו כי המסכנים מביאים אתם כינים ועלולים להדביק את כולם בטיפוס, ואיימו להתלונן. נאלצנו להפסיק את חלוקת המרק, אך הרעבים המשיכו לבוא ולבקש. מעתה הלכנו אני ואחותי אליהם עם סירי מרק.

דאגנו גם למייכל רטנר, אחיה של סבתי, שהיה איש עני, סופר סת"ם שכתב מזוזות ולעתים רחוקות גם ספר תורה שנתרם לבית הכנסת. בכל פעם שהיה לנו מה לאכול, דאגנו לו ולמשפחתו. הם התגוררו באזור עני, שהיה בו ריכוז גדול של יהודים. כשהגעתי לראשונה לבית רטנר, הזדעזעתי. הוא ואשתו שכבו במיטה אחת, וזה היה פריט הריהוט היחיד בדירתם. הוא היה בעל זקן לבן וארוך, והיה כולו עור ועצמות. אפילו פניו הצטמקו. היא היתה אישה קטנטונת ופניה פני ילדה. הם סבלו מרעב ועמדו על סף מוות. יום אחד הגעתי לשם ונוכחתי שאשתו קפאה למוות. התברר שהשכנים האוקראינים גנבו את השמיכה שלהם. כשניסיתי להאכילו, הוא לא הסכים לשתות מהמרק. אבי שלח לשם את העגלה של היודנט כדי

לטפל בקבורתם. הנאצים רצחו גם את כלתו של מייכל ואת שני ילדיה, בן ובת. בתו של מייכל, דורקה, היתה במחנה אושוויץ עם אחותי, בגופה בוצעו ניסויים, ונמנע ממנה ללדת ילדים. אחרי השחרור נסעה לאוסטרליה.

במלכודת הגרמנים

בוקר אחד יצא אבי לעבודתו אצל ברטולד בייץ, ואני הייתי אמור להצטרף אליו אבל התעכבתי מסיבה ששוב אינה זכורה לי. ברגע שעמדתי לצאת שמעתי יריות ברחוב, והבנתי שהחלה אקציה נוספת.³ העליתי את בני משפחתי לעליית הגג, אל המחבוא המתוחכם. הסוויתי את המקום ונעלתי את הבית מבחוץ, הורדתי את הטלאי הצהוב ופניתי ללכת למקום העבודה של אבי, אצל משפחת בייץ, שהיה מרוחק מביתנו במרכז העיר. ראיתי גרמנים ושוטרים אוקראינים מובילים קבוצה של יהודים ברחוב הראשי ומדרבנים אותם להזדרז. כאמור, הייתי בלונדיני, ואיש מלבד אלה שהכירו אותי לא יכול היה לזהות אותי בתור יהודי, ובכל זאת פחדתי. עברתי דרך סמטאות כדי לחצות את הרחוב הראשי במקום בטוח. כל הזמן נשמעו יריות. הגרמנים עברו מבית לבית והוציאו את היהודים מבתיהם, גברים, נשים וילדים. כחצר שבה התגוררו החייט וייצנר עם שלושת בניו ראיתי את הבן הצעיר שוכב על פניו, מתבוסס בדמו. רצתי דרך שדות כדי להגיע לביתו של ברטולד בייץ. באזור ברמה קרפצקה לא התגוררו יהודים. בימי השלטון הסובייטי התגוררו שם רק פקידים רוסיים בכירים. קיוויתי כי אבי ימצא פתרון לשנינו, שהרי משפחתנו היתה בטוחה. בהגיעי אל הווילה של ברטולד בייץ רפקתי בדלת, והעוזרת אמרה לי כי אבי לא הגיע. הבנתי מיד שאבא נתפס בדרכו לעבודה. הייתי

3 אקציה שנייה בוצעה בימים 4-6 באוגוסט 1942.

המום ולא ידעתי מה לעשות. הרי בעלי הבית היו גרמנים שיחסם כלפינו ידוע, והם היו עלולים להסגיר אותי. בו בזמן חשבתי גם על כך שעלי לעשות הכול כדי לנסות ולהציל את אבא. בלעדיו היינו אבודים. כשעמדתי לצאת נכנסה גברת בייץ ותינוקת בידה. היא שאלה אותי בגרמנית: "אכלת כבר?", ואני נדהמתי לשמוע זאת מגרמנייה צעירה ביום האקציה; הפנייה נשמעה חסרת שחר. ואז הוסיפה: "תכה לאבא, הוא יגיע". אבל הייתי נרגש מדי ועזבתי את הבית; היתה זו טעות, אך ביום כזה נער צעיר אינו יכול לשקול דברים בהיגיון.

התחלתי ללכת בחזרה העירה, וכל הזמן חשבתי איך אוכל לחלץ את אבא. הלכתי על המדרכה ועקבתי מזווית עיני אחר היהודים שהובלו במרכז הרחוב, והתקדמתי אט-אט אחריהם. אחד הצעירים היהודים עזב את השורות והתחיל לברוח אל שדה פתוח. מאחורי הקבוצה רכב גרמני גדול ממדים על אופניים. הגורל עוד זימן לי לפגוש את הגרמני הזה, שהיה ממונה על המשטרה האוקראינית בעיר. עתה נעצר, לקח מאחד השוטרים את הרובה וירה לכיוון הצעיר — שנפל ארצה. איש לא ניגש אל הירווי. נבהלתי ורציתי לוותר על המעקב, ובכל זאת המשכתי ללכת אחריהם.

הקבוצה המשיכה לצעוד בלי להיעצר, והגרמנים דרבנו אותם בצעקות. הם התקרבו לתחנת הרכבת, שהיתה במרחק רב מהעיר, ונכנסו בכניסה הראשית. ואילו אני נאלצתי לעשות סיבוב גדול כדי להיכנס לתחנה דרך פסי הרכבת. חשבתי שמכניסים את האנשים לקרונות, אך כשהתקרבתי נוכחתי לדעת שבאחד המחסנים הגדולים עומדים שוטרים וחיילים חמושים, והאנשים מוכנסים אליו דרך דלת צדדית.

פסי הרכבת נמוכים מרחבת האספלט של התחנה, ושם הסתתרתי. החלטתי שכאשר יחשיך אצא, ואולי אצליח לפרוץ פתח בקיר המחסן, ובכך אסייע לשחרר את אבי ואולי עוד כמה אנשים. הייתי עייף. למעשה פעלתי ללא שיקול דעת. כל רצוני לעשות משהו למען אבי היה חסר היגיון — בכך נוכחתי מאוחר מדי. ללא הרף הצצתי לכיוון

המחסן שאליו הביאו עוד ועוד אנשים. לא יכולתי לזהותם בגלל המרחק הרב.

לבסוף נרדמתי וכשהתעוררתי היה חושך סביבי. רק מנורת חשמל מעל הדלת האירה את דמויות השוטרים והחיילים במדים הידוקים שהשתתפו באקציה. יצאתי ממקום המסתור והתחלתי להתקרב אל חלקו האחורי של המחסן. הקירות היו מבטון ומפח עבה מגולוון; ללא כלים מתאימים אי אפשר היה לפתוח בהם פתח.

כאפי עלה ריח של לחם טרי. הלכתי בעקבות הריח וראיתי עגלה עמוסה בלחם טרי. עגלון ושוטר יהודי ליוו את העגלה. זיהיתי את השוטר, שהופתע לראותני. "סאלק, מה אתה עושה כאן? הסתלק מהר", אמר. תחילה לא רציתי ללכת; ריח הלחם הטרי שיגע אותי. וכשהתחלתי להתרחק משם, הופיע חייל גרמני וכיוון אלי את נשקו. בלי להגיד מילה דחף אותי לעבר המחסן. קיבלתי שתי חבטות ובעיטה, וכך, בצורה כה טיפשית, הסגרתי את עצמי לידי הגרמנים. דלת המחסן נפתחה, ומולי הסתמן מין ערפל שבו לא הצלחתי לראות את האנשים או להשיב על השאלות ששאלו אותי: האם הגיעו הקרונות? האם האקציה הסתיימה? רציתי לשאול על אבי, שבינתיים לא מצאתי אותו. היה קשה להידחף בין האנשים. סירחון גדול נדף מהזיעה ומהצרכים שאנשים עשו בפנית המחסן. ראיתי אדם מוכד, שראה את אבי והצביע על מקום ליד הקיר. התקדמתי בין הגברים, הנשים והילדים. כמה מבוגרים שכבו על הרצפה; נראה כי היו היחידים שמתו מוות טבעי ביום זה.

כשהתקרבתי אל הקיר הבחנתי בדמותו של אבא שהתנשאה מעל ראשי יתר האנשים. הוא היה לבוש במעיל גדול, ולידו היו כמה מחבריו הקרובים. הוא חקר אותי לשלום המשפחה. עניתי שכולם במחבוא, ורק אני נתפסתי. לא רציתי לספר לו כיצד נתפסתי. הוא היה בוודאי כועס עלי. אבא חשב שנתפסתי בדרכי לעבודה, כמוהו. האולם הגדול הלך והתמלא. היו בו כמעט אלף איש, כולם צעקו. כולם רעשו, רובם רצו להגיע אל הדלת הצרה. שוב ושוב נכנסו שוטרים עם אלות

ורובים והיכו את הקרובים לדלת כדי להרחיקם. אנשים נפגעו מהמכות ואחדים אף נפלו ללא הכרה.

עוד באותו לילה הביאו לחם, וחילקו שמינית כיכר וגם איזה נוזל שחור, כעין קפה. אבי השיג למעננו שתי מנות, ולראשונה באותו יום אכלתי. אפשר לומר שקצת נרגעתי. אבי וכמה מחבריו תכננו כיצד אפשר יהיה לברוח ולא להגיע אל הקרונות. הם דיברו על כך שעומדים לשלוח אותנו למחנה בלז'ץ, שעליו שמענו שמי שמגיע לשם — מומת מיד. שמעתי את אבא אומר שנקים מהומה גדולה כאשר יתחילו להוציא את האנשים, ונתחיל לברוח. זו היתה התכנית של אבי, ואני האמנתי ביכולתו להמציא רעיון מוצלח. הייתי נער זריז מאוד, ובטחתי ביכולתי להיעלם בין הקרונות שבתחנה. אסור היה לנו לנסוע למחנה. הרי בני משפחתנו שהסתתרו בעליית הגג חיכו לנו, ובלעדינו היו אבודים.

התכסינו במעילו של אבא ונרדמנו למרות הרעש, שהיה בעיקרו בכי של ילדים. מישהו אמר שאת האקציה מבצעים אנשי היחידות המיוחדות,⁴ שטיפלו ביהודי מזרח פולין ורוסיה. היו אלה רוצחים מקצועיים. מדיהם היו ירוקים כמדי צבא, אך עם סמלים מיוחדים על מדיהם שהבדילו אותם מחילי הצבא הגרמני. למחרת בצהריים נפוצו שמועות כי עובדי חברת הנפט, וכל אלה המחזיקים בתעודות של החברה, כרטיסים הנושאים את האות R וחותרמת החברה, ישתחררו. לאבא היה כרטיס כזה, אבל לי לא היה שום כרטיס, וכנראה שלא אוכל להשתחרר. סמכתי על אבי שהוא ימצא דרך להציל אותי. הוא היה בעיני כל יכול.

מהאופן שבו הסתכלתי עליו הבין ואמר: "אל תדאג, סאלק, אתה לא תיסע לבדך. או ששנינו ניסע, או ששנינו נשתחרר".

האמנתי לו. אבי היה אדם אופטימי. ועם זאת, השמועה בדבר

4 הכוונה לאיינזגורופן, יחידות לתפקידים מיוחדים שפעלו בשטחים הכבושים של ברית-המועצות. ער אביב 1943 — תחילת הנסיגה הגרמנית משטחי ברית-המועצות — רצחו אנשי האינזגורופן כמיליון ורבע יהודים, מאות אלפי אזרחים סובייטים אחרים ושבוויי מלחמה.

השחרור היתה בינתיים שמועה בלבד; בכל פרק זמן היו מביאים עוד ועוד אנשים. שוב נכנסו שוטרים, היכו באלות ובקתות רובים ושוב הוציאו גופות של אנשים. כל אדם שהוכנס פנימה היה עובר "חקירה" בידי האנשים שעמדו קרוב לדלת. שמתי לב כי תקרת המחסן מלאה בציפורים שהקימו בה את קניהן. הבזיקה במוחי המחשבה שהלוואי ויכולתי להידמות להן ולעוף מהמחסן.

למחרת עבר עלינו יום שקט, ללא דיבורים וללא שאלות, רק אבא וחבריו הקרובים היו טרודים בתכניות להיחלץ משם. עוד לילה קשה, עוד חלוקת לחם ונוזל שחור. סיפרו שהוצאת האנשים מהמחסן התעכבה בגלל משא ומתן על שחרור עובדי חברת הנפט, שהיו נחוצים למאמץ המלחמתי של הגרמנים. מדי פעם הצטרף עוד מכר של אבא, והחבורה גדלה. משנשמעה שריקת רכבת, מיד חלפה בנו המחשבה שהקרונות מוכנים לקלוט את הנוכחים במחסן.

בסך הכול עברו יום וחצי ושני לילות. אחר הצהריים הודיעו כבר רשמית כי על מי שמחזיק בכרטיס עבודה של חברת בסקידן אויל להתקרב לדלת. החלו דחיפות, אנשים דרכו זה על זה. מי שהיה חזק יותר הצליח לפלס לו דרך אל דלת היציאה. אבי הצליח במשימה. לפתע נפתחה הדלת, והשחרור התחיל. אנשים יצאו בין שורות גרמנים ושוטרים אוקראינים, שהיו יעילים מאוד במלאכת האקציה. נכנסתי מתחת למעילו הגדול של אבא, והוא ניצל את העובדה שמישהו מחבריו יצא לידו, ודחף אותי באופן שהגרמנים והאוקראינים לא הבחינו בי. כל תשומת לבם היתה נתונה לכרטיסים שהיו בידי האנשים. כמעט נחנקתי מתחת למעיל של אבא. למזלי אבא היה גדול וחזק, והבליטה שיצרתי מתחת למעילו לא עוררה תשומת לב מיוחדת. היה לי כנראה המון מזל ועמו פעלה גם נחישותו של אבי להוציא אותי החוצה. אבל היציאה עדיין לא הבטיחה לי שחרור. נעמדנו בתור ארוך, כשבסופו היה מיון. עמדו שם שני קצינים גרמנים, ולידם ברטולד בייץ. המיון התקדם אט-אט, וכל המשוחררים סולקו לכיוון אחד, שם חיכו עד שהמיון יסתיים. עמדתי מאחורי אבי וחיכינו לתורנו.

בינתיים ראינו קטר דוחף שורה ארוכה של קרונות אל הרציף הקרוב למחסן. היה ברור כי הקרונות הובאו כדי לקחת את היהודים אחרי שינופו מהם העובדים הנחוצים לחברת הנפט. כשהגיע תורו של אבא, הוא הציג את הכרטיס, ברטולד בייץ אישר שהוא אמנם עובד בחברה ומיד שחררו אותו. אבא נשאר כדי לראות מה יקרה אתי. החיילים, שעשו כביכול סדר, דחפו גם אותו לאחור, אך הוא נשען קדימה בגופו הגדול, ולא ויתר.

בינתיים הגיע תורי והקצינים הביטו בי כמחכים. שמעתי שברטולד בייץ טוען שגם אני עובד החברה. היה ויכוח נוקב בין הקצין האחראי על האקציה לבין ברטולד בייץ שדרש בתוקף לשחרר גם אותי. הקצין הגרמני התנגד, אך אישיותו התקיפה של ברטולד בייץ שכנעה אותו להסכים. אבי סחב אותי בינתיים יחד אתו אל חבורת המשוחררים. בקושי יכולתי לגשום. עדיין לא התרגלתי לאוויר הצח. היו לי דקירות איומות בחזה. עמדתי בקבוצה ששחררה וחיכיתי ביחד עם אבי.

אחרי ששחררו כ-150 איש, הובילו אותנו כמה שוטרים אוקראינים דרך רחובות העיר אל משרדי החברה שהיו רחוקים מתחנת הרכבת. יצאנו מהתופת. לפי שעה היינו חופשיים. חילקו לנו כריכים וקפה, ותחת משמר הועברה כל קבוצת משנה אל מקום עבודתה. אבי ואני נלקחנו בעגלה של ברטולד בייץ אל ביתו. בדרך, כשהתקרבונו אל ביתנו, ביקשתי מן העגלון לחכות לי קצת, התקרבותי אל הבית ושרקתי מנגינה רוסית לעבר עליית הגג. שמעתי את אחותי שורקת בתשובה. כך הבנתי ששלום למשפחתי.

בביתו של ברטולד בייץ ערכו לנו מקום לינה בחדר שבו עבדנו. הגברת בייץ גייסה שמיכות וכריות. לפני שנרדמנו נכנס ברטולד בייץ לחדר וסיפר לאבא על הגרמני גם הרוח שכמעט לא רצה לשחרר אותי. כך בפירוש אמר לנו בעל הבית האציל, שהציל אותי ממוות בטוח. למחרת היום כבר עבדנו כרגיל.

לברטולד בייץ היו כנראה זכויות ומהלכים שאותם השלטונות הנאציים כשטחי הכיבוש לא אהבו במיוחד מפני שהוא ניצל אותם

לטובת עובדיו היהודים. סיפרו שאירח בכיתו בעלי שררה שבזכותם היה לו קל יותר לפעול להצלת יהודים. כלפינו גילה יחס אנושי וגם הציל אותנו. אך גראה כי אספקת הנפט ומוצריו לחזית היתה חשובה יותר ממה שחשבו הגרמנים האחראים על היהודים. היהודים עזרו לו להפעיל את חברת הנפט, והדבר השתלם לבייץ; אבל איזה גרמני התחשב בכך?

האקציה עוד נמשכה, ורק בערב נודע לנו על סיומה. באקציה זו נתפטו ונלקחו למחנה בלז'ץ כ-3,000 יהודים. כולם נרצחו מיד עם בואם; כך מכל מקום סיפרו בעיר. האקציה השנייה היתה אחת מהגדולות, הקשות והאכזריות ביותר.

ברטולד בייץ

את הגרמני האציל ברטולד בייץ הכרתי בהיותי בן 13 בערך. כבר הזכרתי איך הציל אותי ואחרים במהלך האקציה השנייה: אלמלא התערבותו היו נשלחים אל מותם יהודים רבים, ובהם גם אבי, שעבדו בחברת הנפט בסקידן אויל, שהוא היה ממנהליה. תחילת ההיכרות אתו בימים שבהם נשלח אליו אבי כדי לבצע למענו ולמען דעייתו עבודה במקצועו, הפרוונות.

ברטולד בייץ דאג לכך שאבי יקבל תג מיוחד שהעניק לו "חסינות", למקרה שייתפס באקציה. אבל המאמצים שהשקיע כדי להציל אותי היו הרבה מעבר למה שיכולנו לצפות מגרמני, מה גם שהיה עליו להתעמת עם בן ארצו, מפקדה של יחידה מיוחדת שעסקה ברצח יהודים במזרח פולין, שסידר לבקשתו. יתר על כן, אני הרי לא עבדתי בחברת הנפט, ולא היה לי כרטיס או תג כלשהו מהחברה. רק עקשנותו הביאה להצלתי הזמנית.

הכול החל כשאבי ביקר בבית משפחת בייץ, וקיבל על עצמו את העבודה שהציע לו הגרמני ושנועדה להתבצע בבית מעסיקו. בייץ כלל בתנאי העבודה ארוחת בוקר וארוחת צהריים — ולכך היה ערך רב בימים שבהם היה לנו עדיין רכוש וכסף אבל מזון היה חסר. בור במקום החליט אבא לצרף אותי אליו בתור עוזר, וזאת למרות שמימי לא החזקתי בידי חוט ומחט ולא היה לי מושג במה כרוכה עבודת הפרוון, אף-על-פי שהייתי בן של פרוון שהיה בעל מקצוע מעולה. בבית שררו רעב וקור, והיה צורך להאכיל שבע נפשות מלבדנו.

החורף היה קשה, ואחרי שהתחלנו לעבוד גבר הרעב בקרב היהודים. היינו מפרישים חלק מהמזון שהוגש לנו, כדי להביא לפחות קצת אוכל לשני הילדים שחיכו רעבים לבואנו. נזהרנו ממשפחתו של בייץ: הרי הגרמנים ניצלו אותנו, בהיותנו יהודים, והתנהגו כלפינו בגסות גלויה ובהתנשאות רבה. ניסינו להתנהג אפוא באופן כזה שלא ירגישו בנו כלל ולא יבואו אלינו בטענות. פחדנו להרגיזם.

כביתו של ברטולד בייץ ורעייתו עבדה טבחית אוקראינית שהבחינה בכך שאנחנו לוקחים חלק מהאוכל הביתה. היא התלוננה בפני הגברת בייץ, אולי מפני שחשבה כי בעקבות הלשנה זו ישתנה היחס אלינו. אך הגברת — גרמנייה צעירה בלונדינית ויפה מאוד — אמרה לה בפשטות לתת לנו תוספת מזון... האוקראינית רתחה מזעם, אך נאלצה להוסיף לנו מזון באומרה שהיא עושה זאת מיזמתה.

כבר ביום הראשון לעבודתנו אצלו הכניס ברטולד בייץ מקלט דדו לחדר שבו עבדנו, באומרו שהמוזיקה שנשמע בוודאי תנעים לנו את העבודה. לאיש ממכרינו היהודים לא היה מקלט דדו, וחרשות זכינו לשמוע רק מפה לאוזן. אכן, במקום מוזיקה שמענו במקלט הרדיו של בייץ חרשות בשפה הפולנית ממוסקווא, וכן את חרשות הבי.בי.סי מלונדון. מובן שסיפרנו בבית על משפחת בייץ ועל היחס האנושי כלפינו.

ברטולד בייץ היה חוזר הביתה לארוחת הצהריים, ואחרי הארוחה היה נכנס לחדר שבו עבדנו ומשוחח עם אבי שידע גרמנית על בוריה. השניים שוחחו על כל הנושאים שבעולם, כולל מצבנו. עד מהרה נוכחנו לדעת שבני הזוג בייץ הם גרמנים שונים, כאילו קורצו מחומר אחר, וזאת למרות גילם הצעיר ואף-על-פי שאין ספק כי היו חברי המפלגה הנאצית. ייתכן שפשוט לא קיבלו את עמדת מפלגתם כלפי היהודים וכלפי עמים "נחותים" אחרים.

יום אחד הציע ברטולד בייץ לאבא שיגייס למענו פרוות גולמיות, ואמר שהוא מוכן לשלם במזון. זמן רב למדי לפני כן הוחרמו הפרוות מכל היהודים, אבל לנו היו פרוות שהסתרנו עוד בימים שבהם

הלאימו לנו הרוסים את החנות — וכוודאי גם לאחרים נותרו מוצרי מותרות אלה. התלבטנו אם כדאי להציע לבייץ את הפרוות שהיו בדיננו; הרי יכולנו לשלם בחיינו על כך שלא מסרנו אותן. לבסוף החלטנו לבטוח בו.

ערכ-ערב במשך שבוע או יותר לאחר שהפרוות הובאו לביתו של ברטולד בייץ היה מגיע אלינו העגלון שלו ומביא לנו בעגלה כמיות מזון שאי אפשר היה להשיגו גם בכסף רב: שקי קמח לבן, ארגזי סוכר, מרגרינה ועוד דברים אחרים. חלק מהמזון נאלצנו להסתיר במחבוא שלנו בעליית הגג, שמא יתגלה. ברטולד בייץ לא חדל לשאול את אבא אם לשלוח לו עוד. אמי וסבתי התחילו לבשל, וחלקנו עם אחרים את המזון שלפתע היה בשפע. אחותי ואני נהגנו לבקר קרובי משפחה ואחרים, שלא יכלו להגיע בעצמם, ולהביא להם סיר מרק חם ותבשילים אחרים.

אחרי תום העבודה בביתו של ברטולד בייץ, המשכנו לעבוד בביתנו למען גרמנים אחרים לפי המלצת היודנרט, שיצר את הקשר בין בעלי מקצוע יהודים ובין גרמנים שנוקקו לעבודתם. הפכתי להיות השוליה של אבי, כי בינתיים למדתי מעט את מלאכת הפרוונות. שם נתקלנו בעולם אחר: רוב המעסיקים האחרים היו גסי רוח, תובענים ולא טרחו לכבד אותנו בארוחה כלשהי. כל דבריהם נאמרו בהתנשאות מופגנת, ולא פעם חשבתי שהאפריקנים של ימי העבודת קיבלו יחס טוב יותר. היחס כלפינו מצד ברטולד בייץ לא היה ייחודי לנו: הוא גייס מומחים יהודים שעברו בהפקת הנפט הגולמי, וגם עליהם ועל בני משפחותיהם שמר מפני האקציות. הוא אפילו ריכז אותם בבתים שמורים מיוחדים. היהודים האחרים קינאו במי שחסה בצלו. במשטרה הגרמנית ובגופי הרצח המיוחדים לא אהבו את ההסדר שהשליט בייץ, אך נאלצו לקבלו. נראה שברטולד בייץ היה בעל מהלכים באופן כלשהו, ואי אפשר היה לגבור עליו. כמעט בכל אקציה היה מוציא את העובדים שלו מהמקום שבו ריכזו את היהודים, והיה נלחם על כל עובד. אבל לא תמיד הצליח להציל גם את בני המשפחה; לכך התנגדו הגרמנים בכל תוקף.

הייתי נער צעיר, אך גיבשתי לעצמי דעה ברורה: ברטולד בייץ היה הגרמני היחיד, לא רק בעירנו אלא גם בערים הסמוכות, שהציל יהודים ממות בטוח ושהתנהגותו כלפי עובדים יהודים — שלא היו אלא עובדי כפייה ולא קיבלו משכורת או הטבות כלשהן — הייתה הוגנת ואצילית. התשלום על הסחורה שאבי סיפק לו היה מלא, והתנהגותם של בני משפחתו כלפינו הייתה ללא דופי.

הקשר העסקי עם משפחת בייץ הסתיים בתוך זמן קצר יחסית, כעבור חודשיים וחצי. ועם זאת, בתקופה זו זכינו לשיפור במצבנו החומרי ובתחושת הביטחון שלנו לעומת יתר יהודי העיר.

כשהוקם מחנה עבודה, החברה דאגה למזון. ברטולד בייץ דאג שאתקבל לעבודה, אף-על-פי ששהותי במחנה הייתה בלתי חוקית, ותחילה לא קיבלתי מזון ככל העובדים ועל ראשי ריחפה סכנה שיתפסו אותי ואף ירצחו אותי. בזכותו התקבלתי לעבודה למחרת היום שאבי ביקש ממנו. אני מצייץ זאת כדי להוכיח שאווננו הייתה קשובה כלפינו, אפילו שנה וחצי אחרי שסיימנו את העבודה בביתו, והקשרים נותקו. נדמה לי שבאותה מידה הוא היה עוזר לעובדיו האחרים שנקלעו לצרה.

את הצלתי לאחר מכן אינני מייחס לברטולד בייץ. מה שהציל אותי היה המחבוא שאבי הכין למעני, וששהיתי בו שלושה חודשים וחצי, עד שחרור העיר בידי הצבא הרוסי. יותר מכול מצער אותי שיחסינו הטובים עמו לא נמשכו לאחר שסיימנו לעבוד בביתו. בייחוד אני חושב על אותה פעם שבה אבי נעצר והואשם באשמת שווא נטולת יסוד, ואנו איחרנו להודיע על כך לברטולד בייץ ולבקש את עזרתו. מעצרו ארך כשלושה ימים, וכשסוף-סוף התערב ברטולד בייץ לבקשתנו, היה כבר מאוחר מדי. אנשי הגסטפו הספיקו לרצוח אותו.

★

לאחר שעברו כ־30 שנה מאז בואי לישראל, וכשהייתי כבר אב לשלושה ילדים ואף סבא לשתי נכדות, קראתי יום אחד כי ברטולד בייץ, ממנהלי חברת קרופ, מבקר באוניברסיטה העברית ובמכון וייצמן, מאחר שהחברה הגרמנית תורמת כסף למחקרים הנערכים בארץ. נדהמתי לקרוא את הידיעה, ומיד שאלתי את עצמי האם מדובר באותו ברטולד בייץ שהציל אותי? האיש שאני חייב לו את חיי? התקשרתי לאוניברסיטה העברית בירושלים, ואחת המזכירות הבטיחה לבדוק ולהודיע לי אם מדובר באותו אדם. כמו כן הבטיחה לבדוק עם מארחי, האם יסכים לפגוש אותי.

כעבור יומיים היא התקשרה והודיעה לי שהאיש הוא אכן אותו ברטולד בייץ והוא ישמח לפגוש אותי. נקבעה לנו פגישה במלון "המלך דוד" בירושלים. באותו הלילה לא יכולתי להירדם. לנגד עיני עברו תמונות מאותה תקופה נוראה. האם אוכל להכיר? הוא היה אז צעיר, כבן 30. וגם רעייתי, שהגיעה עמו לביקור, היתה צעירה מאוד. לפנות בוקר נסעתי לירושלים. ישבתי בלובי המפואר וחיכיתי. בדייקנות גרמנית נפתחה המעלית מולי, וממנה יצאו גבר ואישה בלונדינית. אמרתי בלבי שאלה הם, אף־על־פי שלא זיהיתי אותם בוודאות. הוא היה עדיין איש גבוה ונאה. כשקמתי מהכורסה, ניגשו אלי שניהם; והרי הם בוודאי לא הכירו אותי: הייתי אז נער בן 14, אפילו מעט פחות. לחצנו ידיים ואף התחבקנו. שוחחנו קצת בגרמנית וקצת באנגלית, כי שכחתי את הגרמנית שידעתי אז. הוא זכר אותי בתור נער בלונדיני עם שער יפה ומתולתל, ובמיוחד את אבי, שניהל עמו שיחות מעניינות, לדבריו. הזכרתי את יחסה ההוגן והאנושי של אשתו כלפינו, ואת בתם הקטנה (שבינתיים בגרה והתחתנה והיום היא חיה בארצות־הברית). היות שמארחיו קבעו לו ביקור ביד ושם, ואנשי האוניברסיטה חיכו לו לפגישת הבוקר, עמד על כך שאתלווה לביקור זה, דבר שיעזור לו לנוכח המראות הקשים המוצגים שם.

קשה היה לי לסרב, אף־על־פי שאני עצמי לא ביקרתי ביד ושם, כי הזיכרונות העיקרניים עלי גם כן, ללא המראות המוצגים שם; די לי בימי

הזיכרון לשואה. אני הרי הייתי שם. לי לא נחוץ לספר מה עוללו לנו הגרמנים. בני הזוג בייץ הניחו זר פרחים בשעת אמירת יזכור במקום שחלחלה עוברת בגופו של ארם המבקר בו. לאחר מכן עברנו ביחד את דרך הייסורים שעברו היהודים, כשכל הזמן הוא לא עוזב את ידי ואוחז בה בחזקה. שוחחנו על העיר בוריסלב. הוא זכר את הכול, ואפילו טוב ממני. הוא זכר את מי שעבדו למענו, ואתו. הוא אפילו הזכיר את שמות האנשים שחלק מהם כבר אינם בחיים. למחרת אמור היה לבקר באשקלון, וביקש שאצטרף אליו. בעת הארוחה סיפרתי לאנשים שליוו אותנו על ברטולד בייץ כפי שהוא זכור לי. במיוחד סיפרתי איך הציל אותי ויהודים רבים אחרים ממוות בטוח.

בסיום המפגש הבטיח לבקר שנית בישראל, ולהיפגש גם עם בני משפחתי. חשבתי על כך שאבי היה נהנה מהמפגש עמו אילו הצליח לשרוד, ובייחוד מן האפשרות להודות לו אישית על פועלו — לא רק כלפינו, אלא כלפי יהודים רבים מבני עירונו.

ברטולד בייץ היה איש יוצא דופן, וכך גם רעייתי — בין שלמדה ממנו ובין שגילתה אנושיות מעצמה, אנושיות שלא אפיינה את הגרמנים בתקופה קשה זו לבני עמנו. כשאמרתי לו תודה על שהציל אותי, עשה תנועת ביטול בידו, כאומר שזה היה טבעי, ואין ליחס לכך חשיבות יתרה.

מאז עברו שוב שנים. לא שמעתי ממנו דבר, חייתי את חיי עם משפחתי והייתי בטוח ששוב לא אפגוש בו. יום אחר הופיע אצלי אחד מבני עירי, ושאל אם אוכל לספר לו על ברטולד בייץ ועל העזרה שהושיט לי. הוא אמר שבני עירי בוריסלב מתארגנים כדי למצוא דרך להודות לו על כך. סיפרתי כמובן את כל הירוע לי, והאיש רשם את דבריו. שוב עברו כמה שנים. יום אחר קיבלתי הזמנה להיות נוכח בטקס ביד ושם, שבו יוענק לברטולד בייץ תואר חסיד אומות עולם. התבקשתי להופיע שם עם משפחתי, ושמחתי על כך מאוד כי נוכחתי שיש עוד רבים כמוני החייבים לברטולד בייץ את חייהם.

ביום הנקוב נסעתי עם אשתי ועם ילדי לירושלים. ביד ושם פגשנו

רבים מבני עירי, שאותם לא ראיתי מאז השואה. ברטולד בייץ הופיע עם בתו ושני נכדיו, ומיד התחבק איתי; אולי הייתי היחיד שזכר, הרי נפגשנו בירושלים. במהלך הטקס המרגש הוענקה לברטולד בייץ תעודת חסיד אומות העולם, ולאחר מכן הצגתי בפניו את בני משפחתי.⁵

5 הערת המערכת: לפרטים נוספים על ברטולד בייץ ראו ברנד שמלהאוזן, ברטולד בייץ: סיפורו של חסיד אומות העולם, יד ושם, ירושלים 2005.

אחים

יעקב לינהרד היה אחיו הגדול של אבי. הוא היה נשוי ואב לשתי בנות יפות, לוסייה ובתיה, ובעליה של הקונדיטוריה המשפחתית, שהיתה מהגדולות בגליציה ושכנה בביתו המודרני. הוא ייצר עוגות ועוגיות שנמכרו בכל המעדניות בערים הסמוכות. מלבד זאת היתה לו חנות ממתקים ופרות טרופיים, והוא נחשב לאיש עשיר ובעל נכסים. הוא אף שקל להגר לארצות-הברית.

בינו ובין אבי היה נתק מאז שהדוד יעקב גויס לצבא: סכתי שלחה את יעקב לאחיה בגרמניה כדי למנוע ממנו להתגייס לצבא האוסטרי, אך הוא גויס לצבא הגרמני, סיים קורס קצינים ונשלח בתור מפקד סוללת תותחים לעזרת הצבא הטורקי שלחם באזור פלשתינה. אמי, שהיתה מאורסת לדודי, העדיפה את אבי ונישאה לו. רק בשוכו מהמלחמה גילה הדוד יעקב כי אהובתו נישאה לאחיו. בסופו של דבר הקים משפחה משלו, אך הכעס לא שכך.

רק לי היה קשר אמיץ עם הדוד יעקב. התלהבתי מסיפוריו על הצבא ועל כך שבמו ידיו נגע בהיסטוריה של עם ישראל בפלשתינה, ונהגתי לספר בגאווה בבית-הספר איך הדוד — עם סוללת התותחים שלו — בלם את הצבא הבריטי כדי לאפשר לתורכים לסגת ללא אכזות. הוא גם נתן לי מדי פעם קצת כסף וממתקים. בבית ידעו על הקרבה שלי לדוד יעקב, ולא התערבו.

ב-1939, כשפרצה מלחמת העולם השנייה והגיעו הרוסים, משפחתנו נושלה מכל רכושה ואפילו הוציאו אותנו מדירתנו המרווחת; הדוד

יעקב המשיך לעבוד בקונדיטוריה שלו בתור פועל פשוט. הוא לא התרגש במיוחד מהלאמת הרכוש, ואפילו סיפר ששלחו אותו לבית הבראה, שם בילה עם אוקראיניות. הוא אהב נשים. אף-על-פי שהיה חילוני ברוחו ובדרך חייו, היה אומר על הפסדיו, בעורו צוחק: "אלוהים נתן ואלוהים לקח".

בזמן הכיבוש הרוסי התפייסו שני האחים, אבל עם כניסת הגרמנים נותק הקשר שלו אתנו. ואולם נודע לנו שהקונדיטוריה של הדוד התחילה לעבוד במלוא הקצב בניהולו של דודי, ואף הרשו לו לחזור לדירתו. הקונדיטוריה פעלה למען הגרמנים בבודיסלב ובעיר השכנה, והתברר שמושל עיר המחוז לבוב העניק לדוד "מכתב ברזל" — כך קראו למכתב שהעניק לנושא אותו חופש מלא. הדוד המשיך אפוא להיות קונדיטור ושירת את הגרמנים. אבל בעיר דיברו על כך שהגרמנים העניקו לדודי זכויות "ושכחו בכלל שהוא גם יהודי". היו אנשים שהוסיפו על שמועות אלה מדמיונם, וזאת מכיוון שאצל הדוד היה מזון בשפע, בביתו היה חם, וכל הרכוש והדיהוט חזר לקרמותו, כאילו לא קרה דבר. הדוד גם לא סבל מכל הגזרות שהוטלו על היהודים, וגם האקציות והרציחות כאילו פסחו עליו. בעת האקציה הראשונה והשנייה דודי לא הסתתר, ולא נעצר, ובני משפחתו הסתובבו ללא סרט המזהה אותם בתור יהודים.

כנראה שההקלות הוענקו לו עקב היותו בעל עיטור גבורה מהגבוהים בגרמניה. מסיבות הירועות רק לו רצה המושל לתת לדוד יעקב את המכתב שהרגיז אפילו את השלטונות המקומיים. למעשה חייו הדוד ומשפחתו בכלוב זהב סגור שבו צפו כולם מבחוץ וראו בהם בוגדים המופלים לטובה.

לנו לא היה קשר עם דודי, והוא גם לא ניסה לעזור לנו בעתות המצוקה והכפור. איני יודע את הסיבה לכך, ואיני סבור שהדבר נבע מאותו סכסוך עתיק יומין.

עם תחילת עבודתו אצל הגרמנים, שמע אבי דיבורים על "היהודי המלוכלך" שקיבל לפתע תנאים כה מופלגים. הדוברים לא ידעו

שהדוד יעקב הוא אחיו של אבי. גם ברחוב היהודי גברו הדיבורים על כך שהדוד כנראה "משחף פעולה".

הצטרפתי אל אבי בערב שבו החליט לבקר את אחיו ולהזהירו מפני השמועות. מצאנו אותו מנמנם בכורסה, עייף מיום עבודה ארוך. הדוד התעורר, נכנס עם אבי לחדר העבודה, ושם נאמרו דברים שלא שמעתי. לאחר שיצאו מהחדר הציע לנו הדוד קצת מזון, ואבי סירב באומרו: "תודה, אנחנו מסתדרים".

היתה זו הפעם הראשונה שהדוד הציע לנו עזרה, שכאותו זמן לא נוקקנו לה. היה לדוד כסף שבו יכול היה לשחד גרמנים שיעזרו לו לעזוב את העיר ואולי אפילו לחצות את הגבול. גם ברטולד בייץ אמר לאבי שצריך לדמוז לדוד שנשקפת לו סכנה, וסיפר לאבי שהוא קונה ממנו עוגות ועוגיות ושהוא בעל מקצוע מעולה. אבי סיפר לי שהדוד ידע על מצבו, אך פחד לנקוט יזמה ולברוח. ללא ידיעתו של אבי החלטתי לבקר את הדוד ולספר לו על השיחה עם ברטולד בייץ, שהיה מחשובי הגרמנים בעיר. הדוד הודה לי, ואמר שבינתיים קשה לו לעזוב את העבודה ולברוח: כבריחה כזאת נשקפת לו סכנה גדולה יותר.

הצעתי לו לעבור את הרי הקרפטים ולהגיע לרומניה; בעיר סיפרו כי שם הגרמנים לא יעשו כל דע ליהודים. אבל הדוד שמע ככולנו כי מודי דרך שחיפשו קרבנות קלים כדי לשדוד אותם הסגירו או רצחו יהודים שניסו להגיע לרומניה. הדודה הציעה לי לקחת עוגות הביתה, אך סירבתי.

אבי לא ידע שביקרתי אצל דודי כדי להזהירו. כשהחליט לבקר שוב את דודי, הצטרפתי אליו. השיחה היתה קשה ונוקבת. הדוד היה עקבי בדעתו שקשה לו לברוח. למען האמת כולנו היינו בסכנה של חיסול מוחלט.

יום אחד הופיע הדוד בביתנו. כנראה אמר לו מצפוננו שעליו לעזור לאחיו. הוא הביא אתו חבילה גדולה של מזון ועוגות, ואמר שהוא מצטער שלא עזר לנו בשעות הקשות. אמי חזרה והסבירה לו: "ראה, יעקב, עכשיו אנחנו לא זקוקים לעזרה ממך. יש לנו מזון בשפע. עריך

שתמסור את החבילה לנוקקים, ויש מאות כאלה". הדוד נעלב, נשאר לשבת זמן מה והסתלק. כעסתי על אמי, אך רק היום אני מבין כי נהגה על-פי מצפונה; היא לא סלחה לו על חוסר התעניינותו בנו בשעת צרה. כשהרוד עזב, אמי אמרה: "עכשיו הוא נזכר שיש לו אח? גם אם הייתי רעבה לא הייתי מקבלת ממנו נדבה. בני הלך בעת סופות שלג לפרוורים כדי להשיג קצת מזון". ואילו אני חשבתי אז שכדאי להתפייס סוף-סוף. הייתי גאה בדוד יעקב על כך שהיה גיבור מלחמה, ועם זאת בתוך תוכי היו לי ספקות, ואולי אפילו קינאתי בו ובבני משפחתו.

עברתי פעם ליד הקונדיטוריה והצצתי פנימה. הדוד זיהה אותי והזמין אותי להיכנס. הוא הציע לי לקחת עוגות הביתה, אך סירבתי. לא רציתי שמשפחתי תיפגע ממעשי, ובייחוד חשבתי על אמי. בשיחה בינינו אמרתי לו: "הדוד יעקב, מדוע אינך בורח, חבל שתיפגע". הוא ליטף אותי ואמר: "אני מודה לך על דאגתך. כנראה שאתה היחיד במשפחה שדואג לי".

אחותו של אבי, יטקה רוזנברג, התגוררה באזור וולנקה. בעלה נתפס באחת האקציות, והיא נשארה לבדה. יום אחד ביקשה מאבי שאבוא לישון בביתה אבל אמי סירבה. אבי הציע לה לפנות לדוד יעקב. הדודה סיפרה שיעקב סיפר לה כי אסור לו לקלוט אצלו דיירי משנה או מישהו מהמשפחה. אינני יודע אם זו היתה אמת. אולי כן, כי הגרמנים דאגו שיהודי העיר לא יצליחו להיעלם מעיניהם. בסוף סיפרה כי הדוד יעקב עצמו הציע לה לפנות אל אבי שיעזור לה, מפני שאינו יכול לעשות זאת. לנו היתה משפחה גדולה — איך ובמה יכולנו לעזור לה?

יום אחד ישבנו בבית ותפרנו פרוות למען אחד הגרמנים, ולפתע בא שוטר יהודי שביקש מאבי להתלוות אליו. התלוויתי אליהם כפי שעשיתי תמיד. בדרך נודע לנו כי שוטר אוקראיני ירה בדוד יעקב. סביב ביתו של הדוד התגודד קהל גדול של סקרנים, ושוטרים אוקראינים דאגו לכך שאיש לא יתקרב אל הבית. גם לאבי לא אפשרו לגשת. הלכתי אל מאחורי הבית, טיפסתי על הגדר והגעתי אל חלונות

הקונדיטוריה. דרך החלון ראיתי גופה מכוסה בחלוק לבן מוכתם בדם. זו היתה גורייתו של הדוד יעקב.

אחרי כחצי שעה הגיעו מהעיר השכנה משאית ומכונית עם קציני ס"ס. הקצינים נכנסו לבית, ואחרי כחצי שעה הורידו את הדודה קלרה ואת שתי הכנות. את גופתו של הדוד העמיסו על המשאית, ונסעו אל בניין המשטרה האוקראינית שהיה קרוב לביתנו. הלכנו לשם ברגל. אבי פעל כתמיד בקור רוח ובנחישות. הוא נכנס פנימה וביקש ממני לחכות בחוץ. אחרי כחצי שעה יצא משם ואתו הבת הצעירה, בתיה, שאותה הצליח לשחרר מידי הרוצחים. גופתו של הדוד הועברה ליצר ברוניצה, ושם רצחו הגרמנים מהגסטפו את הדודה קלרה ואת בתה לוסיה. בתיה נשארה אצלנו יומיים, ועברה אל הדודה יטקה, אחותו של אבי. לאחר שגם בתיה נרצחה, לא נשאר זכר מכל משפחתו של הדוד יעקב.⁶

ביתו של הדוד נסגר, על כל הרכוש שהיה בו, ולאחר מכן השתלטה עליו משפחה של עסקן גרמני משורות המשטרה. העובדים המשיכו להפעיל את הקונדיטוריה בניהולו של אוקראיני. נודע לי מי היה השוטר האוקראיני שירה בדודי, לאחר שקיבל הוראה מרב סמל נַמְץ, מפקד המשטרה האוקראינית.

משגמלה בי ההחלטה לכתוב את הספר, פניתי לשגרירות הגרמנית וביקשתי מהם לסייע לי בגילוי תעודות על פעילותו של הדוד יעקב בתור קצין גרמני במלחמת העולם הראשונה. קיבלתי תשובה מהארכיון של הצבא הגרמני, שהאגף ממלחמת העולם הראשונה נהרס בהפצצות ונשרף. אין לי כל ספק שהדוד לא שיתף פעולה עם הגרמנים, כפי שניסו אחדים מבני עירי לטעון; ועם זאת אין לי ספק

6 הערת המערכת: בספר אדמה ללא אלוהים מזכיר הסופר קופל הולצמן בקצרה את הדוד ואת הירצחו.

שמצבו של הדוד לפני הירצחו עורר קנאה גדולה בקרב יהודי העיר. הוא היה היהודי היחיד שחי ברווחה וללא פחד; אחרים סבלו כמובן סבל נורא. גם אני קינאתי בבני משפחתו.

הגטו

הגטו הוקם אחרי שרבים מיהודי העיר כבר לא היו בחיים. לפני כן התגוררנו בכל חלקי העיר, ועכשיו⁷ סגרו אותנו הגרמנים בשני אזורים, וולנקה ופוטוק, כדי להקל על מלאכת האיסוף באקציות הכאות. הגטו לא היה סגור באופן הרמטי, אך היציאה ממנו ללא אישור, אפילו לעבודה, היתה מסוכנת ביותר. משרדי היודנט נשארו מחוץ לגטו, וכך גם המשרדים של המשטרה היהודית ששיתפה פעולה עם הגרמנים.

נאלצנו לעבור מדירתנו הגדולה לדירה של שני חדרים ומטבחון קטן, ולאבי היה עוד חדרון קטן שבו עבד כתור פרוץ בשביל הגרמנים. רע מכול היה שנאלצנו להיפרד מהמחבוא שעמד בכמה אקציות. ידענו כי ללא המחבוא יהיה מצבנו כבי רע. שמענו כבר מה עשו הגרמנים לאלפי היהודים שנתפסו באקציות הקודמות. מיד עם המעבר לגטו התחיל אבי בתכנון מחבוא חדש ובבנייתו. החצר היתה מרוצפת, ובהתאם לתכנון של אבי חפרנו בור ענק בחצר, כיסינו אותו בבולי עץ שהבאנו מדירות ריקות וכן בפחים כדי שהגשם לא יחדור פנימה. על הפחים נשפכה אדמה שהשארנו מהחפירה, ועליהן הנחנו אבנים. עבדנו יום ולילה עד שהבור כוסה, וגם בפנים נעשו סידורים מתאימים כדי שהאנשים שיתחבאו שם יוכלו לשכב על דרגשים. חפרנו גם תא קטן שאליו הוכנסה חבית שתשמש לעשיית צרכים.

7 הגטו הוקם לאחר האקציה השנייה.

בעיה אחת דרשה מחשבה מעמיקה: כיצד להכין כניסה סודית שהגרמנים והשוטרים יחפשו אותה לשווא ולא יצליחו לגלותה. והרי הגרמנים ידעו כי כמעט בכל בית ישנו מחבוא. אבי תכנן את הכניסה ועשה לילות כימים כדי שתפעל ללא תקלות: בנינו מעבר תת קרקעי של שלושה מטרים בערך אל המקום שבו היה גרם המדרגות שהוליך מהבית אל עליית הגג. בעזרת נגר בנה אבי התקן שאפשר להזיז באמצעות משיכה בחבל את החלק התחתון של גרם המדרגות כך שיכסה את הבור. אחרון היורדים היה מושך בחבל ומזיז את המדרגות באופן כזה שלא נשאר שום סימן לקיומו של מקום הכניסה למחבוא. היינו שתי משפחות במחבוא: עם משפחתי ומשפחת דודתי היה זוג צעיר, יחסית, שהתיידדנו אתם: שכן שחי עם אישה ללא נישואין. כולנו לקחנו חלק בעשייה. למזלנו לא נערכה אקציה במהלך השבועיים שנדרשו לכך, והצלחנו לסיים את בניית המחבוא. הורדנו לשם שמיכות, מזרנים, מים וגם מזון שיספיק לשבועיים, למקרה שהאקציה תימשך זמן רב.

עשינו ניסיונות ותרגלנו ירידה מהירה למחבוא. בכניסה לחצר מהרחוב היה שער ברזל שעייב את כניסת המחפשים ומנע מהם להפתיע אותנו — הרפיקות והניסיון לשבור את השער ארכו זמן שדי בו לרדת אל המחבוא. אקציה אחר אקציה נעלמנו מהעין, והקשבנו לצעדים בבית. גם את צעקותיהם וקללותיהם של המחפשים שמענו. הם ידעו שהמשפחה נמצאת במקום כלשהו; הרי נשארו סימנים ברורים בבית. הם נקשו ברצפה, הזיזו את תנור הברזל, עלו וירדו מעליית הגג בחושבם ששם המחבוא. אך כל הניסיונות לגלותנו לא עלו יפה: המחבוא עמד בציפיות שתלינו בו. רעדנו מפחד עד שעזבו ככעס: הרי היה עליהם להמשיך ולחפש יהודים אחרים. אם נכנסו מחפשים נוספים, ברור היה להם למראה אי הסדר שבמקום כבר נערך חיפוש — ועזבו. כך עברה אקציה אחר אקציה בלי שהמחבוא התגלה. זו היתה תרומתו של אבי, שתכנן ובנה את המחבוא.

חלק ניכר מהיהודים עבדו בתעשיית הנפט ללא שכר וללא מזון,

אבל היינו מוכנים לכך, ובלבד שלא ירצחו אותנו כפי שעשו בעבר. אכן, מעשי הרצח החלו סמוך להקמת הגטו ושטח הגטו הסגור הלך והצטמצם.⁸ משפחות שלמות הלכו ונעלמו. משפחת רטנר כולה, משפחתה של אמי, נרצחה בידי הגרמנים. תחילה נעלמו מהגטו יהודים שלדעת הגרמנים לא היו פרודוקטיביים די הצורך ולא יכלו להביא תועלת — זקנים, נשים וילדים לא נראו בגטו. אלה ששרדו התחבאו כדי לא להתבלט. חששנו לגורל הילדים הקטנים של דודתי יטקה, שהיו קטנים מכדי להבין שאסור להרעיש, שנגמרו המשחקים — השמחה שברוך כלל הילדים נהנים ממנה. אבל התברר לנו שלמרות גילם הרך הילדים הבינו ואף העידו למבוגרים שדיברו לא בליכך בלחש... הקושי היחיד של הילדים, ושל מבוגרים כסבתי, היה לרדת ולזחול אל המחבוא.

עם תום העבודה הקשה בבניית המחבוא יצאתי אל הגטו להכיר את הסביבה. נוכחתי כי חברות צעירים יהודים נפגשים בחצרות הבתים הריקים ומבלים את זמנם בסיפורי בדיחות ובשיחות על המצב שבו היינו שרויים. הצטרפתי לחבורה, ובכל ערב היינו נפגשים ו"מבלים" כמה שעות עד אחרי חצות, או עד ששוטרים יהודים היו מגרשים אותנו לבתינו. רוב הצעירים היו בניס, אך היו גם בנות — מי שהוריה הרשו לה להתרחק מהמחבוא, ואלה היו מעטות. היינו מלווים את הבנות לביתן, ובדרך מנשקים אותן ואף מנסים למזמו אותן.

בעבר היינו שובבים לא קטנים, ועכשיו היינו כבכלוב סגור: לא הלכנו לבית הספר, ואסור היה לצחוק או לשחק בגלוי. שמחת החיים של הצעירים נעלמה. חבורה חדשה של צעירים וצעירות הצטרפה אלינו, ובה היה גם חברי מאיציו שהתגורר בשכונה אחרת, כאזור וולנקה. הוא לא יכול היה לחזור הביתה כלילה אחרי שהתפורנו ונשאר ללון אצלנו, דבר שאהב לעשות ממילא.

8 אקציה שלישית בוצעה באוקטובר 1942 וכ-1,500 יהודים שולחו לבלז'ץ. לאחר האקציה נסגרו הגטאות ונאסרה היציאה מתחומיהם.

היינו במצב של חיות ניצודות. הייתי נשלח ליודנרט כדי להיודע אם יש סימנים שלפיהם נערכים השוטרים היהודים לקראת אקציה. אחרי המפגש עם הצעירים הייתי הולך ליודנרט כדי למלא את חובתי, אך האמת היא שאהבתי להיות בחברתו של קרוב משפחתי פירינג שעבד שם בתור שומר, והייתי מבלה אתו עד לשעות הקטנות של הלילה. הוא היה מספר לי על אהבותיו ועל הרפתקאותיו עם נשים.

המצב בכללותו היה נורא. ילדים כמעט שלא נולדו. סבל ועוד סבל ורציחות המוניות. הגטו הלך והתרוקן מיושביו. שכנינו הנוצרים חיו לצדנו ונהנו מהמצב. לא הרימו קול צעקה. הם ידעו מה מתכננים הגרמנים, שמעשיהם היו גלויים ושקופים, אבל איש לא התערב, גם לא האמריקנים, לא האפיפיור, לא הצלב האדום.

המשטרה האוקראינית היתה ממוקמת בגטו, ובמרתפי המשטרה התעללו ביהודים שנתפסו בעקבות הלשנה או בגין כל דבר פעוט ערך. בגטו שלנו לא התנהלו מופעי תרבות, לא הוקם תאטרון: לא היה איש בגטו שהיה לו מצב רוח או חשק לצחוק, ליהנות, או לחשוב אפילו לבקר במקום ששם אפשר לצחוק. רוב היהודים חשבו כיצד להשיג ארוחה וכיצד למצוא מחבוא טוב יותר ובטוח יותר. השאיפה של חברי מאיצי ושל לברוח, לחצות את הרי הקרפטים ולהגיע לרומניה, לא נטשה אותנו; ועם זאת דיברנו גם על רציחתו של מפקד המשטרה האוקראינית, רב סמל נמץ, שוטר אוסטרי צמא דם, בעל גוף ענקי וראש גדול שנחשב לחיה טורפת. אמנם הגינו תכניות, ואפילו היה לנו אקדה, אך לא עשינו דבר. רק דיברנו; היינו בסך הכול ילדים ועם זאת החברנו.

הדוקטור רייצס, יהודי שבא לבוריסלכ מלבוב, שימש מתורגמן בין השוטרים האוקראינים ובין מפקדם האוסטרי, רב סמל נמץ, שדיבר גרמנית בלבד. לאחד ביקור בביתנו החליט לעשות לי טובה ודאג לגייס אותי לעבודה במשטרה בתור עוזר למתקן האופניים. אופניים היו כלי התחבורה של השוטרים האוקראינים. מתקן האופניים, יהודי בשם וייס, היה זקוק לעזור וקיבלתי את התפקיד. הייתי מגן את האופניים

שתיקן וייס, וגם עזרתי לו בתיקונים. מלבד זאת הייתי מצחצח לשוטרים את המגפיים, או עוזר להם להסירם אחרי שסיימו את המשמרת, והייתי נער שליח בשירות השוטרים. בעיקר הלכתי לצרכנייה שלהם כדי לקנות סיגריות ודברים אחרים שמכרו שם. לא הייתי הנער היחיד במשטרה: לרב סמל נמץ היה נער יהודי אחר ששירת אותו וסבל ממנו סבל רב.

היו בתפקיד צדדים שניצלתי לטובה — למשל, הייתי קונה כיכרות לחם ומביא אותן הביתה ואף נותן לאחרים. באותם ימים לא היה קל להשיג לחם טרי ובמחיר כה נמוך. התיידדתי עם המוכרת שגנבה מהצרכנייה מצרכים ומכרה אותם בשוק השחור. היא היתה אוקראינית, אהובתו של סמל במשטרה שהביא אותה מאיזה כפר. היא בקושי ידעה לספור, ולא פעם עזרתי לה לחשב. הייתי מביא אפוא הביתה שתיים או שלוש כיכרות לחם, ואף על־פי־כן קיללתי את היום שקיבלתי את התפקיד.

הייתי עד להתעללותם של שוטרים אוקראינים ביהודים שנתפסו במחבואים או בדרך מחוץ לעיר. במרתף היו תאי מעצר עם רצפת בטון ללא מזרנים או שמיכות. העצורים שכבו על רצפת הבטון, לפעמים ללא בגדים כלשהם. לאחר שהיה משתכר, ירד רב סמל נמץ אל המרתף והיכה את העצורים. הצעקות היו נשמעות מחוץ לבניין המשטרה, ואפילו השכנים שמעו את הנעשה ב"בית המטבחים". עבדתי בסככה בחצר ושמעתי היטב את הבכי והצעקות בעת שאנשים הוכו. לפעמים הייתי מתוז קצת מים מצינור דרך רשת של חלון קטן של תא המעצר, לבקשת העצורים.

לא פעם סיפרתי לאבא על המתרחש במשטרה וביקשתי ממנו להשפיע על הדוקטור רייצס להוציא אותי משם; המתורגמן אמר לאבא שידאג להחליף אותי במשך הזמן. בינתיים סבלתי בשקט. וייס שהתרגל לצעקות ולבכי והפך להיות אדיש, היה מרגיע אותי ומנסה לשכנע אותי להישאר, ולא רק בגלל הצרכנייה; הרי אוכל לדעת על אקציה מתקרבת, אמר, ולהזהיר את המשפחה, והיחסים עם השוטרים

האוקראינים עשויים לעזור לי בעתיד להשתחרר אם אתפס באקציה כלשהי. ייתכן שצדק, אבל לא יכולתי "להתרגל", כעצתו. בינתיים נשארתי שם, ונשכתי את הלשון בכל יום מחדש.

יום אחד שמעתי שיחות בין השוטרים, על כך שהחופשות בוטלו מפני שעומדת להתחיל אקציה. ניסיתי לעזוב את בניין המשטרה ולהגיע הביתה להודיע על כך. במדרגות נתקלתי ברב סמל נמץ. הוא שאל אותי לאן אני הולך. נבהלתי, ומרוב פחד לא יכולתי לענות לו. הוא בעט בי בחזקה וצעק: "תחזור פנימה". מהבעיטה עפתי מכל המדרגות ונבלמתי רק במדרכה. סוף־סוף נוכחתי בעצמי בַּאמת על רב סמל נמץ. הוא כנראה חשד בי ששמעתי על האקציה ושאני עומד להזהיר את המשפחה, ואולי גם אחרים. אבל למרבה המזל לא היתה זו אקציה, בסופו של דבר, אלא מבצע לגילוי מחבוא בפרוורי העיר, ועם סיומו הובאה משם רק משפחה אחת לתאי המעצר.

בסופו של דבר, אחרי בקשות ותחנונים, הצלחתי להשתחרר מהעבודה במשטרה. הדוקטור רייצס מצא נער שהחליף אותי. המוכרת בצרכנייה המשיכה למכור לי לחם, ופעם כשיצאתי מהצרכנייה ובידי שלוש כיכרות של לחם — ראה אותי שוטר שהיה קרוב משפחה של המוכרת. נבהלתי, אבל למזלי היתה המוכרת עדה למפגש, ואמרה לו: "עזוב אותו, הבטחתי לו עוד כשעבד במשטרה".

האקציה הרביעית

היו אקציות רבות במהלך שנות שלטון הגרמנים בעירנו. מהן שהיו "קטנות" ולא זכו למנייה, ומכל מקום לא את כולן אני זוכר, אולי משום שלא הייתי מעורב בהן. ואילו האקציה הרביעית זכורה לי היטב.⁹ היא נמשכה שבועות אחדים והיתה מכוונת נגד "היהודים הא־סוציאליים", שלא הביאו כל תועלת לרייך השלישי — נשים, ילדים וזקנים. כל אלה היו "בלתי פרודוקטיביים" כפי שהגרמנים הסבירו. ידענו שהאקציה תפרוץ והתכוננו לקראתה; התכונה לקראתה הורגשה באוויר.

אבי ניסה למצוא לי ולאחותי מקום אצל אחד מחבריו שהיה מנהל גימנסיה בעיר השכנה הוביצ'ה והתגורר בפרוורי עיר זו, שם היה לו משק חקלאי. יום אחד בא האיש עם עגלה רתומה לסוס ולקח אותי למשק; כך למדתי להכיר את המקום ואת הדרך אליו. היינו דרוכים לקראת תחילת האקציה וזו פרצה לפנות בוקר כשעדיין היתה חשכה. אחותי ואני עזבנו את הגטו, ועשינו את הדרך הארוכה והקשה להוביצ'ה. בדרך לא ראינו נפש חיה, אך שמענו יריות. לפתע הפתיעו אותנו שני רוכבים שהתקרבו אלינו; הם הבינו שמדובר ביהודים המנסים להסתלק מהאקציה. בלי הקדמות מיותרות דרשו מאתנו ללכת חזרה העירה, ומדי פעם היכו אותנו במקלות.

9 אקציה זו נמשכה במהלך כל חודש נובמבר 1942.

אחרי הליכה מייגעת חזרה העירה התקרבו אל קולנוע "קולוסאום". אולם הקולנוע היה ריק. היינו בין היהודים הראשונים שנתפסו והוכנסו לאולם הקולנוע. אחרינו התחילו להביא עוד ועוד יהודים, נשים וילדים, זקנים וחולים. כל אלה היו מיועדים לחיסול. ידענו זאת: בפרוורי העיר הכינו כבר בורות כדי לקבור אותנו. אולם הקולנוע הלך והתמלא ומדי פעם נתקלנו במכרים ובשכנים. כולם שכבו על הרצפה. השירותים של הקולנוע, שהיו סמוכים לבמה, התחילו להתמלא; הריח התפשט בכל האולם, ושתן נזל אפילו מהבמה אל מושב התזמורת. נזכרתי במצב ששרר במחסן תחנת הרכבת ביום שבו הציל אותנו הגרמני בייץ.

לקראת הערב היינו כבר כ־100 איש. היודנרט דאג להביא לנו מעט לחם ושתייה. בפנים היו מהומה, צעקות ובכי. השוטרים האוקראינים ניצלו את המצב, והיו מוציאים צעירה יהודייה ומתעללים בה, אונסים אותה ומחזירים אותה פנימה. שמענו את הבכי החרשי, ונשים שהיו באולם טיפלו בה כדי להרגיעה. יהודים ניסו לעשות עסקים עם השוטרים האוקראינים באמצעות תיווך של שוטרים יהודים; האוקראינים לא עמדו בהבטחתם: הם פחדו ממפקדם, רב סמל נמץ. היו גם מקרי מוות. אחד היהודים ניסה לפרוץ דלת צדדית, ונכשל; השוטרים נכנסו מבעד לדלת זו, והיכו אותו עד שנפח את נשמתו. שוטרים יהודים הוציאו את המתים מהאולם, ואלה נקברו בבית העלמין היהודי שבעיר.

למחרת לפנות בוקר הובאו לאולם הקולנוע אחותו של אבי, יטקה ובת אחיו בתיה, שאבי הציל מידי הגסטפו. הדודה היתה אישה עשירה, ועל גופה היו תכשיטים ודולרים בשקית התלויה על החזה. בבוקר התחילה הדודה לחפש דרך להיחלץ. היא ניהלה משא ומתן עם שוטרים יהודים שהיו נכנסים ויוצאים לאולם. הזהרנו אותה, אך הדודה בשלה. היא סיפרה שהיה לה מחבוא, אולם הגוי שהיה איש הקשר שלה נתקל בגרמנים בשעה שהביא לה מרק חם. הגרמנים חשדו בו שהוא מחביא יהודים, והיכו אותו עד שהסגיר את האנשים.

ניסינו להעביר לאבי ידיעה על מעצרנו. הוא הרי חשב כי אנו יושבים לבטח אצל חברו. שוטר שהכירנו הבטיח להודיע לאבא כדי שינסה לחלץ אותנו. בתקופה זו עבד אבי בשירותו של רב סמל נמץ. היינו אמנם בני משפחה אחת, אך הדודה יטקה דאגה לעצמה ולבת אחיה. לא כעסנו, כי האמנו שאבא יעשה כל מאמץ לשחרר אותנו. אמרנו לדודה שאם אבא ידע שנעצרנו, הוא ידאג לכולנו. שכבנו ארבעתנו על הרצפה, מרוחקים במקצת מהדלת, בעוד שרוכ האנשים השתדלו להתקרב אליה כנראה מתוך תקווה כי יצליחו לצאת בעדה. שוב ושוב, כמו באקציה השנייה, נכנסו שוטרים אוקראינים עם מזון והיכו ברוביהם את הקרובים לדלת.

היו שמועות כי עומדים להוציא אותנו מהאולם כדי להכין מקום לאחרים. אנשים חיפשו דרך לפרוץ החוצה. אחרי חצות ביום השני לשהותנו באולם הקולנוע נכנס רב סמל נמץ וקרא בקול. הרעש היה רב, אבל אחרי פעם או פעמיים שמענו כולנו כי הוא קורא בשמנו: לינהרד, לינהרד.

אחותי ואני רצנו לדלת שבה עמד נמץ, גופו חוסם כליל את הפתח והוא צועק כלפינו, "ראוס, ראוס". גם הדודה ובתיה שהיו מאחורינו נשאו את השם לינהרד, אך הוא דחה אותן אחורה בבעיטות, ואילו אנו יצאנו לאוויר שהיה כה צח עד כי נשימתנו נעתקה. מעבר לפינה עמד אבא וזירו אותנו לחזור עמו אל הבית בגטו. כעבור חצי שעה הוכנסנו למחבוא שנפתח לשם כך, ושוב היינו במבנה הדחוס והמסריח. שאר בני משפחתנו שהו בו כבר שלושה ימים. אבא היה רשאי לעבוד בביתו ולתפור פרוות לגרמנים גם בעת האקציה, והפעם עבד למען רב המרצחים נמץ, שהציל את שנינו.

שמענו אותו כבואו, ושמענו את צעקותיו בהיותנו במחבוא. הבנו שאינו מסכים לשחרר את הדודה ואת בתיה, למרות הבקשות של אבא. שתיהן נרצחו בפרוורי העיר יחד עם כ־250 יהודים. לפני שנורו הן נאלצו להתפשט, כפי שנהגו הגרמנים עם כל אלה שנרצחו באופן כזה. האקציה נמשכה כחודש, מכל מקום ישבנו במחבוא זמן רב.

למזלנו אבא עבד בדירה, ומדי לילה היה פותח את המכתבוא, מוציא חלק מהאנשים, ומאכיל אותם.

שוב נחלצתי מהתופת. האם יש טעם להמשיך ולהילחם כדי לשרוד? הלוא הגרמנים יערכו אקציות נוספות וירצחו את כולנו. היינו במלכודת שאין ממנה מוצא. הצבא הרוסי נחל תבוסות, והיה לנו ברור כי היטלר עומד לכבוש את רוסיה כולה, ואולי את כל העולם. אבל אבא אמר שאפילו נפוליאון נכשל בניסיון לכבוש את רוסיה, וטען שוב ושוב כי בסופו של דבר הרוסים ינצחו, כי החורף יכשיל את הנאצים שיתקשו להשתלט על השטחים הנרחבים של רוסיה.

השאלה שגם אבא לא ידע להשיב עליה היתה אם נוכל לחכות עד שיגיע יום תבוסתם של הנאצים. לפי שעה לא היו כל סיכויים שנשרוד. לא רצינו לשוחח על כך, ועם זאת ההרגשה היתה שגורל היהודים באשד הם הוכרע, ונגזר עלינו להימחק מהמפה האנושית. הגרמנים נחלו ניצחונות על כל הצבאות שעמם התמודדו, ובכל מקום שבו חיו יהודים נעזרו באוכלוסיות המקומיות כדי לאתרם ולרצוח אותם. לא שמענו עדיין על מחנות המוות שהוקמו על ארמת פולין, מלבד מחנה המוות בלוז' ומחנה ינובסקה באזור לבוב.

האקציה היתה מתישה וארוכה, וחיסלה לא רק כל סיכוי להילחם אלא אף את עצם הרצון לעשות זאת. היינו נתונים לחסדה של החיה הנאצית והיא, כמו עלוקה, לא הפסיקה למצוץ את דמנו עד תום. ואף-על-פי-כן התברר שהרצון לחיות חזק אף יותר מהידיעה כי שוב אין סיכוי, ואנו המשכנו להילחם, ובכל פעם שכחנו מחדש את מה שעבר עלינו רק תמול שלשום. כנראה פעלו אז כוחות נסתרים, ונוסף על כך חיינו "למזלנו" באזור שבו הופק נפט גולמי שמוצריו היו נחוצים להפעלת גלגליה של מכונת המלחמה הגרמנית בחזית המזרחית. ו"למזלנו" היהודים הם שהיו בעלי המקצוע שיכלו לעזור לגרמנים להניע את הגלגלים האלה, והדבר עיכב את הרצח שלנו. בינתיים חיפשו אנשים פתרונות כיצד להציל את עצמם, וחלקם גם מצאו.

אבא לא יכול היה לסלוח לעצמו שלא הצליח לשחרר את אחותו

ואת בת אחיו. מפי שוטר יהודי שמע שהדודה שילמה כספים לשוטר שהמליץ כי תסתתר בשירותים, מתחת לקרש שהיה חלק מהרצפה, אבל אחרי שכל האחרים הוצאו מהאולם מישונו חזר וחיפש בשירותים וגילה את השתיים מסתרות שם. הן נלקחו עם כל היתר, ונרצחו.

משפחת אבי, אחיו ומשפחתו, אחותו ובת אחיו — כולם שילמו בחייהם על היותם יהודים. נשארה לו רק אחות אחת שהתגוררה בפלשתינה, ולפי השמועות והחדשות ברדיו לא היו צבאות רומל רחוקים ממנה ואולי עתידים לכבוש אותה בקרוב. משפחתי הקרובה ניצלה הפעם, השאלה לכמה זמן? האם המחבוא יציל אותנו לאורך זמן? האם לא נצטרך להרים ידיים ולצאת החוצה מרצון? היה צורך בקשר אל אנשים מבתוך כרי שיעזרו, וכאלה לא נמצאו. המחבוא שלנו היה טוב, "בטוח", אבל רק זמנית. הרבה בתים של יהודים נשארו ריקים. הרבה מידידינו נעלמו. ולאחר האקציה הרביעית באו אקציות נוספות.

מאיציו גלר

מאיציו היה חבר ילדות. התגוררנו בתחילה באותה החצר. הורינו לא היו מיוחדים במיוחד, אולי מפני שהיו אנשים שונים כמעט מכל בחינה, בעיקר בהשקפת העולם. מאיציו היה ילד גדול וחזק, ושנינו נחשבנו לשובבים לא קטנים. לא פעם נאלצו הורינו לשלם לבעלי חנויות על תוצאות יידי אבנים שפגעו בחלונות הקטנים שעל הגג. שנינו היינו ספורטאים מצטיינים ושיחקנו כדור יד וכדור רגל. למדנו באותה כיתה. המחנך נאלץ להפריד בינינו, כי תמיד היה לנו על מה לדבר, אף-על-פי שגם אחרי השיעורים היינו נפגשים ומבלים.

הביטוי לידדות האמיצה קיבל משמעות גדולה עוד יותר כשנכנסו הגרמנים לעירנו. היה לנו חבר נוסף, ברקו וגמן, שהתייתם מהוריו וחי אצל סבו שהיה בעל אטלזי ברחוב הראשי. עבד שם גוי צעיר, שאתו התיידדנו ושמענו ממנו סיפורים מפולפלים ומעניינים. בחצר היה עץ אגוז גדול, שאת פרוו ראגנו לקטוף עוד בטרם הבשיל. סבו של ברקו כעס מאוד, אך מעולם לא מנע מאתנו לבוא לחצרו כדי לשחק עם נכרו.

אביו של מאיציו, חונה גלר, היה איש עשיר. היתה לו חנות לטבק וסיגריות, וכן זיכיון להפצת הגרלה ממשלתית, ונוסף על כך היה שותף בקולנוע קולוסאום במרכז העיר. אמו של מאיציו, יונציה לבית חמאידס, באה מבית חרדי. אביה היה שוחט ומוהל. הם הכריחו את מאיציו ללמוד ב"חדר" אחרי לימודי החול, ואני חיכיתי תמיד ליד החלונות עד צאתו מהשיעור. לפעמים הייתי מציץ פנימה ומצחק את הילדים. המלמד היה דודף אחדי, אך הייתי זריז ומעולם לא השיג

אותי. הוא התלונן עלי, ואבי דרש כי אפסיק להפריע. יום אחר הפסיק מאיציו ללמוד בחדר, וכך הסתיימה הפרשה.

היינו מבלים בקולנוע לאחר שהתיידדנו עם המסריט, גוי צעיר שאביו היה מסריט בקולנוע האחר שבעיר. בילינו בתא המכונות, ולמדנו להפעיל את שתי מכונות ההסרטה. אהבנו ללוות זה את זה הביתה וחוזר חלילה כרי להמשיך ולהתווכח על כל הנושאים שבעולם. אחותי היתה אומרת שאנחנו כמו שתי נשים שאינן מפסיקות לדבר ולרכל.

ב־1939 הגיעו הרוסים. אביו של מאיציו נפגע ורכושו הולאם. החברות בינינו נמשכה. שוב הלכנו לאותה כיתה, ולימד אותנו אותו מחנך אנטישמי, קדילו. עם הכיבוש הגרמני נפגעה משפחת גלר עד מאוד. רכושה נשרד כמעט כולו. המשכנו להיפגש למרות הסכנות שארבו לנו בדרך. מאיציו אהב את סבתי, אולי מפני שידע להעריך את הבישולים שלה... הוא היה חלק מהמשפחה וכשביקר אצלנו תמיד אכל אתנו.

בחורף הקשה חלתה אמו של מאיציו במחלת הטיפוס, והם היו אומללים מאוד. הוא היה היחיד שהשיג מזון למשפחתו, ודאג לאחותו הקטנה. יצאנו ביחד אל הפרוורים כדי להשיג מזון. מאיציו לא ידע כל פחד ולימד אותי לא לפחד מהכלבים. כלבים שהתנפלו עלינו הפכו לחתולים כשטיפל בהם במין שקט נפשי שאין לו פשר. בזכותו ליווה חוסר פחד גם אותי במשך כל תקופת השואה.

מאיציו מצא במשפחתי משענת לאחר שמשפחתו התרוששה. הוא ביקר אצלנו כמעט מדי יום, וסבתי תמיד מצאה בשבילו משהו לאכול. כשעבדתי במשטרה האוקראינית והבאתי כיכרות לחם מהצרקנייה, מאיציו היה כמובן בין הנהנים מהן. התחלתי לבלות בערבים עם חברות בני גילי, ותמיד בא אתי מאיציו. בלעדיו נראו לי המפגשים חסרי עניין.

אהבנו לשבת בעליית הגג ולתכנן את עתידנו. תכננו לברוח לרומניה, רק שנינו. ברגע האחרון היינו נזכרים שיש לנו משפחות,

ואסור להשאירן לגורלם. אבל הרצון לחיות היה כה חזק שאפילו התחלנו לתכנן מחבוא שיכיל רק את הצעירים שיקחו חלק בהכנתו. שנינו עמדנו כחצר המשטרה כשגופות מרוטשות היו מוטלות שם אחרי הפוגרום. מאיציו דיבר כבר אז על כך שיש להתנקש בחייו של נמץ. מעט אחר כך הכרתי את חברתי מאיה. ככל שהתקרבונו, כן הצטננו יחסי עם מאיציו. יום אחד כשישבתי עם אבי ועזרתי לו בעבודתו, נכנס מאיציו כשפניו מסגירים שקרה משהו חשוב. הוא ביקש שאעלה אתו אל עליית הגג, והוציא מתחת לחולצתו תפץ עטוף בסמרטוט. לאט-לאט התחיל להסירו, ולפתע התגלה לנגד עיני אקדח אמיתי. מאיציו הוציא מכיסו מחסנית עם כדורים ודרך את האקדח במקצועיות. זה היה "ואלטור", ובמחסנית היו שבעה קליעים.

"אל תפחד, סאלק", אמר לי מאיציו, "עכשיו אתה יכול לעשות אתו מה שאתה רוצה". רציתי לשאול מאין השיג אקדח, אבל הוא היה מאופק ולא מיהר לספר לי. לא לחצתי עליו, כי ידעתי שבסופו של דבר יספר לי הכול. הוא הדגים כיצד פועל הכלי, וסיפר שכבר ניסה אותו. ואז חזר לעניין הריגתו של נמץ. אבל מאיפה האקדח? מאיציו סיפר שאביו ניהל שיחות עם אחד העובדים הלא-יהודים בקולנוע והפציר בו שיבנה מחבוא בחצרו למען משפחת גלר. האיש התגורר בהוביציה, ואביו של מאיציו שלח אותו אל הגוי כדי לברר אם אמנם התחיל בבניית המחבוא.

בדרך למקום, שהיה מרוחק מהעיר, נתקל מאיציו בשני שוטרים ממשטרת הרוכבים, שהיתה פעילה מאוד בימי האקציות, בעיקר בכך שהיו סוגרים את היציאות מהעיר לפרוורים ולכיוון היערות. שני הרוכבים התקדמו וביניהם צעירה בלונדינית. מאיציו נשאר במחבוא שמצא בין השיחים עד שתחלף הסכנה. אחד מהשוטרים התכוון לקיים יחסי מין עם האישה: הוא החל להתפשט, תולה על ענף את החגור שלו, כולל אקדח בתוך גרתיק לא סגור. הזוג נעלם בתוך הצמחייה הגבוהה. מאיציו ראה את האקדח והחליט להוציאו מהנרתיק הפתוח.

ידעתי אמנם שחברי אמיץ, הרי נוכחתי בכך כבר קודם. אבל הפעם הוא התעלה על עצמו. האמנתי לכל מילה שסיפר לי. נבהלתי, אך היה כבר מאוחר מכדי לשכנע את מאיציו לעשות מעשה אחר. הבטחתי לו שאסתיר אותו בין הרעפים על גג הבית. באותו לילה לא נרדמתי. אמנם נמץ היה ראוי שיחוסל, אבל אם נעשה זאת שנינו, הורינו יסבלו. עברו ימים אחדים. מאיציו חזר והופיע אצלנו לעתים קרובות, ובערבים בילינו יחד עם החברים. לפעמים נשאר לישון אצלנו ושוחחנו כל הלילה. זמן רב למדי לא הזכיר את האקדח, כאילו ידע שחששתי מכך. אילו היה שואל על האקדח, הייתי צריך להביאו. אבל יום אחד אמר: "סאלק, תכין את האקדח, כבר תכננתי כיצד להרוג את נמץ. בערב, כשיעזוב את בניין המשטרה, אחכה לו בחדר המדרגות ושם אהרוג אותו. הוא מטרה גדולה, וזה יהיה מקרוב. אני בטוח שאצליח".

"מאיציו, אתה יודע שהגרמנים יהרגו מיד מספר גדול של יהודים כגקמה על הרצח הזה", אמרתי.

"מה אתה חושב, שבלי זה הם לא יהרגו יהודים?", ענה לי מאיציו בשאלה, "אולי זה ייקח עוד שבוע, עוד חודש". וכמה שהוא צדק! אף-על-פי-כן ניסיתי לשכנעו לדחות את מעשה ההריגה של הנאצי. לא הייתי גיבור. חששתי לגורל בני משפחתי, שעדיין היו כולם בחיים, ואדם תמיד מאמין שאולי יתמזל מזלו, או שאומות העולם יפסיקו את ההרג של החפים מפשע. סיפרתי על כך לחברתי מאיה. מלבדה לא יכולתי לשוחח על כך עם איש. אילו מצאתי מישהו שניתן לבטוח בו, מישהו שהיה מוכן לקחת חלק במעשה נועז כזה, אולי הייתי מתייעץ אתו; אבל בגטו לא היו כאלה. כל אחד דאג לעצמו. כל אחד היה עסוק במחשבה כיצד לשרוד.

בלילה חלמתי שאני יורה בנמץ ואיני מצליח להורגו. אני יורה ויורה, והוא עומד מולי וצוחק. התעוררתי כולי מזיע.

יום אחרי אקציה — אני זוכר אם היתה זו הרביעית או החמישית — מאיציו לא הופיע אצלנו. הייתי משוכנע כי משפחת גלר מצאה

מחבוא, ולא דאגתי. הלכתי לביתה של משפחת גלר והתעניינתי היכן הם. שכן שהכרתי, ואשר ידע על הידידות ביני ובין מאיציו, אמר לי כי בני משפחת גלר נתפסו ונרצחו. לא האמנתי. הייתי המום. מאיציו היה לי יותר מחבר, ממש כאח. חזרתי הביתה כולי נסער, ולא מצאתי מנוחה. סיפרתי לסבתא שמאיציו נרצח עם הוריו, וגם היא הזילה דמעה.

הרגשתי צער על כך שמנעתי ממאיציו להרוג את נמץ, ועל כך שלא שכנעתי אותו לקחת את האקדח אתו ולהחזיקו על גופו. הרי הוא הבטיח לקחת אתו כמה גרמנים לפני שייהרג. במקום זה נח לו האקדח במחבוא, ושם נשאר גם אחרי שהגרמנים ברחו על נפשם. לא חזרתי לקחת אותו, חששתי כי מראה האקדח והזיכרונות יכריעו אותי. מאיציו היה בעיני גיבור. נער יהודי שנלחם בתקופה כה שחורה ואכזרית על שלומם של בני משפחתו — להאכילם, לגונן עליהם. מאיציו היה ילד שהתבגר טרם זמנו, אמיץ ונחוש מכל אדם אחר שהכרתי.

אהבת נעורים

לראשונה בחיי התאהבתי בהיותי בן 14. נפגשנו בגטו, בנסיבות שבהן ניסינו לשכוח לזמן מועט את המצב שבו נמצאנו. התעלמנו מכל הצרות, מהסכנות, וגם מ"מה יגידו המבוגרים". נראה שאהבת הנעורים היתה חזקה מן המכשולים שנערמו על דרכנו, אפילו מגילנו הצעיר. מאיה שפיגלר היתה יפהפייה, צעירה ממני שנראתה כוגרת ונשית ויפיייה בלט למרחקים. הורינו היו חברים, ועלי הוטל לשעשע את מאיה שנלוותה אל הוריה לא פעם בביקורים בביתנו, דבר שלא מצא חן בעיני. היא חשה בכך והציקה לי, ואני דאגתי שתבכה. היינו אז בני שמונה או עשר. אמה היתה מיילדת מוסמכת, ואביה — רואה חשבון. עם פרוץ המלחמה ב־1941 גויס אביה לצבא הרוסי, ועקבותיו נעלמו. מאיה ואמה נשארו לבדן. בגטו הן התגוררו לא הרחק מביתנו. משהחלו המפגשים עוררה מאיה תשומת לב בקרב החברים, ונוצרה מעין תחרות מי יזכה ללוותה לביתה.

כבר בערב הראשון ליוויתי את מאיה, ואפילו התנשקנו. דיברנו הרבה על האפשרות ששינינו נמצא איזה פתרון כדי לשרוד. חזרתי הביתה מאוחר בלילה, כולי בוער מאהבה. מעולם לא ידעתי הרגשה נפלאה כליכך. כשנעשתה החברות עם מאיה רצינית, הונחתי את חברותי עם מאיציו. הוא כעס, ואפילו איים שלא ניפגש עוד, אך כעבור יום או יומיים שוב נפגשנו וכאילו לא קרה דבר. לא רצייתי לפגוע בחברי מאיציו, אך הקדככה למאיה היתה חזקה יותר. לאט־לאט התרגלו החברים לכך שאנחנו זוג. עם תום המפגש,

תמיד אחרי חצות, היינו נשארים בחוץ עוד פרק זמן שהספיק להתגשק עד אבדן נשימה. היו אלה הלילות המאוששים ביותר בחיינו בגטו. התחלנו להיפגש בקביעות, ואפילו ביקרתי אותה בבית אמה. הורינו לא התערבו, ולא ראו בכך אסון גדול. מאיה באה לביתי, ואיש מלבד אחותי, שאהבה להקניט, לא השמיע הערות. אבי היה אומר שאהבתי למאיה היא סימן שהתבגרתי בטרם זמן, ואין בכך כל פסול. נכון, התבגרתי גם אם הייתי רק בן 14.

כשהתחלתי לעבוד במשטרה האוקראינית דאגתי לספק כיכרות לחם גם לבנות משפחת שפיגלר, הן היו זקוקות לכך. היה להן מתבוא מצוין שהכיל כעשר משפחות שהתגוררו בבניין שלהן. פעם נודע לנו שעומדת לפרוץ אקציה. ירדתי אתן אל המחבוא שלהן, שבו שהו כ-20 גברים, נשים וילדים. היה חושך מוחלט, אם כי דלק נר שלא הפיץ כמעט שום אור, והסירחון היה רב. אנשים עשו צרכים בחכית. מאיה ואני התכסינו בשמיכה שהבאנו. בערב נודע שלא היתה אקציה כלל, היתה זו אזעקת שווא.

מאיה היתה בעלת שכל חריף, ולמרות גילה היתה מציאותית וכוונת. הבטחנו לעצמנו שאם נצליח לשרוד, נתחתן ונביא ילדים רבים כפיצוי על כל מה שאיבדנו, ונקרא להם על שם חברים שנרצחו. תכננו להסתלק מהעיר מערבה, אולי שם נמצא איכר שבביתו נוכל להסתתר או לעבוד בחווה שלו תמורת לינה ומזון. דיברנו גם על בריחה לרומניה, והיא שאלה כיצד נעבור את הרי הקרפטים ללא מדריך, ללא כסף, ומה יגידו הורינו. תכננו להקים מתבוא בגטו שישמש רק את החבורה שלנו, ללא הורים, ואפילו התחלנו לאסוף חומרי בנייה שלא היו חסרים — דירות רבות עמדו ריקות בעקבות האקציות — והתווכחנו על אופן הבנייה. בזבזנו זמן יקר, עד ששניים מהחבורה נעלמו ולא הופיעו עוד.

אחד החברים אמר לי פעם על שפע הרעיונות שהעלינו, מאיה ואני, כי אלה רעיונות של ראש כרות. איזו הגדרה מוזרה. הרעיון האחרון שהעלתה מאיה היה שננסה לצאת מהעיר באמצעות כומר קתולי. היה זה הרעיון היחיד שניסינו לממש.

בבוריסלב פעלו שתי כנסיות — הקתולית והפרבוסלווית. הכנסייה הפרבוסלווית נחשבה לאויבת מושבעת של היהדות, ואיש מיהודי העיר לא התקרב אליה. גם בכנסייה הקתולית לא היו אוהבי יהודים, אבל חשבנו שהכמרים שלה אנושיים יותר, ואפילו היו שמועות שכמרים הצילו כמה ילדים יהודים שנקלטו במנזרים. החלטנו אפוא לבקש את עזרת הכומר הקתולי בעיר. שנינו היינו צעירים בעלי שער בהיר ועיניים כחולות, ויכולנו למצוא מקלט בטוח בכנסייה, ואולי ישלח אותנו הכומר למערב פולין, שם לא הכירו אותנו.

גם רעיון זה, כקודמיו, היה בתחילה מופשט: מאיה לחצה עלי להחליט, ובכל זאת היססתי זמן רב, ולא מעט בגלל החשש מפני תגובת סבתי, אם חלילה ייודע לה הדבר. מהורי לא חששתי; הם בוודאי לא היו מפריעים. הרצון לחיות היה חזק כל-כך, שלא ראינו בכך מעשה בגידה. אמנם קינן בי חשש כי הכומר ירצה להפוך אותנו לנוצרים, וידרוש שנלמד את התפילות הנוצריות, אבל אני מניח שהייתי מוכן לעשות זאת תמורת הצלתי. היתה סיבה נוספת להיסוס, וסיבה זו היתה כרוכה בשאלה האם נוכל לסמוך על הכומר. גם הוא בוודאי שונא יהודים, חשבתי. ובכל זאת החלטנו שבאחד הימים הקרובים נפנה אליו, וכך עשינו.

הכנסייה ניצבה באזור וולנקה, לא הרחק מבית הקברות הקתולי, כמעט מול המשטרה הגרמנית, והיתה מרוחקת מהגטו. כדי להגיע לשם היינו צריכים להסיר את הטלאי. חלק זה בהרפתקה עבר ללא קושי. בחזית הכנסייה עמדו כמה אנשים, ופתחנו להיכנס דרכה. הלכנו מאחור. היה שם ביתן מעץ. משמאל היה בית הקברות הקתולי ומסביבו גדר. עמדנו בין השיחים שליד הגדר, וחיכינו שמישהו יפתח את הדלת. היינו מפוחדים. אבל אחרי זמן לא רב אזרנו אומץ וניגשנו אל הדלת. דפקנו קלות, איש לא פתח אותה. גם כשדפקנו חזק יותר, לא נענינו. החלטנו לחזור לגטו, ואף אמרנו לעצמנו כי אולי זהו סימן לכך שאיננו אמורים להיפגש עם הכומר. בדרכנו חזרה לגטו התווכחנו אם כדאי לעשות עוד ניסיון, הרי אפילו ההליכה לשם היתה מסוכנת. בסופו

של דבר ניצח הרצון לעשות דבר מה שאולי יעזור לנו לשרוד. התגברנו על ההיסוסים וההתלבטויות והחלטנו לעשות ניסיון נוסף.

כעבור שבוע הלכנו שוב אל הכנסייה הקתולית. צעדנו ברחובות העיר והשתדלנו להיראות כשני צעירים שמחים וטובי לב. מול דלת הכנסייה היסטנו, אך לפתע נפתחה הדלת ועמד שם איש מבוגר, גיבן, גבוה, בעל קרחת גדולה. הוא שאל למבוקשנו, ועניתי לו שאנחנו מבקשים לדבר עם הכומר.

האיש שאל: "קרה משהו במשפחה?"

"כן, אדוני, ורק הכומר יוכל לעזור לנו", עניתי.

אחרי כחמש דקות חזר הגיבן והזמין אותנו ללכת אחריו. הלכנו במסדרון ארוך, והוא הכניס אותנו לחדר שהיו בו שולחן ארוך ושני ספסלים. איש לא היה שם. אחרי המתנה ממושכת ואי ודאות, נכנס הכומר. היה זה איש שמן, בעל קרחת, ללא כובע, ומיד בכואו לחדר שאל: "אתם יהודים, נכון?"

ענינו לו: "כן, אדוני. באנו לבקש את עזרתך, אנחנו בסכנה. רוצחים אותנו בגטו, ורק האדון הכומר יכול לעשות משהו כדי להסתייד שני צעירים. אנחנו מוכנים לעשות הכול כדי שתסכים לעזור לנו, אולי באחד הכפרים, אצל איכר. אנחנו מוכנים לעבוד קשה".

גמרתי לנאום — כל אותו זמן הכומר הסתכל מעלי, עיניו מכוונות כלפי הקיר שמנגד — והוא אמר: "אתם יודעים שבבואכם אלי אתם מסכנים אותי ואת הכנסייה? האם ידעתם שממול נמצאת המשטרה הגרמנית?". הוא לא הגיח לי לענות על כך — והרי הכנתי דברים משכנעים שרצייתי להוסיף ולומר לו — אלא אמר: "לצערי הרב אינני יכול לסכן את הכנסייה. חזור למקום שממנו באתם, ואלוהים שלכם יעזור לכם".

לא אשכח את המילים — "אלוהים שלכם יעזור לכם". ואז שאל: "יש לכם בני משפחה בגטו?"

"אין איש. ההורים כבר נרצחו, ולא נשאר איש", עניתי.

הוא הסתכל בנו, ואז אמר לשמש: "תן להם קצת מהלחם ולווד"

אותם לדלת. היזהר שהמשטרה לא תתפוס אותם בצאתם מהכנסייה". השיחה הסתיימה. הכומר שאצלו קיווינו למצוא הבנה, רחמים, השתתפות בצער — הפגין יחס קר, דוחה ועוין.

הלכנו מבוישים לכיוון הגטו. פני בערו כאילו מישהו סטר לי. לא החלפנו מילה בינינו. לפני שנפרדנו הזהרתי את מאיה לא לספר לאיש על מה שעבר עלינו. אסור שדבר הפגישה עם הכומר ייודע, אמרתי; לא זו בלבד שנכשלנו, גם קלוננו יתפרסם ברבים... שמחתי על כך שסירבנו לקחת את הנדבה בצורת פרוסת לחם: לא באנו אל הכומר מפני שהיינו רעבים, אלא בבקשת עזרה והצלה, והוא, בתור נציג הכנסייה, דחה את בקשתנו ואף נהג בנו בהתנשאות ושלח אותנו לאלוהים שלנו, אלוהים שלא עזר לנו ולרבים אחרים.

פעמים אחדות התלבטתי, אולי בכל זאת אספר על המפגש עם הכומר. סבתי גיטל היתה בוודאי אומרת "אצל קוזק אל תחפש יושר", שהרי היא זכרה את התנהגותם של הקוזקים כלפי היהודים.

את הכומר לא הכרנו קודם לכן. אחרי המפגש, ואחרי שמאיה נעלמה ונודע לי כי נרצחה, חשבתי על כך רבות, והכומר פקד את חלומותי במשך תקופה ארוכה.

סיפורו של איזיו

בחודשים שבהם היינו דיירי הגטו הכרתי נער ששמו הפרטי היה איזיו. את שם משפחתו איני זוכר (ואולי לא היה ידוע לי גם אז). הוא היה אלוף מספרי הבדיחות במפגשים שלנו, ותכף מתחילת היכרותנו התברר לי שהוא בעל שכל חריף. מלבד הבדיחות היו לו רעיונות לא פשוטים כיצד להינצל. הוא הצטרף אל החבורה לפני האקציה החמישית, ולפני כן לא ראינו אותו ולא ידענו עליו דבר. באחד הערבים סיפר לנו היכן היה לפני כואו לגטו. הסיפור היה בוודאי משהו שכל אחד מאתנו, הצעירים, חשב עליו, אלא שלנו לא היה האומץ לממש אותו.

סיפורו של איזיו היה פשוט בתחילתו, והלך בהמשך והסתבך — אולי הוכחה חוזרת כי על אדמת פולין אין לנו ידידים או מי שיהיו מוכנים לעזור לנו בעת צרה, וכי הפולנים, ולא רק האוקראינים, שמחים לאידם של היהודים בארצם ובכל מקום אחר או מכל מקום אדישים לגורלם.

איזיו ומשפחתו התגוררו באזור פוטוק העליון, לא הרחק מאתנו. באקציה השנייה נתפסו אמו ואחותו, שלא הספיקו לברוח או למצוא מחבוא, והוא נשאר עם אביו — שהיה שערן לפני המלחמה ובזמן שלטונם של הרוסים, ועבד בכיתו בתיקון שעונים. בלילות היה האב שומר באחד המפעלים.

איזיו היה נער בלונדיני עם עיניים כתולות, ומי שלא הכירו לא יכול היה לדעת שהוא יהודי. הוא תכנן לנסוע למערב פולין ולמצוא שם

מקלט אצל איכר פולני, שאולי יעסיק אותו בעבודות חקלאיות תמורת מזון ומקום לינה באסם. בין הפועלים המועסקים אצל כעל בית כזה יוכל למצוא מקלט בטוח.

יום אחד התיישב איזיו ברכבת שנסעה לעיר לבוב — עיר מחוז בגליציה המזרחית. מדוע נסע ללבוב, ולא מערבה יותר? לדבריו היה לו שם דוד, אח של אביו. לפני המלחמה היה הדוד בעלים של חנות לתכשיטים וזהב, יהודי עשיר. לפני כיצוע תכניתו חשב איזיו שינסה לבקר את הדוד — שאפילו לא הכירו מקודם — ולבדוק אם יוכל למצוא מקלט בעזרתו.

באותם הימים לא היה עדיין גטו בלבוב, אך מצב יהודי העיר דמה למצבם בעירנו בוריסלב: גם שם גערכו מספר אקציות, שבהן נתפסו יהודים רבים ונשלחו למחנה בלז'ץ ולמחנה ינובסקה. בהגיעו לשם, פנה איזיו תחילה ליוזנרט ושאל מהי הכתובת של דודו ואז התייצב אצל בני משפחתו שלא הכירם. הוא התרפק על דלת ביתו של הדוד וסיפר מי הוא, ואז גילה כי בני משפחתו — הדוד, אשתו ושתי בנות גדולות מאיזיו — חיים בפחד נורא, והם עצמם מחפשים כיצד יוכלו לשרוד.

כסף כנראה לא חסר להם, אך לא הכול היה תלוי בכסף: היה צורך למצוא מכר שיעניק להם מסתור, או למצוא מחבוא טוב שבו יוכלו להסתתר עד שהמלחמה תסתיים, ואולי יצליחו לשרוד. הם לא היו מרוצים מהופעתו של איזיו אצלם, ואולי בצדק. הרי כל אחד דאג לעורו ולמשפחתו. זה היה טבעי באותם הזמנים. איזיו נחשב בתור בן משפחה רחוקה, ולא מאלה שיש לדאוג להם, והבין בעצמו די מהר שאין לו מה לחפש אצלם.

הוא הודיע לדוד כי ברצונו להמשיך למערב פולין, וסיפר לו על תכניותיו. הדוד נתן לו 500 זלוטי, וכעבור שלושה ימים בביתם מצא איזיו את עצמו שוב בתחנת הרכבת של לבוב. הפעם נסע לכיוון קרקוב. אמנם שם לא היתה לו תקווה למצוא עזרה אצל מישהו מסוים, אך חשב כי משם ימצא דרך להגיע לאחד הכפרים הפולניים

שבהם לא היו אוקראינים, וכי ימצא לו שם מקום כפי שתכנן מלכתחילה.

כשנכנסה הרכבת לתחנה בקרקוב נשאר איזיו לשבת בקרון רגעים אחדים וחשב כי למעשה אין לו מקום ללכת אליו. הוא לא הכיר את העיר קרקוב, ולא ידע לאיזה כיוון לפנות. הוא חשב כי מוטב לו למצוא קרון ריק במסילה צדדית ולהישאר שם יום או יומיים כדי לתכנן את צעדיו הבאים. במזנון של התחנה רכש לעצמו קצת כריכים יבשים, ובחר בקרון עזוב והרוס בחלקו, מלוכלך ועמוס בחפצים ובסמרטוטים ישנים.

לאחר שירדה החשכה יצא אל התחנה שהמתה אדם, והיו בה גם חיילים גרמנים, וחשב שאולי ייקח במשיכה איזו חבילה כי הלילה היה קר, ומלבד הלבוש שעל גופו לא היה לו דבר. ואמנם במהרה הבחין איזיו באיכרה שלא השגיחה על חפציה, ולקח צרור שהיה לצדה. בשובו לקרון מצא בצרור צידה לדרך, וגם מצנפת וכוחונת לילה של אישה. הוא היה עייף מאוד ונרדם כהרף עין.

בבוקר, כשהתעורר, שמע קולות לא הרחק ממנו. היו אלה פועלי הרכבת שעבדו בסביבה. הם לא התקרבו אל הקרון הריק. איזיו הסתתר בתוך ערמת הסמרטוטים והחפצים הישנים, מחשש כי מיהו יחליט לבקר בקרון. כך עבר עוד יום בחוסר מעש ובפחד נורא שמא יחפשו יהודים בכל מקום בתחנה. הרי ייתכן שהיו צעירים נוספים מלבדו שמצאו מקלט בתחנת הרכבת.

בערב שמע צעדים, ולתוך הקרון נכנסו נער ונערה. איזיו נבהל מאוד כי לא ידע מי הם, אף-על-פי שהחוש אמר לו כי אלה יהודים כמוהו. תחילה התחבא בפניהם ושתק, מניח להם להסתדר בתוך הקרון. אחרי ששמע אותם משוחחים בפולנית, והשתכנע כי גם הם יהודים המחפשים מסתור, יצא מהמחבוא והתגלה בפניהם. גם הם נבהלו וכמעט ניסו לברוח, אך הוא הרגיע אותם וכוּב־במקום נוצרה ביניהם תחושה של שותפות גורל. הם החליפו סיפורים על זהותם, על המקום שממנו באו ועל יעד נסיעתם.

התברר שהם אח ואחות ילידי קרקוב שהוריהם וכן אח מבוגר יותר נתפסו ונרצחו כמו רוב יהודי קרקוב. השניים, היא היתה כבת 15 ואחיה בן 12, הצליחו להסתתר בביתם, בארון מטבח, שאליו נדחקו בקושי והגרמנים ועוזריהם לא חיפשו בו. איני זוכר אם איזיו סיפר עליהם פרטים נוספים. גם איזיו סיפר להם על מוצאו ועל משפחתו שאבדה לו בנסיבות דומות, וכוּב־במקום החליטו שלושתם לנסות להסתדר ביחד במקום כלשהו. הצעירה היתה בעלת שכל חריף, ונראה כי ידעה היטב מה עליה לעשות כדי למצוא מקום עבורם.

זה היה טיפשי, הודה איזיו, הרי שלושה צעירים עלולים לעורר חשד כבד בעיני השלטונות ואפילו בעיני עובדי הרכבת, גם אם לאיש מהם לא היה "פרצוף יהודי". ואכן אחרי מחשבה שנייה החליטו להיפרד למחרת היום, כי הבינו שהשהייה ביחד מסכנת את כולם ועדיף שכל אחד מהם יחפש את מזלו בנפרד. בלילה, לאחר שחבריו נעלמו וכנראה מצאו מקום אחר בתחנה, או עזבו אותה, יצא איזיו שוב ממחבואו. הפעם גנב מזוודה בינונית, ובתוכה מצא כלי רחצה ופיז'מה, ופרטי לבוש נוספים שסייעו לו להתחמם בלילה הקר.

הפעם הביט בו אחד מעובדי התחנה בחשדנות, ואיזיו הרגיש בכך מיד, ומיהר להסתלק משם לקרון שלו, במחשבה כי הצליח לחמוק מן הסכנה. אך בבוקר העירו אותו בעיטות בצלעותיו, ומשפקח את עיניו ראה לידו כמה מעובדי הרכבת במדיהם המיוחדים. היו אלה פולנים, כמוכן.

"זוה אתה הגנב שמסתתר כאן, ובלילות גונב מאנשים מסכנים?", אמר לו אחד העובדים. הם מצאו את המזוודה שהביא בערב הקודם אל הקרון. "אתה יהודי, נכון?" אמר לו עובד אחר, והורה לו להוריד את מכנסיו. איזיו הודה שהוא יהודי, ונשאר לבוש. עובדי הרכבת התייעצו ביניהם מה לעשות עם הבחור, והחליטו שיש למסור אותו לידי המשטרה. הם הביאו אותו למשרדי התחנה, ושם הציג לו אחד המנהלים שאלות אחדות, העניק לו סטירות לחי כואבות, ואמר לאחד העובדים שישמור עליו.

המנהל התקשר למשטרה, ודיבר אתם בפולנית, משמע, הוא לא טילפן לגרמנים. התברר שבקרקוב היתה גם משטרה פולנית של יוצאי שלזיה, שתפקידה היה לאתר פושעים פליליים ואנשיה הלכו בלבוש אזרחי. אל התחנה הגיעו שני גברתנים ששאלו את העובדים על נסיבות מעצרו של איזיו. אחרי כן לקחו אותו במכונית קטנה וישנה אל תחנת המשטרה. עוד לפני שהציגו לו שאלה אחת היכו אותו כהוגן, ואיזיו סיפר כי הכאב היה כמעט בלתי נסבל.

אחרי כן הורידו אותו למרתף והוא הופשט מבגדיו, וכך שכב על רצפת הבטון רועד מקור ומכאבים מהמכות שספג. בתא אתו היו שני צעירים שנתפסו יום לפני כן. מצבם היה נורא. משום מה איזיו הוכה פחות. היו שם תאים נוספים עם עצורים יהודים אחרים שהוכו מכות רצח ועתה צעקו מכאב. הוא נשאר בתאו כל היום ולא קיבל מזון כלשהו. אחרי לילה במרתף האפל והקר הוציאו אותו משם, החזירו לו את בגדיו ואמרו לו שעליו לנקות את התאים והפרוזדור במרתף. לאחר מכן אמרו לו השוטרים לנקות את החדרים שבהם התנהלו החקירות. הוא עשה את מלאכתו בחריצות, בתקווה שאולי ינצלו אותו לעבודות הללו ולא יתעללו בו יתר על המידה, וגם לא יעבירו אותו לידי הגרמנים. הוא שמע שהשוטרים מתכננים להעביר אותו ואת העצורים האחרים לידי המשטרה הגרמנית שבעיר.

מפקד התחנה, גבר גבוה וחזק, הזמין את איזיו למשרדו ואמר לו כך: "אתה רוצה להישאר אצלנו, נכון?". איזיו השיב בחיוב. "אז דע לך שאני אדאג לך. אתה יוצא אתי לדירה שלי בעיר, ואני רוצה שתגן אותה".

איזיו לא חשד בכוונתו, אולי מפני שהניח כי תקוותו מתגשמת. בבואם לדירה, אמר לו המפקד להתפשט ולהתקלח, ואחר כך הבנו שהשתמש באיזיו — אבל הסיפור לא היה מפורש בחלקו זה. "זה כאב, אך לא היתה לי בררה", אמר לנו איזיו. "רק כך יכולתי להישאר בחיים. פחדתי שאם אתנגד, הוא יסגיר אותי לגרמנים". הוא נשאר לישון אצל המפקד בדירה. בבוקר חזר אתו לתחנה, אך היהודים

העצורים שוב לא היו במרתף: הם נמסרו לידי הגרמנים, ומן הסתם כבר היו בין המתים.

את איזיו המשיכו להעסיק בניקיון ובמלאכות שירות אחרות, ובהיותו בחר פיקח, הבין כי זמן מה יוסיף המפקד לעשות בו שימוש לא נעים וכואב, ואז ימסור גם אותו לידי הגרמנים. הוא ניצל את מידת החופש שהיתה לו ואת נטייתם של השוטרים בתחנה לעסוק בשלהם, ובאחת הפעמים שיצא החוצה לשפוף זבל — התרחק ונעלם מעיניהם. הוא עשה את דרכו אל מחוץ לעיר קרקוב בהחלטה נחושה לעזוב אותה מהר ובכל מחיר.

הוא הגיע לפרוורים, ובסופו של דבר מצא את עצמו בעיירה יפהפייה ונקייה; אם איני טועה, שמה סקבינה. הוא ניסה לשאול באחד הבתים אם יוכל לקבל משהו לאכול, והאישה שפתחה את הדלת גירשה אותו מיד: "אם בעלי יראה שאני עוזרת ליהודי, הוא יהרוג אותי. נסה בבית אחר", אמרה לו. בבית הבא אפילו לא פתחו את הדלת, ומישהו צעק לו מבפנים "לך מכאן יהודי, אנחנו לא רוצים צרות".

לצערו נוכח איזיו כי אין לו מה לחפש בעיירה יפה זו, וכי יהיה עליו לחפש כפר שבו אולי יעסיק אותו מישהו, ותמורת העבודה יוכל למצוא מזון ולינה. אך משהחשיך לא העז להמשיך בדרכו בעלטה, וגם היה עייף ורעב מאוד: הרי לא אכל מאז בריחתו מקרקוב וגם הלך ברגל כמה וכמה קילומטרים. מחוסר בררה נאלץ לחפש מקום לינה כלשהו, ונרדם במחסן ריק.

בבוקר התעורר בבטן מקרקרת מרוב רעב, עזב את סקבינה ולא רחוק מהעיירה נתקל בבית בודד שמשק חקלאי צמוד אליו ובו בהמות וחזירים. לא הרחק משם נראה בית נוסף, ואחריו עוד אחד ועוד אחד. הוא התדפק על דלת הבית הראשון. הדלת נפתחה, ובפתח עמדה אישה לא צעירה ששאלה אותו מה רצונו. הוא ביקש משהו לאכול, וגם הוסיף שהוא מוכן לעזור לה במשק, אם רק תיתן לו קצת אוכל. האישה שאלה, "אתה יהודי נכון?". משענה בחיוב, אמרה לו, "לך

מכאן, אני לא רוצה לסכן את המשפחה שלי. אל תחפש אצלנו מקום, אנחנו מסתדרים בעצמנו ולא רוצים צרות”.

איזיו התרחק מהבית ולא ניסה להתדפק על דלת של בית אחר באותו כפר. הוא הבין כי גם במקום זה לא ימצא אדם שיעניק לו אפילו פרוסת לחם. הפעם הסתתר מאחורי רפת, וברדת החשכה נכנס פנימה. עמדו שם שתי פרות שגילו אי שקט נוכח הופעתו של הנער הבלתי מוכר שסבל מרעב ומאכזבה נוכח כישלון תכניתו. האם אין בשום מקום אנשים שיהיו מוכנים לעזור לו לפחות בקצת מזון? הוא פחד לצאת מהרפת, כי בחוץ הסתובבו כלבים לא ידידותיים — ממש כבעליהם.

עקב הרעב והכעס לא הצליח להירדם, ולפנות בוקר שמע שמישהו מתקרב אל הרפת. איזיו מיהר לצאת משם ולהתרחק. בחוץ התחיל להאיר יום חדש. הוא חיכה קצת, ולאחר מכן נכנס בחזרה לרפת — ונתקל באיש זקן שהסתכל בו במבט רוגז ושאל אותו מה מעשיו אצלו במשק בשעה כה מוקדמת.

איזיו התחנן לקבל משהו לאכול, ואמר כי יומיים לא בא אל פיו אפילו פירור אחד של לחם. הזקן ריחם עליו כנראה. “חכה כאן, אני אביא לך משהו לאכול, ואחר כך תסתלק מכאן”, אמר לו. הוא חזר ובידו פרוסת לחם עבה בגודל שאיזיו לא ראה כמוה. בו במקום טרף אותה, שתה מים מהברז שבחוץ והתחיל ללכת לכיוון בלתי ידוע. הוא הבין כי יותר מפרוסת לחם לא יקבל; הפולנים — שקיווה לזכות בעזרתם — פוחדים מהגרמנים ואינם שונים מהאוקראינים, אם כי בינתיים נראה היה שלא ירצחו אותו ושלא ימהרו להסגירו; אבל מי יורע במי ייתקל בהמשך הדרך.

איזיו המשיך לנדוד ממקום למקום. איש לא הסכים להעסיקו. לפעמים נתקל בזקנה שנתנה לו משהו לאכול, וגם זו לא היתה מוכנה אפילו להזמין לביתה, כאילו היה מצורע. הבגדים שלבש הלכו והתבלו. מראהו החיצוני הפך להיות לא נעים ביותר, וזאת בלשון המעטה; מראה זה הניא אף יותר אנשים מלהתקרב אליו או להכניסו

לביתם. הוא שקל לחזור לבוריטלב; הרי אם ימשיך בנדודיו הוא עלול למות ברעב ובכפור. בייחוד היו הלילות קרים. גופו אמנם התחשל, ואפילו כשגשם שוטף הרטיב אותו כליל לפני שהצליח למצוא מקום שיוכל להסתתר בו, כולו רועד מקור, לא חלה.

מדי פעם עלה על עגלה עמוסה מאחור, בלי שבעל העגלה או העגלון ירגישו בו, וכך התקדם אל בית האיכרים הבא; הפעם היה זה בית מגורים בודד ולצדו משק חקלאי גדול. העגלון הרגיש בו רק כשנעצר ליד האסם כדי לפרוק שקים מהעגלה. הוא שאל את איזיו לפשר מעשיו, והתשובה היתה, כרגיל, “אני מחפש עבודה”.

העגלון הבטיח לדבר עם מנהל החווה, אולי יהיה מוכן להעסיק את איזיו. הוא זקוק לעובדים, אמר. הוא פנה אל בית המגורים, ואחרי כחצי שעה יצא החוצה בחברת גבר מגודל גוף ושמן ששאל את איזיו, “בחור, מה אתה יודע לעשות?”. איזיו ענה שיעשה כל דבר שיגירו לו לעשותו, ושהוא רעב מאוד. “היכנס הביתה ותגיד שם שאמרת לי לתת לך משהו לאכול”.

איזיו זכה לאכול תפוחי אדמה מבושלים מלוא הצלחת עם כוס חלב ופרוסות לחם רבות שהיו מונחות על השולחן ללא הגבלה. הוא טרף הכול, אך כשיצא החוצה כדי לעמוד בהבטחתו לעבוד תמורת הארוחה — חזר והקיא כל מה שאכל רגעים אחדים לפני כן, בטנו כאבה וראשו הסתחרר אחרי יומיים שבהם לא אכל דבר. דווקא עכשיו הרגיש כי הוא מתקשה לעמוד על רגליו.

אחרי כחצי שעה חזר מנהל החווה, הביט באיזיו ושאל: “מה קרה לך? לא קיבלת לאכול?”. במאמץ רב ענה לו איזיו שאכן קיבל לאכול אך הקיא את הכול מפני שלא אכל זה כמה ימים.

נראה היה כי האיש מתרכך במקצת. אולי היה זקוק לידיים עובדות, ולכן החליט לאפשר לאיזיו להבריא ולנוח תחילה. איזיו חשב שמצא אמריקה — כך התבטא. הוא אכל ביחד עם הפועלים של החווה, שהביטו בו כאילו היה קוף או יצור בלתי רגיל ונראה שחשדו בו מיד.

הוא ישן בחדר אחד עם שלושה עובדים, גויים בריאים; הצחנה בחדר היתה רבה והנחירות מהמיטות הסמוכות היו עזות.

בוקר אחד אמר לו אחד מחבריו לחדר: "שמע, בחור, לא תקבל פה אוכל בחינם", והוליך אותו לרפת. הוא אמר לו לנקות את הרצפה מן הגללים של הפרות ולאחר מכן לפזר עליה קש חדש. כך עבד איזיו עד הצהריים.

בארוחה המשותפת שמע איך חבריו לעבודה מדברים על יהודים המחפשים מסתור ומסכנים בכך את הפולנים. ברור היה שהם מתכוונים אליו, אף-על-פי שהדבר לא נאמר בפירושו. בני החבורה העוינת הציקו לו, בעטו בו והתעללו בו בכל דרך אפשרית, ואילו מנהל החווה, שקיבל אותו לעבודה, היה עסוק רוב הזמן עם צעירה ששימשה לו בתור בובת משחק; מאוחר יותר התברר שמדובר ביהודייה שמצאה מסתור בחווה, כמוהו. הפועלים ידעו את מוצאה, דיברו על כך גלויות וצחקו בינם לבין עצמם, ונמנעו מכך בפני המנהל רק מפחד שמא יכה אותם כפי שעשה בכל פעם שהרגיזו אותו.

איזיו הציץ לא פעם מבעד לחלונות החדר שבו התגוררה — או אולי נכלאה — אותה צעירה, וראה אותה מתהלכת בחלוק שגופה העירום מציץ ממנו. לא פעם ראה דמעות בעיניה. המנהל ניצל את המסכנה בצורה מחפירה.

ערב אחד הזדמן לו לשוחח עם הבחורה. איזיו שמע מפיה כי באה מקרקוב. המנהל אכן החליט להציל אותה, אך בינתיים עליה להיענות לו והיא חששה כי הרתה לו. היא ידעה שגם אחד מהעובדים הוא יהודי — המנהל בוודאי סיפר לה — וחשבה שעליו להסתלק משם כי הפועלים שונאים את המנהל ועלולים להלשין ביום מן הימים.

איזיו עבד בחווה שבועיים תמורת ארוחות ולינה. כסף לא קיבל וגם לא ביקש. המקום הפך להיות מסוכן. הפועלים, שמונה במספר, היו עוינים באופן גלוי. השנאה כלפיו וכלפי היהודים היתה תהומית, ובכל פעם שדיברו על כך שמע מפיהם הערות אנטישמיות מהגרועות ביותר. הוא אמר לנו כי לא תיאר לעצמו שהשנאה כלפי היהודים רבה

כל כך. איזיו הרגיש שאינו רצוי, ולמרות הצורך העז במקום מסתור ידע שלא תהיה לו בררה והוא יאלץ לעזוב את החווה בהזדמנות הראשונה. אלמלא הפועלים האנטישמים יכול היה להישאר שם עוד ועוד, עד שהדברים אולי ישתנו; והרי לכולנו היו תקוות שבסיום המלחמה ישתנה הכול לטובה.

לחווה הגיעו גרמנים, שהיו קונים שם מדי פעם בשר חזיר ומוצרים נוספים שגידלו בה. איזיו השתדל להתרחק מהמקום שבו התנהלה המכירה לגרמנים, אך לא היה פטור מן החשש שהפועלים יסגירו אותו. יום אחד הגיעו מים עד נפש: הפועלים השתכרו, דיברו בגסות ולאחר מכן איימו עליו ודחקו בו לברוח מהחווה. אחד מהם היכה אותו מכות נמרצות, כך סתם כדי לפרוק את הכעס שחש כלפי המנהל שהתנהג כלפיו באכזריות. איזיו הפך להיות שק חבטות, ועוד באותו היום ברח מהחווה.

הוא פנה לאזור שלא היה מוכר לו, והתחיל שוב בנדודים; אבל כבר אז החלה להתגבש בו המחשבה כי עליו לחזור לבוריסלב, אולי שם ישתנה משאו. ייתכן גם שהתגעגע לאביו, אם כי היה לו חשד ששוב אינו בין החיים.

בדרכו נתקל במנזר גדול. הוא היה רעב ורטוב מגשם, שניתך עליו במקום שבו לא היה שום גגון שמתחתיו יוכל למצוא מחסה. איזיו התדפק אפוא על שערי המנזר, וזמן רב לא נענה. רק אחרי כחצי שעה בא איש מבוגר ושאל אותו מה רצונו. איזיו ענה שהוא מבקש לדבר עם האחראי. הזקן אמר, "לך מכאן, אין לנו מה להציע לך", אך איזיו התעקש להישאר ואף הרים מעט את קולו כדי שישמעו אותו. בשער הופיע נזיר צעיר יחסית, ואמר לזקן להכניס את ההלך. הזקן הכניס את איזיו לתוך המנזר, ומיד שאל אותו: "אתה יהודי, נכון?" והוליכו פנימה למטבח.

איזיו התחמם ליד התנור, שהפיץ חום רב, ונרדם עוד לפני שהספיק לאכול משהו ממה שהוגש לו. בעודו ישן הרגיש כי מובילים אותו כלפי מעלה, במדרגות, ומכניסים אותו לחדר; ואחר כך נפלה עליו

— הוא לא האמין שנישאר בחיים; כל הסימנים הצביעו על כך שאין סיכוי כי מי מאתנו יצליח לשרוד. כן, זה היה חלום של ראש כרות... כוונת הביטוי היא שרק ראש כרות, המנותק מהמציאות, עשוי לחשוב שיש לנו סיכוי לשרוד בתנאים שיצרו הגרמנים, ובעזרתה האדיבה של האוכלוסייה המקומית.

שינה עמוקה, והוא לא ידע אפילו שמישהו הפשיט אותו מבגדיו הרטובים. אבל שנתו לא ארכה: הוא הקיץ בהרגשה כי מישהו מלטף אותו בחשכה ונלחץ אליו מאחור. הוא התרומם וניסה לקום, אך יד איתנה החזיקה בו בכוח ולא אפשרה לו להתרומם.

הוא היה עירום, כזכור, והתברר לו כי האיש שעמו הוא אותו נזיר שהכניסו למנזר. הוא התחנן לפניו שיניח לו, אך הנזיר לחש לו כי יוכל להצילו אם ישתף פעולה. איזו היה מוכן לעשות כן, אך חשד כי אחרי שיעשה בו כרצונו — ישליך אותו הנזיר מהמנזר. הוא התנגד, והנזיר הרוגז אמר לו להתלבש ולעזוב את המנזר, כי אינו מוכן להסתכן: הגרמנים עלולים להרוג אותו ולסגור את המנזר.

איזו קיבל חצי כיכר לחם כצידה לדרך, ועזב את המנזר. שוב התחיל לעשות את דרכו, ובעזרת תמרורי דרך חזר לקרקוב. שם אמנם היה מסוכן, אך איזו תכנן לנסוע ברכבת ללבוב, ומשם — לבוריסלב. ההרפתקה שעברה עליו במערב פולין היתה גרועה ממה שתואר לעצמו. שנאה, גילויי איבה, ניצול מיני, רעב, פחד...

איזו הגיע ללבוב כפי שהתכוון, ומשם נסע ברכבת משא לבוריסלב. הוא חזר לגטו, והיה לי הכבוד לפגוש בו. אביו חי עדיין, ומצבו הנפשי היה בכי רע. אחרי זמן מה אביו תלה את עצמו, כי לא יכול היה לסבול את הצער. איזו נשאר לבדו, ודורו, שמשפחתו היתה גדולה, ניסה לעזור לו לפחות בארוחות שנתן לו.

איזו נתפס לבסוף באקציה החמישית, ונקבר בקבר אחים ליר בית המטבחים — לא הרחק מדודתי ושני ילדיה הקטנים. השתדלתי לחזור על סיפורו של איזו בדרך הביטוי שבה שמעתי אותו מספר; עם זאת, בגילנו נשמעו הסיפורים אחרת והיו מלווים בקללות עסיסיות.

אילו היה חי, אני משוכנע כי איזו היה מסכים שאספר מה שעבר עליו במערב פולין ואיך התנפץ חלומו למצוא מקלט ועזרה בקרב האוכלוסייה הפולנית. הרשיתי לעצמי לכתוב את הסיפור בלי לשאול את פיו, ואיזו בוודאי יסלח לי. והרי בשעה שסיפר לנו מה שעבר עליו

אברן

באקציה הרביעית נתפסנו, אחותי ואני, ואילו משפחת שפיגלר ניצלה כי המחבוא של מאיה ושל אמה עמד במבחן. זה היה מרשים בעיקר מפני שהאקציה נמשכה זמן רב, יחסית. קשה לתאר במילים מה משמעות השהייה במחבוא זמן רב כל כך. זכור לי עד כמה קשה היה הסבל כשנאלצנו להמתין במחבוא ימים אחדים, פחות משבוע. היינו יוצאים ממנו מטושטשים, כולעים את האוויר הצח כאילו יצאנו מקבר שהאוויר מצוי בו בצמצום רב. ואחרי שהתאוששנו קצת מן האקציה, נהגנו להגיד שאין טעם לחזור למחבוא, אפילו במחיר חיינו; צריך למצוא פתרון אחר במקום הירידה המחודשת למחבוא החונק. כמה שנאנו אותו, אף-על-פי שהציל אותנו!

בכל אקציה איבדנו חברים שנתפסו ונרצחו. גם החבורה שלנו, שאָתה הייתי נפגש בערבים ובלילות, הלכה והצטמצמה. חלק מהחברים נתפסו. נדמה לי שהמפגשים פסקו אחרי האקציה הרביעית, ומלבד הקשרים עם מאיה ועם מאיציו שוב לא היו לי חברים; ואולי נשארנו כה מעטים שלא היה טעם לחדש את המפגשים.

אחרי האקציה הרביעית התרוקן הגטו. רבים מבתי היהודים נשאר ריקים. הגרמנים החליטו להקטין את שטח הגטו, והאזור של וולנקה בוטל. המשפחות שהתגוררו באזור ההוא הועברו לבתים ריקים באזור פוטוק בגטו. סיפרו שהגרמנים מכינים מחנה עבודה לעובדי חברת הנפט, ושכל העובדים ובני משפחותיהם יהיו מוגנים מפני אקציות. גם היודנטר המליץ לעבור לשם. היהודים לא האמינו שיש מתנות עבודה,

או שמישהו מהנתפסים נשאר בחיים. היה זה תכסיס גרמני נוסף, שהרי עריין נזקקו ליהודים כדי להפעיל את מתקני הפקת הנפט. לאבי היה כרטיס עבודה מחברת הנפט, והיינו זכאים לעבור למחנה החדש. אבל היו שאלות רבות שלא היה עליהן מענה: מה נעשה שם, באותו מחנה האמור לקלוט אותנו? מה עם סבתי הזקנה? מה עם הילדים? אני, למשל, לא עבדתי. לאבי היו חברים רבים מחוץ לגטו, ובלילות היה יוצא אליהם כדי לשמוע חדשות — משידורי הבי.בי.סי בשפה הפולנית או ממוסקווא; והחדשות שהביא בשוכו לא היו מעוררות. הגרמנים הלכו מחיל אל חיל. הם עמדו בשערי מוסקווא, והיו קרובים לכיבוש סטלינגרד ולנינגרד. הם היו חזקים ולנו לא היה זמן לחכות לנס. מעניין, רק אנשים ספורים בגטו התאבדו: אפילו במצב הנורא, וללא סיכויים כלשהם לשרוד, כולם רצו לחיות.

יום אחד באתי אל מאיה וראיתי כי גברת שפיגלר בוכה. מאיה ביקשה שאלך הביתה. לחצתי עליה לספר לי מה קרה, אך היא סידבה. לא יכולתי להירגע. מה עשיתי שהיחס כלפי השתנה בן לילה? ביקשתי מאמי לברר מה קרה; הדי היא וגברת שפיגלר היו חברות טובות. אמי יעצה לי לחכות, אבל עוד באותו ערב הלכתי אליהן שוב. מאיה ניצבה בדלת ולא נתנה לי להיכנס. כשיצאנו פרצה מאיה בבכי, וקשה היה לי להרגיע אותה. היה זה בכי היסטרי. התחננתי שתגיד לי מה עשיתי.

"האשמה לא בכך", ענתה. "תבטיח לי שבזמן הקרוב לא נתראה, כי הדבר מסוכן בשבילך". לבסוף גילתה לי מה קרה. בביתן הופיע שוטר אוקראיני — היא לא נקבה בשמו — שהביא להן מצרכים שונים. הן חשבו שרצונו לחזר אחר גברת שפיגלר, שהיתה אישה מושכת מאוד, אך להפתעתן אמר שהוא מתכוון למאיה. "מאיה כבר לא ילדה", אמר השוטר, "היא אישה מפותחת. אני מתכוון לקחת אותה לכפר שלי, אסתיר אותה שם, וכעבור זמן כשהיא תבשיל — אתחתן אֶתה. גם את יכולה להצטרף אליה", אמר לגברת שפיגלר, "וגם אותך אחביא אצל הורי בכפר".

לא עזרו התחנונים שמאיה אינה בשלה ליחסים עם גבר. השוטר

עזב את הבית והציע להן לשקול את הצעתו ולהשיב במהרה כי הזמן דוחק, והאקציות יכולות לגרום לכך שיחמיצו הזדמנות שאינה חוזרת. מצבן של מאיה ואמה היה נורא, אבל אני נתקפתי בחרדה מכיוון אחר; עולמי חרב עלי. האם אני עומד לאבד את אהבתי?

אחרי תחנונים רבים מצדי גילתה לי מאיה שהשוטר הוא וסילישיין. הכרתי אותו היטב, הרי עבדתי במשטרה האוקראינית. הוא היה רוצח שכיר, ורודף שמלות שהבטיח לנשים יהודיות רבות להצילן, ואז ניצל אותן עד שמצא קרבן חדש. מאיה הבטיחה לעשות הכול כדי שיעזוב אותה. הצעתי לה לברוח מיד, אך היא טענה שאמה בסכנה. בינתיים עליה לשחק את המשחק, אמרה, והיא מאמינה שתדע כיצד לתמרן את השוטר. חזרתי לביתי וסיפרתי לאבי מה קרה. חשבתי שאולי ידידו של אבא, הדוקטור רייצס המתורגמן של מפקד המשטרה האוקראינית, יוכל לעזור. אבא הבטיח לדבר אתו, והדוקטור רייצס יעץ לוותר כי מדובר בשוטר רצחני.

ימים אחדים הסתובבתי כמסומם. חשבתי שאולי באמת מוטב כך; אולי כך מאיה תשרוד, ולכן הקרבן כדאי. אבל לא האמנתי לשוטר האוקראיני: ידעתי שהוא שפל, נקמן ומנצל את מדיו לתועלתו. הייתי מתקרב לביתה של מאיה, וחוזר על עקבותי. פחדתי אפילו שיוודע לשוטר שאני מעורב בקשר עם מאיה. הוא יכול היה להתנקם בי. בינתיים החלה האקציה החמישית,¹⁰ ובה הוכינו מכה קשה: הדודה יטקה, אחותה של אמי, ושני ילדיה הקטנים, לילקה בת החמש וחצי ופרדי בן הארבע, נתפסו לאחר שהושלכו מהמחבוא שאבי מצא להם, וביום האקציה נרצחו ליד בית המטבחיים. אבדן הדודה ושני ילדיה שכה אהבתי הקהה את כאבי על אבדן אהובתי שלי.

וזה סיפור המעשה: הדודה ושני ילדיה היו אתנו במחבוא. תחילה פחדנו שהילדים יסגירו אותנו, אבל לילקה ופרדי הבינו היטב את הסכנה והתנהגו כמו מבוגרים. הם אף העירו לאחרים שהקימו רעש

10 אקציה זו התרחשה ב־16-17 בפברואר 1943.

מיותר. אהבנו אותם מאוד מפני שהתנהגותם הילדותית ושמחת החיים שהקרינו הביאו לביתנו אור. עברנו עם דודה יטקה ועם ילדיה ימי קור ורעב, ישבנו אתם במחבוא באקציה הרביעית: הם היו עם המשפחה במחבוא שמתחת לאדמה, בחושך ובסירחון, במשך שבועות ארוכים. אחרי האקציה הרביעית הפעיל אבי לחץ על חבריו הרבים לחפש מחבוא בשביל הדודה והילדים. יום אחד נודע כי משפחה פולנית מוכנה לקלוט את הדודה ואת שני הילדים תמורת תשלום ברכוש ובכסף. לילה אחד יצאנו אבא, הדודה ואני לעבר מקום מגוריה של המשפחה הפולנית. בעל הבית חיכה לנו במקום שקבענו, ויחד הגענו לאזור הנקרא מרז'ניצה, שבו התגורר בבית קטן פרטי עם גינה וגדר מסביב לבית. אבא הסכים שהם אכן עושים רושם טוב, והוחלט לתת להם שתי מכוונות תפירה והרבה חפצים אישיים בתור מקדמה. הדודה החזיקה בתכשיטיה, והיתה אמורה למסור להם אותם אחרי שתתישב בביתם. שמחנו. האמנו כי בדרך זו תצליח הדודה לעבור את המלחמה ולשרוד עם ילדיה.

כעבור שבוע, באחד הלילות, סחבנו הדודה וילדיה, אבא וגם אני את החפצים האישיים שלהם ועשינו את הדרך למקום המחבוא, ושם נפרדנו מהם בבכי ובשמחה. קשה לשכוח את הפרידה מהדודה והילדים. שמחנו וגם הצטערנו להיפרד מהם. הנכוונות של הפולנים והאוקראינים להסתיר יהודים לא היתה רבה כלל, ומי שהסכימו לקחת תינוק קטן, עשו זאת תמורת פיצוי נאות.

אחרי שבועיים בערך פרצה האקציה: אקציה פראית שהצטיינה בכך שלא התאפשר לשחרר אף אדם שנתפס, אפילו לא מעובדי חברת הנפט. היהודים שנתפסו, 600 במספר, נלקחו אל אזור בית המטבחיים, למקום שבו הוכן קבר אחים גדול, וכולם נרצחו. אנחנו נחלצנו בשלום, מפני שישבנו במחבוא שלנו. יום אחד אחרי תום האקציה יצא אבי מן המחבוא, ושמע מפי שוטר יהודי ידיעה נוראה. הוא חזר הביתה וסיפר את הסוד הנורא לאמי, ולבסוף נודע גם לנו שיטקה ושני ילדיה נתפסו ונרצחו. השוטר סיפר שבהיותם במשאית שהובילה אותם אל מקום

הרצח הרעילה הדודה את שני ילדיה, וכנראה הסם לא הספיק גם לה. סבתי לא יכלה להירגע, כך גם אמי. שמחנו על הילדים היפים והחכמים, ועתה התאבלנו עליהם ועל הדודה הצעירה ששילמה בחייה הצעירים. משפחת גרינברג נמחקה כולה מהעולם. תהינו מהיכן השיגה רעל, ואתותי אמרה כי ידעה על כך: יטקה סיפרה לה שבידה רעל, ושאם יתפסו אותם — היא לא תניח לגרמנים לרצוח את הילדים. סיפור רצח הילדים זיעזע אותי, ולא יכולתי לסלוח לה על כך. רק בהתבגרותי תפסתי עד מה רב היה אומץ לבה. היא לא ידעה איזו התעללות הכינו להם הנאצים, והיתה נחושה בדעתה להגן על ילדיה. נזכרתי גם בסיפור התנ"כי על חנה ושבעת בניה. המעשה של רודתי היה, למעשה, המתת חסד.

אמי ביקשה ממני לבקר את המשפחה שאצלה הסתתרה הדודה. בערב יצאתי מהגטו והגעתי אל הבית הבודד. בפנים דלקה מנורת נפט. נכנסתי ושאלתי היכן הדודה. הגבר, שישב ואכל ליד השולחן, ענה: "היא הלכה לגטו. פחדנו, כי הגרמנים חיפשו בסביבה. מה, היא לא הגיעה אליכם?"

לא ענית. ייתכן שהייתי מתנפל עליו, אילו היה בידי גשק. לבסוף אמרתי רק זאת: "רצחתם את הדודה, אלוהים יעניש אתכם". יצאתי מביתם, וכדרך שאלתי את עצמי אם אלוהים אכן יעניש אותם? ספק; הרי בורא העולם הרשה שיתבצע רצח כה משפיל וכה ברוטלי של הילדים הקטנים ושל 600 יהודים גוספים בני כל הגילים; אותו אלוהים שתק, אם הוא קיים בכלל. אלה היו מחשבותי כל הדרך הארוכה שעשיתי לגטו.

משפחת שפיגלר נעלמה אחרי האקציה. הייתי בטוח שהשוטר לקח את מאיה ואת אמה לכפרו. ואולי מוטב כך, חשבתי, כי לפחות ישררו. כעבור יומיים או שלושה פגשתי ברחוב את אחת השכנות של גברת שפיגלר, ושאלתי אותה ישירות אם ידוע לה מה עלה בגורלן של שכנתה ובתה. השכנה סיפרה כי השתיים נתפסו באקציה. האפשרות כי מאיה ואמה אינן בין החיים זיעזעה אותי. חזרתי הביתה וסיפרתי לאמי

את הדברים; התברר כי שמעה על כך, ולא רצתה לחזור באוזני על הבשורה הנוראה. נכון שכבר איבדתי את מאיה קודם לכן, משנמנע ממני להמשיך להיפגש עמה בגלל השוטר, ובכל זאת היתה זו אבדה איומה.

★

אחרי שניצלתי מהתופת והסתובבתי חופשי בעיר, עד לגיוסי לצבא, האמנתי עוד שאולי שתי הנשים בכל זאת ניצלו. את מר שפיגלר שחזר מרוסיה פגשתי בפולין. הוא שמע על מותן של אשתו ובתו, ולא חזר העירה. סיפרתי לו כמובן שפגשתי את משפחתו בגטו.

לא זכור לי באיזו אקציה נלקח מאיציו עם הוריו ואחותו הקטנה. האם ברביעית? ואולי בחמישית? יש דברים כואבים שהודחקו כה עמוק בזיכרוני, שקשה היה בעת הכתיבה לאלצם לצאת מן הזיכרון. כך גם לגבי אמי וסבתי. כך גם באשר לחברתי ולטוב בחברי.

★

החלטתי לצאת אל המקום שבו נרצחו 600 יהודים. ידעתי באופן כללי כי האזור אינו מרוחק מהאצטריון העירוני ומברכת השתייה העירונית. שלושה ימים אחרי שהתרחש הרצח יצאתי אפוא מהגטו כדי לראות במו עיני את אתר הרצח. היו שם עשרות משטחים מגודרים בגל אדמה, כאילו היו שם פעם ברכות מים שבהם עסקו באירוי מלח. הייתי בטוח כי באחד ממשטחי קרקע אלה נקברו האנשים בקבר אחים. מצאתי נער אוקראיני יחף, ששכב על הקרקע ולידו שתי פרות. ברגע שראה אותי שאל בלי היסוס: "אתה ז'יד, נכון?"

ענית בחיוב.

"באת לראות את הקבר ששם ירו הגרמנים בז'ידים?"
"שם נמצאת משפחתי", ענית.

חלק שני מהמחנה אל היער

"חבל. בוא אראה לך את המקום", אמר הנער. "אנשים מהשכונה שלנו אספו משם בגדים וסיפרו איך שהגרמנים ירו ביהודים, אפילו בילדים קטנים".

הלכתי אחריי, והוא הצביע על שטח קרקע שארמתו עוד היתה טרייה, וניכר כי נחפרה לא מכבר. הארמה שקעה במידה ניכרת, וכאילו נשמה. חשבתי שאולי, אם אחפור, אגלה אנשים חיים; אבל ידעתי כי עברו שלושה ימים. התיישבתי בקצה הקבר הגדול. לא רציתי לדרוך עליו, כי חשבתי שהדריכה עליו תהיה חילול כבוד המת. אלוהים, חשבתי, איך נתת לכך לקרות? מה אשמים הילדים הקטנים? נדמה לי שאחרי מות הדודה יטקה ושני ילדיה, הפסקתי להאמין שיש אלוהים. לא שיניתי את דעתי עד עצם היום הזה. אם אני טועה, הרי אלוהים שלנו הוא אכזר מאין כמוהו. אולי אפילו הוא מעדיף עמים אחרים, ולא אותנו היהודים, שסבלנו במשך כל הגלות, דרך אינקוויזיציות, פוגרומים ועוד.

נשארתי שם שעה ויותר. בינתיים הסתלק הנער. לימים הצטערתי שלא סימנתי את חלקת הקרקע שבה נקברו 600 הנרצחים; אבל ביום שבו ביקרתי שם האמנתי כי בבוא היום אמצא את החלקה.

חזרתי לגטו. שערותיה של סבתי הלבינו בן לילה. אני חושב שכך קרה גם לשערותיה של אמי, שהיתה רק בת 43. בבית נשמע קול בכי, אך במהרה היה עלינו להתניקו ולהמשיך לדאוג לעתיד ובו גם האפשרות לאקציה נוספת.

אחרי רצח דודתי ושני ילדיה הקטנים באקציה החמישית התחילה המשפחה שלנו להתפורר. שכבתי במחבוא מצחין ומחניק, שמעתי בכל יום מלמעלה את הגרמנים וידעתי שלא נוכל להמשיך להסתתר לאורך זמן: המחבוא שלנו לא יכול להסתיר את כולנו. אבל עכשיו, אחרי רצח הדודה וילדיה התעוררה בעיה חמורה: גם אם נמצא משפחה שתיתן לנו מסתור, איך נוכל לבטוח באנשים אלה שלא יסגירו אותנו, כפי שקרה לדודתי וילדיה?

מחנה העבודה

בעיר השכנה דרוהוביץ' היה מחנה שעסקו בו בייצור חומרי כיסוי לגגות. שמו היה "דכובצרניה". לאחר שהנאצים פתרו בדרכם את "בעיית האוכלוסייה היהודית" בעיר השכנה, הועברו העובדים הנותרים אלינו, לבוריסלב. מומחים בשטח הפקת נפט גולמי וזיקוקו היו נחוצים יותר מתמיד, והגרמנים כללו אפוא במחנה כמה ממשפחות העובדים. התירוץ הרשמי של הנאצים היה שדצונם לשמור עליהם "שלא ייפגעו". כך חוסל הגטו, וכל היהודים שנותרו בחיים הועברו למחנה. אלא שלא היה מקום לכולם במחנה, ולכן ערכו הנאצים אקציה מהירה. הם תפסו בעיקר נשים, זקנים וילדים שעוד נשארו בחיים, הוציאו אותם אל מחוץ לעיר, אל היער, ודצחו אותם. בין הנרצחים הפעם היו אמי וסבתי. הן נתפסו בנסיבות שאינני זוכר אותן, וכן איני זוכר היכן היינו אני ואחותי, ומדוע אי אפשר היה להצילן. כל התשובות לשאלות האלה כאילו נדחקו עמוק עמוק בתודעתי, ואיני מצליח להוציאן מקופסת הזיכרון שלי.

אבי התייסר על כך שלא הצליח להצילן, כפי שהצליח בעבר, והיה שבור ברוחו. היינו אמורים לקבל מקום מגורים במחנה העבודה ביחד, בתור משפחה, וגם אם לא — הרי היה לנו מחבוא בגטו שעמד במבחן; אמי וסבתי היו יכולות להישאר בו עד יעבור הזעם. אבל הגורל דצה אחרת, משהו השתבש והן לא ניצלו. את מחנה העבודה ניהל צוות מיוחד של הס"ס ובראשו הילדברנד

ועוזריו. היה להם ניסיון קודם בטיפול ביהודים במקומות אחרים בפולין. ואלק אייזנשטיין, שבעבר פיקד על המשטרה היהודית בגטו ושירת את הגרמנים בדיוק כפי שציפו ממנו מונה לראש המחנה. היו במחנה שני בניינים ראשיים, שתי קומות בכל אחד מהם, וכיניהם גשר עילי, חצר גדולה ומרוצפת שבצדה שירותים בעיגול גדול עם תאים חצי פתוחים ולידם ברזים ושער יציאה גדול עשוי מעץ. מהשער הזה היו יוצאות קבוצות אנשים בדרך אל העבודה ובחזרה. בעבר התגוררו במבנים האלה חיילי הצבא הפולני. בבניין הניצב לכביש הראשי היה מטבח המחנה, מגורייהם של השוטרים היהודים והמשרד הראשי. בקומה השנייה של בניין זה התגוררו משפחות השוטרים ועסקני המחנה.

לא הרחק היה מחנה קטן נוסף, ובו התגוררו המומחים היהודים עם משפחותיהם, שהגרמנים העניקו להם תנאים מיוחדים. היו אלה בעלי מקצועות מיוחדים, וכן מי שהמציאו פטנטים מיוחדים ששימשו את תעשיית הנפט הגולמי. ברטולד בייץ שמר על עובדיו והציל רבים מהם, בייחוד את המומחים. חלק מיהודי בוריסלב קיבלו אפוא פסק זמן כדי לשרוד, וזאת מפני שהנפט הגולמי היה חשוב להצלחת הלחימה בחזית המזרחית. היה מעבר בין המחנה לבין מגורי המומחים, כך שבנותיהם היו מגיעות בכל ערב למפגשים שלנו וחוזרות לביתן בלי שהשומרים יטרידו אותן.

מקום הלינה של אבי ושלי שימש בעבר אורווה לסוסים של חיל הפרשים בצבא הפולני. נבנו שם דרגשים דו-קומתיים לכ-200 איש, רובם רווקים או מי שאיבדו את בני משפחתם כפי שקרה לנו. אחותי חיה עם בעלה, מונדק לנגרמן; שניהם קיבלו חדרון בבניין אחר, שבו התגוררו זוגות נשואים או נשים.

בפרוזדורים הארוכים של הקומה השנייה מכרו עוגות שהנשים אפו, וזוגות צעירים התייחדו, אפילו בגלוי. היו אנשים ששיחקו קלפים על סכומי כסף. הבנתי שאנשים מעדיפים ליהנות קצת. אנחנו ניסינו לחקות את התנהגות המבוגרים יותר. היו אהבות, נשיקות

לוהטות וקשירת יחסים ידידותיים. בסך הכל שכחנו לרגע את הצרות המחכות לנו.

כל ערב הייתי "מבלה" מתחת לגשר שקישר את שני הבניינים הראשיים עם צעירים וצעירות בני גילי עד שהשוטרים היהודים היו מגרשים אותנו מפני שקולות הצחוק והשיחות הקולניות הפריעו למנוחת האחרים. אחותי עבדה במטבח המחנה; אני לא עבדתי עדיין ולא היה לי מעמד חוקי. בזמן המסדרים שנערכו בכל יום התחבאתי בעליית הגג לצד ילדים ונשים זקנות. השוטרים היהודים ידעו על קיומנו, אך קיבלו שוחד כדי לשתוק.

היות שהייתי שוהה בלתי חוקי במחנה, הסדיר לי אבא באמצעות ברטולד בייץ אישור עבודה כעוזר למלחים בבתי זיקוק שעברו אז שיפוץ. הייתי חוזר מהעבודה עייף, מתרחץ בחטף בברו המים שבחוף, אוכל את הארוחה החמה שקיבלתי במטבח, מתלבש ורוץ אל החבורה כדי לא להפסיד את המפגש שלנו. אחותי שעבדה במטבח דאגה להכין תוספת לאוכל שהייתי מקבל.

כעבור כחודשיים נערכה אקציה מהירה, ונתפסו רבים מה"לא חוקיים" וגם מי שלא היו "פרהדוקטיוויים" לרעת הגרמנים. כדי להראות שהם מועברים למחנה עבודה, יצאו עמם מפקד המשטרה היהודית אייזנשטיין והרופא הזקן של המחנה. המגורשים הובאו למחנה פלשוב, ואילו מפקד המשטרה והרופא חזרו וסיפרו שהאחרים נמצאים במחנה עבודה שאינו נופל מזה שלנו. בכך מכרו שני היהודים את נשמתם, ואישרו את התרמית של הנאצים. אותם משתפי פעולה גם הסגירו את אבי, מפני שהפריע להם ודרבן רבים לעזוב את המחנה ולהסתתר ביערות שבסביבה; אבל בכך אני מקרים את המאוחר.

על המחנה שמרו חיילים של יחידת ס"ס שהתהלכו לאורך הגדרות עם כלבים, וכן היו עמדות מוארות בזרקורים רבי עצמה. למרות זאת ניצלנו לא אחת את חוסר ערנותם של השומרים, ויצאנו החוצה מבעד לפרצה בגדר שהכינו צעירי המחנה — בין היתר כדי להתחיל לבנות מקומות מסתור ביערות שהסביבה התברכה בהם.

דרך הפרצה נהג אבי לצאת כל לילה כדי לשמוע חדשות ולהפיץ בקרב מי שהתגוררו עמנו באורווה. לאבא היו מחוץ למחנה כמה חברים שאתם שירת בצבא האוסטרי; יום אחד חזר מביקור אצלם והביא ידיעה שהמרשל פאולוס, מפקד כוחות גרמניה בסטלינגרד, נפל בשבי הרוסים ואתו כ-200,000 חיילים וקצינים גרמנים. היתה זו ידיעה משמחת, אך המפנה במלחמה אירע במקום רחוק מכדי שנעז לחשוב כי ישפיע עלינו. ואף-על-פי-כן הידיעה על המפלה הגדולה היתה זעזוע נורא לכל גרמני. הדבר הורגש אפילו בבוריסלב.

לאבי היה קול ערב, והוא ידע שירים רבים בידידש אותם שר לנו לא פעם. נוסף על השירה היה אבי מדבר עם יושבי האורווה האחרים: הוא היה מתאר את מהלך הקרבות, ומציין מהו המרחק שנותר לצבא האדום לעבור כדי להגיע אלינו. כך נמשך הרבר במשך חודשי שהותנו במחנה. פחדתי: דבריו של אבא קיבלו הד במחנה, ופחדתי שיגיעו לאוזני הגרמנים. אבל הפעילות חיזקה את אבא, שנהג לדחות את חששותי במלים: "מה אני כבר עושה, מספר בדיחות ושר אתם?". אבל ידעתי שברקע מסתתרת פעילות מסוכנת יותר. הייתי צעיר מדי ועייף מדי אחרי יום עבודה מפרך מכדי להתעניין ב"עסקים" של אבי או להבינם.

הידיעות שהגיעו מהחזית סיפרו כי הרוסים מתקרבים כבר אל הגבול הישן של פולין-רוסיה. הגרמנים בעיר היו כבר בבהלה, וחיסול מחנה העבודה שלנו היה שאלה של זמן. חברו הטוב של אבא, משה קרפ, היה קצר רוח וגטה לפעולה. לא פעם שמעתי איך הוא רומז לאבא שצריך לעשות יותר ממה שהם עושים. הוא רצה שתתארגן פעילות להצלת אנשים. לא הוכנסתי בסוד העניינים ששני אלה עסקו בהם, ועם זאת הבנתי מן השיחות ששמעתי בלילות כי מתוכנן מבצע גדול להוצאת אנשים ליצרות שבסביבה.

הגוי ממגדל הקידוח

כאחת האקציות, לאחר שעבדתי כבר בבתי הזיקוק, החלטתי להסתתר ביער שלא היה רחוק ממקום עבודתי. כשפניתי לשם החל לרדת גשם דקיק; אילו נכנסתי ליער הייתי נרטב וקופא ולא הייתי יכול להחזיק מעמד. בקרבת המקום שבו התכוונתי להיכנס ליער ראיתי מגדל קידוח שכנראה לא היה פעיל, כי הדלת היתה סגורה והמנוע לא פעל. זה היה מקום אידיאלי להסתתר בו. החלטתי לחדור לתוכו, ושם למצוא מחסה מפני הגשם ומחבוא מתאים.

הדלת הגבוהה היתה נעולה, אך מעליה היה פתח שדרכו היו מכניסים צינורות להפקת הנפט. לא היתה דרך אחרת, אלא לטפס על הדלת הגבוהה כדי להגיע לפתח. הדלת ספגה זמן רב מן הנוזל השחור והסמיך, ועתה היתה חלקלקה. בקושי רב ובעזרת הציפורניים הצלחתי להגיע אל הפתח, שממנו חשבתי לחדור למגדל פנימה. אבל כשהעברתי רגל כדי להחליק פנימה, איבדתי את שווי המשקל ונפלתי מגובה רב על חבית ריקה שעמדה מתחת לדלת. הייתי בטוח ששברתי את הרגל. בקושי נשמתי. נפגעתי גם בצלעות. בפנים היתה חשכה. רק אחרי זמן מה הסתגלו עיני ויכולתי לראות דבר מה, ואז נוכחתי כי מלבדי נמצאות בפנים עזים אחדות.

במגדל שררו ריח של גז טבעי, שיצא מהבור, וגם ריח של גפרית. כיצד הצליחו העזים להחזיק מעמד בריח כזה? אולי התרגלו במשך הזמן. אלא שאם יש עזים, הבעלים בוודאי אינם רחוקים משם. אכן, העזים היו קשורות ומתחתן קש מעורב בזבל. באותם רגעים לא העזים

ובעליהן הטרידו אותי אלא הכאבים הנוראיים שסבלתי מהם ושבגללם התקשיתי לזוז. זחלתי אל מתחת לשולחן, שהותקן מקרש עבה שהיה מונח על שתי חביות, והתכרבלתי כדי לחמם את עצמי. כך שכבתי שעות. חיכיתי בסבלנות. ידעתי שמישהו יבוא לחלוב את העזים ולהביא להן מזון. שנאתי חלב עזים, ובכל זאת עלתה בי מחשבה שאולי אשתה קצת חלב הישר מעטינייהן. התקרבת אליהן, ונוכחתי שאין לי כלי; אם כך, אולי אחלוב מעט אל כף ידי, וכך לפחות אשתה קצת. ניסיתי, ולא הצלחתי. העזו זוה בלי הרף, והתנגדה למאמצי לחלוב אותה.

כעבור זמן שמעתי צעדים בתוך. הסתתרתי מתחת לשולחן וחיכיתי. פחדתי שאולי אלה גרמנים, שהרי אלה חיפשו יהודים בכל מקום. ואולי יהיה זה אוקראיני שיסגיר אותי. הרי בגלל הכאב ברגלי לא יכולתי לברוח. הדלת נפתחה, אך מהמקום ששכבתי לא יכולתי לראות את פרצופו של האיש, ראיתי רק את רגליו עד הברכיים. חשבתי שאולי אצליח לברוח דרך הדלת הפתוחה, אבל כשניסיתי להתרומם הרגשתי כאב כה עז עד שרק בקושי נמנעתי מלצעוק.

האיש הרגיש בי מיד. כשזחלתי מתחת לשולחן החוצה ראיתי ארם בבגרי עבודה שהסתכל בי בתדהמה ושאל: "איך נכנסת לכאן? אתה יהודי, נכון?". משהבין כי אני קם בגלל הכאב, התכופף ובדק את הרגל. הוא סובב וכופף אותה, ואמר: "לא שברת את הרגל. זו רק מכה חזקה". הוא הביא אתו כלי לחליבה וגם תיק, שממנו הוציא שתי פרוסות לחם וצנצנת עם נוזל שחור. הוא מרח את שתי הפרוסות ונתן לי אותן, והן נעלמו מהר בפי. זמן רב לא טעמתי לחם כה טעים. האיש חלב את העזים ושאל אם אני רוצה לשותות קצת חלב. סיפרתי לו על משפחתי, והוא מיד אמר: "אביך הוא הפרוון לינהרד; אצלו עשיתי פרווה לרעייתי. הוא איש הגון מאוד". הוא לא ידע אם האקציה הסתיימה או שהיא עדיין בעיצומה, ואמר כי רק למחרת, אחרי העבודה, יוכל לברר ולהודיע לי.

אחרי שסיים את החליבה יצא החוצה, הרטיב סמרטוט במימי

שלולית וחכש לי את הרגל. שוחחנו עוד זמן מה, ואז עזב את המקום כשהוא נועל את הדלת מחדש. שוב הייתי אסיר מרצון, אבל מצב רוחי השתפר, ושוב לא פחדתי. מאחר שהתנהג באבירות כזאת, בוודאי לא יסגיר אותי. בלילה התקרבת אל העזים, וניסיתי להתחמם בקרבתן. גם בגרי התייבשו, ואפילו נרדמתי כשהעזים השלימו עם נוכחותי.

למחרת זרחה השמש, וחדרה פנימה דרך הפתח שמעל הדלת. רעדתי מקור, והרגל הפגועה כאבה מאוד. כך עבר עלי יום תמים, שעות שנראו לי כשבוע. להירדם לא יכולתי. כששמעתי צעדים, הבנתי שהאיש מתקרב. מיד אחרי שנכנס הוציא האיש שתי פרוסות עבות של לחם שחור, מרח אותן בנוזל הטעים וגם הושיט לי שני תפוחי אדמה מבושלים עם הקליפה וקצת מלח. ארוחה טעימה כזאת לא אכלתי זה זמן רב. הוא התיישב ואמר כי נראה שהאקציה הסתיימה ואפשר לחזור למחנה. עכשיו, שרכשתי את אמונו, חשבתי שאנסה לגשש אצלו על האפשרות שיכין לנו מחבוא, אפילו כאן בתוך המגדל או בקרבתו. העיקר שידאג לנו. הצעתי לו זאת בהירות, והוספתי שאבא שלי ישלם את כל ההוצאות הנחוצות.

אבל הוא הסתכל עלי ואמר,

כתורצ'יק, אתה רוצה לשמוע מדוע המגדל או סביבתו אינם יכולים לשמש מחבוא בטוח? תן לי לספר לך מה קרה לי ולבני משפחתי. אבי עבר כאן. הוא היה הקודח הראשי. הייתי אז נער כבן 18, ועמרתי לקבל עבודה בקירות. האוסטרים ששלטו כאן התחילו לגייס צעירים מקומיים, ואני קיבלתי צו גיוס. הועברתי למחנה אימונים ליד סטרי [עיר שאינה רחוקה מבוריסלב] ותוך כרי אימון החלקתי ונפלתי. הרגל גובסה לארבעה חודשים. בינתיים יצאו המתגייסים החדשים מעירי לחזית, ואני הסתובבתי עם הגבס במחנה.

הגיעו מגויסים הונגרים. הם דיברו בשפתם המזורה שבה אני מבין אף מילה, ואני צורפתי אליהם. רב הסמל שלהם היה איש

סיפורו היה מרתק, ואני הקשבתי לו בפה פעור. הצטערתי שאבא לא דיבר אתו. אולי ביחד הם היו ממציאים איזה פתרון שלא היתה בו סכנה. האיש הוסיף וסיפר לי שהוא מתגורר בבניין שבו מתגוררים עובדי התעשייה, וכי הללו ירגישו תכף שהוא עוסק במשהו חשוב, אם יסתיר אותי; יש ביניהם אוקראינים שישמחו להזדמנות להלשין עליו. הייתי מוקסם מהאיש, וביקשתי שיסכים להיפגש עם אבי: סמכתי על כוח ההמצאה של אבי וגם על יכולת השכנוע שלו. אבל האיש לא הסכים. חזרתי למחנה עדיין תחת רושם האיש המיוחד הזה, וסיפרתי לאבי על המפגש. הוא כעס, כי לא ידע איפה אני במשך יומיים. כשהצעתי שיפגוש את האיש בעצמו, אבא הסכים מיד, אף-על-פי שהיה חשדן מטבעו. והאמת היא שלא קל היה — בייחוד אז — לבטוח באדם בלתי מוכר, מה גם שאין ברצונו לעזור. יתר על כן, שכחתי לשאול אותו לשמו ולכתובתו...

★

אחרי שחרור העיר, בשלביה האחרונים של המלחמה, כשחזרתי מהיער, לא עלה על דעתי לחפש את האיש. רק לאחר השחרור מהצבא התעניינתי בזהותו, והסתכלתי מרחוק על הבניין בו התגורר. אבל כאמרה החביבה על אבי, "לך חפש את הרוח בשדה" — בכך הסתכם החיפוש שלי. בסוף ויתרתי. ועם זאת חזרתי ונתקלתי בו: הדבר היה כשעבדתי במזנון. יום אחד נכנס האיש וביקש כוסית משה. הוא לא הכיר אותי, אולי מפני שהתבגרתי והייתי מנער לגבר. אבל אחרי ששתה, אולי מפני שהתבוננתי בו בלי הרף (כדי להיות בטוח שזה האיש), אמר לי לפתע:

"אתה הנער שהסתתר במגדל ההפקה שלי".

אמרתי: "חיפשתי אותך כדי להודות לך על מה שעשית למעני אז". ישבנו ושוחחנו על התקופה הנוראה שעברה עלינו. בסוף היינו קצת שתויים. פרצתי בבכי, והוא הזמין אותי לביתו כדי שאכיר את בני

גדול שירד לחיי, וגם חיילי היחידה ההונגרית הרבו להציק לי. סבלי היה נורא עד כדי כך שחשבתי להתאבד. לבסוף עלתה היחידה לקרונות הרכבת ונסענו לכיוון בלתי ידוע. באחת התחנות החלטתי לערוק. השארתי את הרובה ואת החגור ברכבת, ונשארתי בתחנה. בלילות הלכתי לכיוון הבית. בדרך גנבתי מחבלי כביסה בגדים אורחיים, גנבתי גם מזון, וכך התקדמתי מרחק של 30 קילומטרים ואולי יותר. רוב הכפריים היו אוקראינים, והם לא גילו נדיבות כלשהי כלפי, הפולני. הם שונאים אותנו כמו את היהודים.

לבסוף הגעתי הביתה. ההורים סיפרו לי כי המשטרה הצבאית כבר חיפשה אחרי פעמיים, ואף איימו על אבא שיעצרו אותו אם לא יסגיר אותי לידיהם. עריקה בזמן מלחמה דינה מוות. אבא הכין מחבוא בתוך מתקן הקידוח: ביום הייתי מתחבא ומרגיש את הרעשים והתנודות של כל המבנה, ובלילה הייתי יוצא החוצה ומסתובב ביער. אמי הביאה לי ארוחות חמות ושתייה. כך חייתי במשך חודשיים בערך. רעש הקידוח גרם לי קשיי שמיעה. יום אחד הרגשתי כאילו החלה רעידת אדמה וכל המבנה כאילו התרומם באוויר, ומהקידוח פרץ סילון נפט. כמעט נחנקתי. אבי רץ כדי לשחרר אותי משם. אחרי קשיים ומאמץ רב הצליח לפתוח את אחד הקרשים שסגרו עלי, וכך יצאתי לחופשי. הייתי כולי שחור מהנפט, וכולם חשבו שאני אחד מהעובדים.

הסתלקתי ליער, ושם ניסיתי להתנקות. רק כעבור שעות אחדות באו לקח אותי הביתה. קיבלתי מחלת עור קשה, שעד היום אני סובל ממנה. אבי קיבל פרס מבעל הקידוח על כך שהציל את אחד העובדים. הבעלים הרי לא ידע שמדובר בבנו, ולא בעובד. מאז איני בוטח במקום הזה: הוא כמעט גרם למותי והוא בוגדני כמו נפט שנלחמים עליו כדי להשיגו.

משפחתו. הם קיבלו אותי כאילו הייתי גיבור שחזר מהמלחמה, או קרוב משפחה שחזר אליהם אחרי שנים של פרידה. האיש היה שייך לפולנים שעמדו מהצד, התלבטו בשאלה אם עליהם לעזור, ונמנעו מכך בשל חשש לעורם. אבל לפחות כלפי גילה יחס אוהד.

גיבורים אמיצים

מרד גטו ורשה היה לכל הרעות מעשה גבורה עילאי. לראשונה על אדמת פולין השיבו יהודים מלחמה שערה, והרגו בגרמנים; הנאצים נאלצו להיכנס לגטו בכוחות מוגברים ובטנקים כדי לדכא את המרד שהוכיח לגרמנים, ואולי לעולם כולו, כי דם יהודי אינו הפקר. היו מרידות גם בגטאות אחרים, שהוסיפו נדבכים נוספים לסיפור הגבורה. אחרי המלחמה נודע על פרטיזנים יהודים, שחיו ונלחמו בקבוצות נפרדות או בשורות הפרטיזנים הרוסים והפולנים. גם אלה תרמו ליצירת האתוס של הגבורה, ההתנגדות היהודית לכובש הנאצי.

נכון, הפרטיזנים נלחמו נגד הכובש, אך הפרטיזנים היהודים לא היו רבים: הרוסים והפולנים לא נטו לקלוט לשורותיהם יהודים, ובוודאי שלא הסכימו לקבל נשים וילדים; מכאן שרבים מהפרטיזנים היהודים הסתננו בזהות בדויה לשורות הפלוגות ביערות, ורק כך היו לחלק מהמלחמה נגד הנאצים. האם יחידות הפרטיזנים צמצמו את רצח היהודים? האם הם הצילו רבים מאלה שנמצאו בגטאות? ככל הידוע היום מחנות המוות המשיכו להרעיל ולשרוף מיליוני יהודים ללא הפרעה, וזאת בשכנות לאוכלוסייה הפולנית. גם אלה מקרב העמים הכבושים שלחמו בכובש לא עשו דבר למען היהודים, והנאצים המשיכו לרצוח בהם ללא הפרעה.

ראוי להביא את סיפורם של צעירים יהודים בני עירי, גיבורים אמיצים, להם חייבים כ־300 מיהודי העיר בוריסלב את חייהם. נדמה לי כי זה היה המקרה היחיד שיהודים במספר כה משמעותי ניצלו

הורות לפעילותם של צעירים שקיבלו על עצמם לבנות מחבואים ביערות הסביבה.

במחנה העבודה שהוקם עברו יהודים בעבודות כפייה כדי לספק את הנפט. כשהחזית המזרחית החלה להתמוטט, והגרמנים החלו בנסיגה, ירענו כי הגרמנים לא ישאירו עדים למעשי הזוועה שביצעו נגד האוכלוסייה היהודית. היה ברור שיהודי בוריסלב ויהודי העיר השכנה דרוהוביץ' שצורפו למחנה העבודה, לא יוכלו להמשיך ולעבוד, ומצפה להם העברה למחנות המוות במערב פולין. כמה מצעירי המחנה, בני 20 ומעלה, החליטו לפעול. הם התחלקו לקבוצות, החלו לסייר ביערות הסביבה, ובחרו מקומות מסתור, כאלה שנראה היה כי רגל אדם לא דרכה בהם מעולם.

למרות השמירה במחנה מצאו צעירים אלה דרך לפרוץ את הגדר, והיו יוצאים ררך הפרצה החוצה, קבוצה אחר קבוצה, ועמם חלק מהחומרים הנחוצים לבנייה שהובאו ממקומות העבודה. הם השיגו אפילו סרטים לאיטום הגג כדי שמי הגשמים לא יחררו אל המחבוא. במקום שנבחר לכך חפרו חפירה עמוקה, שהיתה אמורה להכיל כ־20 איש. הם בנו דרגשים מעץ, ציפו את הרצפה והרפנות בבולי עץ, וניסרו את השורשים הענקיים שגדלו בארמת היער מאות בשנים.

היתה זו עבודת פרך. ראיתי זאת כמו עיני. הבחורים הלכו כעשרה קילומטרים אל היער כמזג אוויר חורפי, והיו מגיעים אל מקום הבנייה רטובים ועייפים. ועם זאת היו ניגשים מיר לעבורתם וממשיכים בה כמעט ללא הפסקה. הבנייה נמשכה שבוע אחר שבוע, והצעירים המשיכו לעבוד במקביל גם במקום העבודה הרגיל שלהם במחנה.

בניית מחבוא ביער היתה כרוכה לא רק בעבודה מייגעת אלא גם בכסף רב. לא היה די בגיוס משאביהם של הכונים; היו נחוצים מממנים בעלי יכולת. מבחינה זו הגישושים הראשונים נתקלו באי אמון: בניית מקומות המסתור ביער לא נראתה משימה ברת ביצוע אלא חלום יומרני כתנאים שבהם חיינו. קשה היה להאמין שהבתורים מסוגלים לבנות מקומות מסתור גדולים ובטוחים.

אבי לקח על עצמו לשכנע יהודים שהכירוהו להצטרף אל החבורות. ההצעה נתקלה בתשדגות מצד מי שהיה לו כסף ולא מצאה חן בעיניו המחשבה שיהיה עליו להיפרר ממנו. אבל אבי שילם בעד שני מקומות, לי ולאחותי, ורכים מהיהודים בעלי היכולת השתכנעו לנהוג כמותו. אכן היה זה מפעל שקשה היה להאמין שיצלית. הקושי הראשון, אחרי שהשיגו את הכסף וחומרי הבנייה, היה המירוץ נגד הזמן. הרי הגרמנים יכלו להפתיע באקציה, כמו תמיר. לבונים לא היתה שום אפשרות למצוא מסתור לעצמם ולחומרי הבנייה שאספו בתוך המחנה — שהיה בנוי כולו מבטון ולבנים ארומות. דבר זה בלבד הבטיח שאיש לא יבנה ולא יחשוב לבנות מחבוא בתוך המחנה...

הבעיה השנייה היתה המפגש האפשרי עם הכפריים, שעלול היה להפוך לקטלני. הכפריים האמינו שכל יהודי מחזיק אצלו הרבה כסף. מפגש אתם, בדרך אל היער או בדרך חזרה, היה עלול להסתיים ברצח; וכך אכן קרה לא אחת. יערנים אוקראינים גילו את אחת הקבוצות, והבינו שיהודים מנסים לבנות מקום מחבוא ביער. הם דרשו כופר כדי לשתוק ולא לגלות. לשלם להם דמי שתיקה היה כאילו למסור את עצמנו לידיהם. הם סיירו ביערות והכירו כמעט כל שביל ופינה נירחת, ולכן לא היה די בדחיית דרישתם; היה צורך לנקוט אמצעים.

שניים מן המתכננים ערכו ביקור בבתי היערנים שדרשו את הכסף. לאחר שיחה אתם, שלא עלתה יפה, הם ירו בשני היערנים והרגו אותם לעיני בני משפחתם. השמועה על הרצח התפשטה כאש כשדה קוצים. היערנים האחרים הבינו כנראה את הרמז, שכן מאז סיירו הצעירים ביערות הסביבה ללא כל הפרעה. שני בחורים גרמו לכך שהיערנים האחרים יפיצו את השמועה כאילו הפרטיזנים הרגו את חבריהם. הדבר לא היה כה מופרך. דיברו על כך שגנרל קובפק¹¹ מסייר עם הפרטיזנים שלו בהרי הקרפטים, והשמועה פשטה גם במחנה העבודה.

11 סידור ארטימוביץ' קובפק (1877-1967) — מפקד פרטיזנים סובייטי במלחמת העולם השנייה. הוא שחרר יהודים ממחנה העבודה בסקאלאט וצירף קבוצת צעירים יהודים לאוגדתו בתור מחלקה יהודית.

ואולם, מישהו הלשין על שני הבחורים, לונק הופמן והברמן, והם נעצרו וזוהו. למרות העינויים הקשים, לא הצליחו אנשי ס"ס לחלץ מפייהם את שמות שותפיהם. לונק הופמן הובא בפני מסדר של כל דיירי המחנה, ולעיני ציבור של כמה מאות אנשים ונשים, נורה למוות בידי הגרמנים. הברמן לא עמד בעינויים, ומת. את לונק הופמן הכרתי אישית. הוא היה מדריך בקן הנוער הציוני.

במחנה ידעו על הבנייה, אך לא כל אחד יכול היה להצטרף כדי למצוא מקום במחבוא כזה. הייתי במחבוא לפני כולם, ושהיתי בו כ־100 הימים האחרונים — פחות או יותר — לפני שחרור העיר. רק אז, כשיצאנו מהיער חבולים אך חופשים, נוכחתי לדעת כמה אנשים מצאו מסתור ביערות הסביבה. אני מעריך את מספרם כ־300 בערך. אני זוכר היום את שמות האנשים הצעירים, הגיבורים האמיצים שבנו את המסתור שבו הסתתרתי, ומעולם לא ידעתי את שמותיהם של האחרים. אני חושב ששכחתי את אלה שאִתם חייתי, אולי מפני שהיה בי כעס על יחסם כלפֵי. אבל אין לי ספק שהם או צאצאיהם חיים בימינו בישראל. אלמונים.

המסתור ביער: אבא איננו

בין יתר תפקידי במקום עבודתי בבתי הזיקוק הפכתי לנער שליח של גרמנים דוברי גרמנית ופולנית שניהלו את העבודה, רובם משלויה. בין היתר הייתי מביא למנהל העבודה, שוסטר, את ארוחת הצהריים בכלים מיוחדים שנועדו לכך. היה זה אדם מפחיד, שבשל כל טעות היה מכה ומתעלל. באחת השליחויות האלה נתקלתי באבן, והמרק נשפך. התכוונתי לחזור כדי להביא לו מנת מרק אחרת, אך לפתע צץ המנהל והופיע לידי, ומיד החל להכות אותי באכזריות ושבר שלוש משיני הקדמיות. בשוכי למחנה הודעתי לאבא כי שוב איני חוזר לעבודה. באותה התקופה החלו הבחורים לבנות את המסתור שאליו היינו רשומים. ביקשתי מאבא שיצרפו אותי אליהם, ואני אעזור להם בעבודה ואשמור על המחבוא. אבא לא הסכים שאשאר לבדי ביער, אבל התעקשתי והצלחתי לשכנע אותו. הוא פנה אל בני החבורה, שלא הסכימו לכך. הם פחדו, ואולי בצדק, כי לא אסכין לשהות לבדי ביער וכי מתוך פחד ובדידות אני עלול לחזור למחנה ובכך לסכן את מקום המסתור. אבל מאחר שפחדתי משוסטר פחד מוות, המשכתי להתחנן. לבסוף, אולי מתוך כבוד לאבֵי, הסכימו לקחת אותי. אחותי הכינה לי ביגוד וקצת מזון, ובאחד הימים הצטרפתי אליהם. המסתור היה מרוחק מהמחנה כעשרה קילומטרים, וההליכה אליו היתה קשה. לאחר הליכה מייגעת ירדנו מהשביל בירידה תלולה מאוד כ־300 מטר.

המקום שבתרו בני החבורה היה מצוין. כבואי לשם ראיתי חפירה רחבת ממדים וכמות ניכרת של עצים שנכרתו, נוסרו והוכנו כדי

לכסות את החפירה וגם לבנות את הדרגשים, הרצפה והקירות. על הפחים נפרסו גלילים של חומר שהיו עוטפים בהם את צינורות הנפט כדי שלא יחלידו. הייתי אמור להישאר שם לבדי, במקום הנידח הזה, אך בלהט העבודה המאומצת לא חשבתי כלל על הבעיה העלולה להיווצר עקב הישארותי ביער לבדי. רק אחרי שכולם עזבו, והזהירו אותי מפני הסתבכויות ו"הרפתקאות", הרגשתי פחד שקשה להסבירו. הם הטילו עלי עבודות מסוימות שאותן ביצעתי מיד עם לכתם, ומאותו רגע ישבתי רוב הזמן בתוך המסתור כי פחדתי להיות בחוץ. בערבים הייתי יוצא החוצה ומשוטט קצת, לא רחוק מדי מהמסתור, כדי לחלץ את רגלי שהתאבנו מן השכיבה על כולי העץ עטוף בשמיכה הדקה שהיתה לי. בלילות היה קר, וכלי הרף הציקה לי המחשבה שמישהו מתקרב למסתור. ביומיים הראשונים הצטערתי על החלטתי להישאר ביער לבדי. ההמתנה היתה מורטת עצבים, אבל החלטתי שאין לי מה להפסיד.

עבודת הנגרות התחדשה. עסקנו בבניית דרגשים ובציפוי הקירות והרצפה, ולשם כך היה צורך לכרות עוד ועוד עצים מהסביבה הקרובה ולנסר אותם. עכשיו היה תפקידי לנסר עצים או ענפים דקים יחסית, ולהכין אותם עד לבואם של בני החבורה הבוגרים ממני. בינתיים התגברתי על הפחד, והחלטתי לערוך סיורים בסביבה הקרובה כדי להכיר אותה. בכל הסיורים שלי לא נתקלתי לא בבני אדם ולא בחיות רעות. לאט-לאט התרגלתי אל הסביבה והתחלתי אפילו לחבב אותה. מדי יום הארכת את סיורי, עד שיום אחד הגעתי לקרבת כפר והרחתי את המאכלים המתבשלים אצל הכפריים. ראיתי את הילדים משחקים. חשבתי בלבי, מדוע אני צריך להסתתר? למה שלא אקח חלק במשחקים שלהם? במה הם עדיפים עלי?

עם שובי למסתור הייתי שורק שירים רוסיים שלמדתי בבית-הספר כדי להירגע במקצת. הציפורים שעל העצים ענו לשריקות שלי בשריקה משלהן, ובהשתתפותן ראיתי תזמורת של ממש... התחלתי להרגיש כבעל האדמות. במשחקים ששיחקתי הקמתי מחתרת, בניתי

מחסני מזון תת קרקעיים, גייסתי את כל חברי מהגטו ומהמתנה, אפילו את מי ששוב לא היו בין החיים, ופקדתי על כל המערכת המסובכת הזאת. כבר אז חשבתי שעלי לחבור לפרטיזנים, אם ישנם כאלה בסביבה; הרי דיברו על כך שיחידות הפיקוד של קובפק מסתובבות ביערות כדי לחצות את הרי הקרפטים ולפגוע בגרמנים. הייתי כל-כך שקוע במשחק הזה שאפילו בלילות הייתי תולם על הפעילות. בבוקר היו באים האחרים, והיינו עובדים במרץ כדי להשלים את המסתור כדי שיהיה מוכן לקליטת יושביו.

המסתור היה מיועד ל-20 איש. בנינו בו דרגשים דו-קומתיים, והעצים והענפים שהכנתי היו יעילים מאוד למטרה זו. חפרנו תא מיוחד כדי להציב בו חבית לעשיית צרכים מכוסה במכסה מהודק. הצעתי שעלינו לחפור מנהרה לבריחה, אם המחבוא יתגלה; אבל בני החבורה לא הסכימו, וטענו כי הדבר אינו לפי כוחנו.

בלילות חלמתי על אמי וסבתי — הן ביקרו אותי תמיד בחלומותי — ושוחחתי אתן. שיחות אלה והמחשבה שהן שומרות עלי היו חלק מהרגשת הביטחון שליוותה אותי. אמנם לא ניצלתי עדיין, אך האמנתי שאצליח בכך בזכות אמי וסבתי. כתבתי לאחותי מכתבים וביקשתי ממנה לעשות הכול כדי להגיע למחבוא בין ראשוני הדיירים. האמנתי גם שאבא יסתדר במקום כלשהו. חבריו הבטיחו למצוא מחבוא לו ולמשפחתו, אך לא קיימו את הבטחתם; אולי יסכימו להסתיר אותו בתור איש בודד שאינו מטופל במשפחה.

שבועיים עברו, ואני התאהבתי ביער. לפעמים היה קר, לפעמים ירד גשם ולעפות שנמשך כמעט שבוע והיה עלי להישאר במחבוא. אחרי הגשם היה בוץ בכל מקום, והאוויר היה נהדר. הכול היה כה נקי, והרוח הקרה מפסגות הרי הקרפטים הביאה אתה הרגשת הקלה, והיה בה רמז בשבילי: שכן תכננתי זה מכבר לחצות את ההרים הגבוהים ולהגיע לרומניה; חשבתי כי שם אין מתנכלים ליהודים, מכל מקום זה מה שסיפרו.

כשבוע השלישי להיותי במסתור הגיעו הצעירים והביאו אתם

בשורה נוראה בשבילי — אבא נעצר בידי הגסטפו ונעשים מאמצים לשחררו. חששתי שכך יסתיים הדבר; פעילותו לא היתה לרוחי, ופעמים רבות הבעתי חשש כי הגרמנים יעצרו אותו. לשמע הבשורה דציתי לרוץ העירה. חשבתי שאם אפנה לברטולד בייץ, אולי יוכל לעזור לאבא. רק אני יכולתי לעשות זאת: אחותי לא הכירה אותו.

חזרתי אל המחנה ונפגשתי עם אחותי. נודע לי כי מתהלכת שמועה שלפיה אבא נעצר משום שאישה אוקראינית הלשינה עליו כדי שלא תיאלץ לשלם לו חוב בעבור תפירת פרווה. ידעתי שאבא לא עבד כלל בשביל אזרחים, ולכן היה ברור לי שהידיעה אינה נכונה. המסקנה שאליה הגעתי היתה כי מפקד המשטרה היהודית ועוזריו הם שעומדים מאחורי מעצרו של אבי. הם קיבלו מידע מדויק על פעילותו במחנה. ואף-על-פי-כן התברר לי כי אחותי פנתה לראש המחנה, שבו חשדתי כי היתה לו יד בהסגרת אבי.

בבוקר יצאו אנשים לעבודה, וגם אני הצטרפתי אל אחת הקבוצות. יצאתי מהמחנה והגעתי לביתו של ברטולד בייץ, אלא שהוא כבר יצא לעבודתו. אשתו זכרה אותי היטב. ביקשתי ממנה לדבר אתו, והבעתי תקווה שהוא יעשה לשחרורו של אבי. היא הביעה את צערה הכן והבטיחה לי לעשות ככל יכולתה.

חזרתי למחנה העבודה. בערב בא מנהל חשבונות יהודי שעבד בחברת הנפט, ובפיו בשורה רעה. ברטולד בייץ איחר להציל את אבי. אבא וחברו משה נעצרו ועונו בידי הגסטפו. הנאצים רצו שיספר להם על מעורבותו בפעילות היהודית ביערות הסביבה. הם אף האשימו אותו בקיום קשר עם הפרטיזנים הרוסים. הגרמנים לא הצליחו לשבור את השניים, ולבסוף רצחו את אבא ואת משה ביער ברוניצה. אבא מת. היתה זו אבדה כבדה.

שוב לא היה טעם להתעכב במחנה; חזרתי למחבוא ביער. לפני צאתי ישבתי עם אחותי כל הלילה, והשבעתי אותה להצטרף למחבוא. היא הבטיחה לעשות כן, למרות שסייגה את הבטחתה: היא לא רצתה להיפרד ממונדק, שאליו היתה קשורה מאוד. יצאנו ליער עמוסים

במזון כדי לשהות במסתור תקופה ארוכה יחסית. כל המזון סודר על במה שאותה בניתי במו ידי, כרי למנוע מהלחות לפגוע בו. המסתור התחיל לקרום עור וגידים, ואפשר היה לאכלסו באנשים שהיו מיועדים להסתתר בו. אבל אלה לא מיהרו להגיע ולרדת אל מתחת לאדמת היער, אל המחנק והסירחון. התברר לי כי הגרמנים הצליחו להרדים את ערנות אנשי המחנה, ואלה האמינו כי בינתיים אין נשקפת להם סכנה. גשאתי לבדי. חששתי שהאחרים מסכנים את חייהם, ואולי לא יספיקו להגיע בזמן. רק בקרב בוגי המסתור היו שהחזיקו בדעתי. הם הבינו שאין טעם להאריך את השהות במחנה, והתחילו להביא למסתור את כל מי ששרד מבני משפחתם: זה הביא אחות, זה את אמו או את אביו, ואחד הביא את שני הוריו. אליהם היו אמורים להצטרף מי שרכשו מקום בכסף, כאחותי וכמוני.

כוח רוחני, כוח ארצי

אמי נרצחה בגיל 43, אישה יפה, בריאה ומלאת חיים. את כל חייה הקדישה לניהול עסקים. אמי היתה בת למשפחת רטנר, ובילדותה ידעה עוני; כהיותה לאם הפכה עולמות כדי שמשפחתנו תרגיש טעם של חיים טובים יותר, עשירים יותר ונוחים יותר. היא נולדה ב־1900 בעיר בוריסלב, שאליה הגיע אביה בחיפוש אחר פרנסה. הוא נעשה עוזר לקודח נפט, קיבל דירה מהמפעל שבו עבד ונולדו לו ולרעייתו חמישה ילדים. הוא נפטר בגיל צעיר והמשפחה נשארה ללא מפרנס, ואף גורשה מדירת המפעל. אלמנתו לא קיבלה אפילו פיצויים על שנות עבודתו של בעלה. גם הבן הבכור משה נפטר בעקבות תאונה בעבודה.

בגיל 15 יצאה רחל אמי ללמוד תפירה, וקיבלה משכורת זעומה על עבודתה. היא היתה יפהפייה שחורת שער, והיו לה מחזורים רבים כבר מגיל צעיר. אין ספק שהיה לה "ראש לעסקים". כל דבר שנגעה בו — פרח. לאחר שהחלה לעבוד עם אבי החלה את יזמותיה העסקיות בקיץ, כשהזמנת הפרוות הצטמצמה: היא פתחה גלידרייה בשם "קריוקה" במרכז העיר, במקום הסואן ביותר. לימים שכרה אמי בית מרגוע גדול בעיירת המרפא טרוסקביץ, והכשירה אותו לקליטת מבריאים מכל חלקי פולין. היו שם מים מעורבים בכימיקלים מיוחדים. נשארנו בבוריסלב, אך בכל יום שישי שכר אבי כרכרה, ונסענו אל אמי לביקור.

ב־1939 פרצה מלחמה בין גרמניה לפולין, ואחרי כחודש או פחות

מכך התממש ההסכם בין ברית־המועצות לגרמניה, פולין חולקה מחדש ובוריסלב נכללה בשטח שבשליטת ברית־המועצות. כל העסקים הפרטיים הולאמו, אפילו בתי המלאכה. בתקופת הכיבוש הסובייטי נהגה אמי להתבדח שכאשר נודע כי משפחת לינהרד עומדת להפוך למיליונרית, החליט סטלין לפלוש לפולין המזרחית.

הורי תכננו להקים בית־ספר בשפת היידיש להוראת כל המקצועות. אמי נסעה לוויילנה, רכשה ספרים ביידיש ושכרה מורים שיהיו מוכנים לעבור לבוריסלב וללמד בבית־הספר. היו אלה מורים שברחו מוורשה. הורי ושותפיהם מצאו בניין מתאים, והכל היה מוכן להתחלת הלימודים. אלא שהרוסים לא היו מוכנים לתת יד להקמת בית־ספר יהודי, ורק כחודשיים לפני הפלישה הנאצית ונסיגת הרוסים ניתן האישור לפתוח את בית־הספר. בינתיים פרצה המלחמה, והנושא נשאר כמובן בגדר חלום.

עם כניסת הגרמנים אבי חלה בטיפוס ואמי הפכה להיות הרוח החיה בבית, כולל התארגנות לקראת אפשרות של פוגרום וההתגוננות בפניו.

בא חורף קשה. למזלנו היו בבית די והותר שאריות מבית המלאכה לקונפקציה, והדבר עוד לנו להתגבר על הקשיים. אמי הגתה את הרעיון ללכת אל הפרוורים כדי לרכוש מזון בכמות גדולה ודחפה אותי לממשו. והצדק היה עמה. היא טיפלה באבי החולה, ולדברי הרופא הצילה אותו ממוות בטוח. היא גם דחקה באבי להכין את המחבוא, ואפילו לקחה חלק בתכנונו; היו לה רעיונות מצוינים ובינת לב. היא קלטה בביתנו את אחותה, עם בעלה ושני ילדיהם הקטנים כשברחו מהגרמנים ממערב פולין. היתה לה עצמה נפשית בלתי דגילה. משעה שהתחלנו לקבל מזון בכמויות בזכות הגרמני בייץ הטיילה עלי ועל אחותי לספק לכל קרובינו צלחת מרק ופרוסת לחם. עד ליום הירצחה נלחמה וחיפשה דרך שבה נוכל לשרוד. אבי לא עשה דבר בלי להתייעץ אֶתה ולקבל את הסכמתה. הוא הכיר בסגולותיה המיוחדות וידע כי עצותיה נבונות ושיקול דעתה — אין

לו תחליף. אבל כל סגולותיה לא עמדו לה, כפי שלא עמדו לצדיקים גדולים.

סבתי גיטל רטנר גידלה אותי מקטנותי, כי אמי היתה עסוקה בענייני פרנסה. סבתי העניקה לי אהבה ללא גבול, ויחס מיוחד. היינו שניים בבית, אני ואחותי המבוגרת ממני בשבע שנים. ועם זאת האמנתי שהייתי "מועדף" בעיניה — וגם בעיני אמי. כבר כשהתחלתי לזחול היתה סבתא גיטל רטנר בביתנו: אישה קטנת קומה, המרכיבה משקפיים קטנים עגולים בשעת קריאה. היא למדה בבית-ספר בווינה, וקראה ספרים בגרמנית. אמה היתה יהודייה אוסטריית, שהתחתנה עם יהודי פולני ובסופו של דבר הם עברו לגור בבוריסלב. סבתי היתה בעלת אישיות סמכותית. הבית שלנו היה כשר למהדרין בזכותה, למרות היותנו חילונים. בימי השואה סבלה מהטענות שהיו בפי, שכן מאחר שהיא נחשבה לנציגה של בורא העולם אצלנו בבית, כאתי אליה בטענות על כך שלא זכינו לעזרה משמים. עוד לאחר הפוגרום העליתי טענות אלה באוזניה. היא אמרה לי שאני חוטא. היות שהאמנתי לה, פחדתי בתוך תוכי שאולי באמת אלוהים יעניש אותי, אף-על-פי שכבר אז פקפקתי בקיומו. בסופו של דבר הפסקתי להטרידה, מפני שהבנתי כי אין ביכולתה לעזור לי. אלוהים עזב אותנו.

שתי הנשים האלה היו לי אפוא מעיין נובע של כוח — כוח רצון להמשיך להילחם ולשרוד — ואף מקור בלתי נדלה של נחמה. הן היו לי שתי מתנות יקרות ונפלאות יותר משקיבלתי אי פעם. שתיהן העניקו לי הרבה אהבה וחום, והדבר לא היה קל בימי השואה. הייתי במחיצתן בימים הכי קשים והכי מטורפים, והכרתי אותן מקרוב. הייתי זקוק לעצתן ולחיבוקן וקיבלתי השראה ממבטן שאמר הכול בלי מילים. הן נגזלו ממני כשהייתי כה זקוק להן, בהיותי נער צעיר; ובלעדיהן כאילו איבר מגופי נלקח ממני. ועם זאת, גם אחרי מותן חזרו אלי בחלומות ברגעים הקשים ביותר, דיברו אתי והזכירו לי בלי הרף לא לוותר, להילחם, כי עלי לשרוד בכל מחיר. היה גרמה לי שהן

עוקבות אחרי מעשי בכל מקום, בכל זמן, אפילו בהיותי חייל בצבא הן חזרו אלי ושמרו עלי במצבים מסוכנים. הופעתן בחלומותי כמו העניקה לי זריקת עידוד. רק כשעליתי לישראל חדרו, ושוב לא הופיעו בחלומותי; אולי משום שהתחתנתי בגיל צעיר, ושוב לא ידעתי בדירות. שניים מבני נלחמו הן במלחמת יום הכיפורים הן במלחמת שלום הגליל, וכי היתה אמונה עזה שהם יחזרו בריאים ושלמים — בזכותן של אמי וסבתי.

אם סבתי ואמי היו לי מקור של עידוד ונחמה, כוח רוחני כביר, אבי היה לעמוד התווך שעליו נשענו כולנו. חבריו של אבי כינו אותו בשם איקו, והוא הגיבור האמיתי של ספדי. לא במקרה אני מכנה אותו גיבור, ולא רק משום שהציל אותי כמה פעמים ממוות בטוח. מלבד הדאגה להציל את חיי משפחתו, גילה אבי נכונות בלתי נדלית לעזור לאחרים.

יהודי פולין לא האמינו שהרציחות ההמוניות ימשכו עוד ועוד, למעלה מארבע שנים. אולי האמינו ש"העולם הנאור" ויהודים בעלי השפעה יעשו משהו כדי שמנהיגי העולם החופשי יתערבו למען יהודי אירופה. אבי, שהיה פרווץ ובעל חנות פרוות, הביט בפני המציאות ללא המסכות האלה. מכונה גרמנית משומנת, שנעזרה באוכלוסיות המקומיות כמעט בכל ארץ אירופית שנכבשה, הפכה את החיים לגיוגל שבו חיות הטרף עוסקות בציד, אלא שציד זה מכוון ליהודים שסומנו כמי שיש להשמדם. אבי החל לפעול להצלת בני משפחתו. כל מאמציו היו מכוונים להרוויח זמן. גם הוא האמין עדיין שהמצב הבלתי אפשרי לא יאריך ימים: הרי בכל ההיסטוריה היהודית לא ידענו כמותו. היות שהיה פרווץ מעולה ומוכר בעיר, גייס אותו הידנרט לעבודה אצל גרמנים.

כשהחליטו הגרמנים לשחרר את עובדי בסקידן-אוויל, שהוא נמנה עם עובדיה, הוא חילץ אותי בערמה לנגד עיני הגרמנים. בבית, במחבוא, חיכתה לנו משפחה גדולה; ובלעדי אבא הם היו אבודים.

את דבריו לפני שיצאנו מהמחסן לא אשכח לעולם. "אל תדאג, סאלק, אתה לא תיסע לכרך. או ששנינו ניסע, או ששנינו נשתחרר". האמנתי לו שכך יהיה, שגישאר בחיים — אף-על-פי שהדבר נשמע מעט דמיוני — דווקא מפני שהיתה זו אמירה פשוטה שהלמה את טבעו; היא החדירה בי ביטחון ואמונה שאמנם נצליח. תמיד האמנתי כי לאמירה זו יש כיסוי. כך הצטייר אבי בעיני בהיותי בן 13-14.

ברגעים הקריטיים ביותר לא איבד אבי אפילו לרגע את שיקול דעתו. כל כולו היה עסוק במחשבה ובמעשים כיצד לפעול, כיצד להביא תועלת, כיצד להגן על בני משפחתו. הוא לא איבד את קור רוחו, ותושייתו הועילה אפילו במצבים הכי קשים וכואבים. כשהחליטו הגרמנים להקים גטו ולהעביר אליו את כל היהודים, ועוד לפני שידע היכן ישכנו אותנו, החליט להקים מחבוא שהגרמנים ועוזריהם לא יצליחו לאתרו, ואכן תכנן את הכניסה למחבוא בדרך שלא היתה עולה על דעתו של אדריכל כלשהו.

בלילות היה אבי יוצא כדי לשמוע חדשות מהחזית אצל חבריו ששירתו אתו בצבא האוסטרי, ולהביאן אלינו, ואחר כך היה מפיץ אותן בין מכריו וחבריו. ואז פרצה האקציה הרביעית, ואני ואחותי נתפסנו; שוב היה זה אבי ששכנע רוצח גרמני, מפקד המשטרה האוקראינית שניהל את האקציה, לשחרר אותנו.

לאחר האקציה שבה נתפסו אמי וסבתי עם נשים, ילדים וזקנים שנרצחו כולם ביער, התחיל אבי להסתכן באופן מופגן ונשקפה לו סכנה של ממש. תחילה לא עשה דבר מלבד עבודת הפרווונות, שגם היא התארכה עתה והיתה מלווה בטעויות — עד שקרה משהו שהחזיר אותו לפעילות: הוא הכיר בחור צעיר בשם משה קרפ, שהופיע במחנה ללא בגדים כמעט, רעב ועייף מהדרך הארוכה שעשה, ובין השניים נוצרה ברית כמעט מיידית. קרפ היה בחור פיקח ובעל יזמה, ונראה כי עורר אצל אבא את הרצון להמשיך ולהילחם. למן פגישה זו התנהלה פעילות באורווה שבה ישנו וחיו כ־200 איש על דרגשים דו־קומתיים. רוב האנשים המשיכו לעבוד בתעשיית

הנפט, אבל היו מיואשים לאחר שאיבדו את משפחותיהם ואיבדו כל רצון להמשיך ולחפש דרך לשרוד. את האנשים הללו עוררו אבי וחברו משה בשיחות ובערבי שירה ביידיש, והחדירו בהם תקווה להילחם ורצון לחפש דרך לחיות. פעילות זו קיבלה הד במחנה, וקשה היה לעשותה במחתרת; היא קיבלה יתר תוקף כשצעירי המחנה התחילו לתכנן ולבנות את המחבואים ביערות הסביבה. אבי וחברו הפכו להיות הרוח החיה גם בפעילות זו. פעילותם בנושאים אלה ובנושאים אחרים היתה סודית, והם לא הכניסו אותי בסודם. היו שמועות, היו דיבורים שהגיעו גם להנהגת המחנה. מלבד זאת, כל מחשבתו של אבי היתה מכוונת לכך שאני ואחותי נמצא מחבוא מתאים כדי להישאר בחיים. הוא נרתם למצוא מממנים שיסייעו לבחורים שבנו את המחבואים, שכן הדבר עלה בכסף רב. פעילות זו הצליחה מפני שאבי זכה באמונם של בעלי הממון במחנה. תחילה חשבו רבים שכל עניין המחבואים אינו רציני, ופחדו שכספם יאבד להם בלי שיקבלו תמורה כלשהי על השקעתם. היה צורך לשכנעם שהעניין אמנם רציני וכי בשלב זה זו האפשרות היחידה לשרוד. בכך עסק אבי, ובהדרגה החלו עוד ועוד להצטרף לתמיכה בכונו המחבואים.

אבי עונה קשות ושילם בחייו על פעילותו למען הכלל, שלא נרשמה בהיסטוריה של השואה כפי שלא נרשמה פעולתם של הצעירים היהודים שהביאה להצלת מאות יהודים מבני עירו. אחותי, המבוגרת ממני בשבע שנים, ידעה כנראה על פעילותו של אבי. לאחר מותה נמסרו לי זיכרונות שכתבה בשפה הפולנית ובהם כתבה כי אבינו נחשד בקשר עם הפרטיזנים, ושילם על כך בחייו. לא ידעתי על כך, אך בהכירי את אבי איני מוציאה מכלל אפשרות שהוא מצא דרך כיצד להזיק לכובש הנאצי. והרי דובר אז על כך שגנרל קובפק עבר לא הרחק מאתנו בדרכו להרי הקרפטים כדי לפעול נגד הכובש הנאצי. מכל מקום, ראיתי את אבי עוסק בכל מיני פעילויות שעליהן לא הסכים לדבר.

עם זאת המחנה היה די קטן, וקשה היה להסתיר פעילות שבה נטלו חלק אנשים לא מעטים. הדברים נודעו. היו יהודים ששיתפו פעולה עם הנאצים ודאגו להלשין על אבי ולהביא לסילוקו. אולי חשבו שבפעילותו הוא עלול לגרום להם אסון. ואולי הם רצו למצוא חן בעיני מפקדי המחנה.

החלום ושברו

לבסוף הלך המחבוא והתמלא, והתחיל להיות צפוף. אחותי הודיעה שוב כי היא דוחה את הצטרפותה. ניסיתי להשפיע על בוני המסתור לקלוט גם את מונדק, אבל הם סירבו בטענה שאין מקום בשבילו. כל עוד היינו מעטים ניצלתי את חופש הפעולה שהיה לי וסיירתי ביער בכל מקום שחפצתי. ידעתי כי אחרי שיגיעו כולם ויקום ועד פעולה, שוב לא יהיה לי חופש כזה.

למען האמת התאהבתי ביער והכרתי בו כמעט כל שביל, כל פינה ובעיקר את מקורות המים שמהם מילאנו את צורכי המחבוא. כ־500 מטרים בלבד מהמסתור היה מורד תלול, ונחל זרם מעברו האחר. היו בו מים זכים שתענוג לשותות אותם. הכרתי גם את החיות שהיו ביער, ובמהלך הזמן הן חדלו להתיירא מפני. בזמני החופשי, ומחוסר תעסוקה אחרת, נהגתי לעלות מהמסתור לכיוון השביל המרכזי ביער; הייתי מסתתר בין השיחים ומנסה להשתעשע בניחושים: מה מספר האנשים המתקרבים עכשיו? כמה מהם נשים וכמה גברים? ומיני שאלות טפשיות כאלה.

כפי שלבי ניבא לי, החופש לנוע ביער הלך והצטמצם כשהצטרפו למסתור אנשים שחשבו כי אני מסכן אותם בשיטוטי. הוועד שהוקם אסר עלי להימצא בחוץ. האיסור הרגיז אותי מאוד, כי האמנתי שאני יודע להסתתר, אבל קיבלתי את הדין למרות האכזבה. דיירי המסתור חשבו כי סכנה אורבת לנו רק מקרבנו; מסתתרים אחרים לא ידעו היכן אנחנו, וגם אנחנו לא ידענו היכן המחבואים שלהם. כל קבוצה הקימה

את המסתור שלה במקום סודי ולא גילתה לאיש את מיקומו. אם נתפס מי מיושבי המקום, וכך אמנם קרה, הוא היה יכול להסגיר רק את המחבוא שלו.

אחותי לא הגיעה. שלחתי שליחים מהמסתור והתחננתי שתבוא, אך היא העדיפה להישאר עם מונדק. האם המחויבות היתה חזקה מרגש הסכנה, או שמא היתה זו האהבה? למחבוא הגיעו 19 אנשים ובהם נערה בת גילי שבאה עם אביה ואחיה. הם לא היו בני עירי, אלא התגוררו בעיר דרוהוביץ' השכנה, שיהודיה חוסלו והועברו למחנה בוריסלב. את האח הכרתי עוד מהמחנה. הגיע גם הרוקטור רייצס, שאותו הכרתי מעבודתי במשטרה האוקראינית. הוא בא יחד עם מהנדס ורעייתו, אישה נאה ומלאת גוף. הרוקטור רייצס היה המבוגר היחיד שהכרתי לפני בואי למסתור; וגם הוא לא היה מבוריסלב.

האנשים הסתדרו על הדרגשים, ואני בחרתי לשכב על הדרגש העליון בקרבת הרוקטור רייצס, לצד אשת המהנדס ובעלה. המחבוא היה סגור, ובו רק כמה פתחים צרים, ובערה בו רק עששית עמומה ומפויחת שהפיצה אור קלוש ביותר. ביום הסתפקנו בלחם שהפך לאבן ונאלצנו לטבול אותו במים; בלילה היו מדליקים את התנור במחבוא ומכשלים מרק שעועית וגריסים.

שנאתי להיות סגור מתחת לאדמה, בעיקר לאחר שהמקום נעשה צפוף והאוויר הפך דחוס, וגם בתנור שהופעל בערבים היו תקלות רבות. ואולי היו אלה תקלות בצניורות שפלטו את העשן. מכל מקום, המחבוא התמלא לא פעם בעשן שהקשה על הנשימה, ועבר זמן רב עד שהתפזר ואפשר היה לשבת למטה. הסירחון מן השירותים המאלחחים נדף כל אימת שפתחו את המכסה.

כל היום שכבנו על הדרגשים, כמעט ללא תנועה, ורק בחשכה יצאנו החוצה לאוויר הצח. לפעמים הרגשתי בצאתי דקירות בחזה: הריאות לא היו מסוגלות לקלוט את האוויר הצח. גם בלילה, שבו התירו לשהות בחוץ, אסר עלי הוועד להתרחק מפתח המחבוא. כעסתי ורבתי אתם כמעט מדי יום, ולא פעם נשמעו איזמים שיכו אותי

אם לא אפטיק — לפי הגדרתם — לחולל צרות. כתגובה איימתי לעזוב את המסתור, והדבר הדאיג אותם, כי העזיבה היתה עלולה לסכן את כולם אם הייתי נתפס.

הרוקטור רייצס היה איש העולם הגדול. על-פי עדותו, שירת בלגיון הזרים באפריקה והיה מספר על נשים מרוקאיות שאתן היו לו קשרים. סיפור יחסיו עם הנשים ממרוקו הפך לחלק מהבידור של שוכני המסתור, מן הרגעים המעטים של בדיחות הדעת, למרות הקשיים האובייקטיביים. אהבתי את הסיפורים של הרוקטור רייצס, שידע לתבל אותם בשנינות ובהומור, והם שימחו לא רק אותי אלא גם את שאר הנוכחים.

הרוקטור רייצס היה איש סמכותי מאוד, שניהל את המחבוא ביד רמה ובמשמעת ראויה. היה לי מזל שצידד בי ולא הרשה לפגוע בי יתר על המידה. ועם זאת עלי להוסיף כי בלית ברירה הפכתי עד לחיזוריו אחר אשת המהנדס, שהרי שכבתי צמוד אליו וכל תזוזה שלו הורגשה היטב. המהנדס עצמו לא הגיב.

אמי וסבתי הופיעו בחלומותי. לעתים הזכירו לי ללכת אל המחנה ולהביא ממנו את אחותי. באחד הבקרים התעוררתי מחלום רע ודרשתי מחברי הוועד להרשות לי לעשות זאת. עלי ללכת ולהביא את אחותי, אמרתי, והוספתי כי הפעם אצליח לשכנע אותה לבוא אתי. חברי הוועד התנגדו, ואני רבתי עם כולם. הרוקטור רייצס, שהיה ראש הוועד, התרכך בסופו של דבר והסכים. לעת ערב, אחרי כמעט חודש של שהייה במחבוא, יצאתי את המקום ועשיתי את הדרך חזרה העירה. אחרי הליכה מאומצת שכללה גם חיפוש אחר הדרך, הגעתי בסופו של דבר לקרבת המחנה. היה חשוך, עובדה שעוררה בי חשד, כי בדרך כלל הפנסים האירו בעצמה.

התקרבותי ונוכחתי שהגדר פרוצה ומגדלי השמידה ריקים. לבי הלם בכוח, ועוד לפני שנכנסתי למתנה ידעתי כי אחותי כבר איננה שם והתחלתי לבכות. הרי חלמתי על כך בלילות, ולמעשה חלום הוא שדרבן אותי לבקש לגשת למחנה. עוד לפני שהתחלתי לחפש אחריה

הייתי בטוח כי לא אמצא דבר וכי המחנה חוסל. וכאמת חצר המחנה היתה ריקה, השטח היה מכוסה בקרעי תצלומים וניירות היו פזורים בכל האזור. עליתי לחדרה של אחותי. הוא היה הפוך כאילו עבר שם טיפון. המקומיים בוודאי ערכו שם ביקורים וחיפשו דברי ערך. עכשיו הייתי בטוח שאני הנצר האחרון למשפחתי.

פניתי אל האורווה שבה התגוררתי עם אבי. גם שם נערך חיפוש פרוע. מישהו הפך את הדרגשים, קרע את המזרנים ואת השמיכות. הייתי עייף, מצאתי מזון ישן ושכבתי לנוח. נרדמתי. אם כך, אנו, המסתתרים ביערות, היינו היהודים היחידים שנותרו בחיים. חלמתי חלום מוזר; סבתי גיטל אמרה לי שעלי להיפגש עם אחותי. בדרך למחבוא בכיתי בלי הרף. הדרך התארכה, שוב תעיתי כי מחשבות מרות הסיחו את דעתי. הגעתי למחבוא באור יום. יושביו שמעו צעדים מבחוץ ונבהלו. הם לא סלחו לי על כך שהכרחתי אותם לפתוח את המחבוא באור יום, וכמעט רצו להכות אותי. הדוקטור רייצס הציל אותי מזעמם.

סיפרתי על חיסול המחנה. כולם בכו. אנשים השאירו שם קרובי משפחה, חברים טובים, וחוך מזה המחנה היה מבחינתנו בסיס שאפשר להצטייד בו במזון או בתרופות וגם לשמוע חדשות טריות. נותקנו כליל מהעולם החיצון. גם אם ישתנה המצב לטובה, לא נדע זאת. אבל איש לא הצטער על עצם הבחירה: עדיף היה כך מאשר להיתפס.

אחרי שנגרעו הרוחות, חידשתי ביתר חוצפה את המריבה עם חברי הוועד. טענתי בלהט כי מאחר שלא הסכימו לקבל את מונדק, הם אשמים במות אחותי. קשה היה להשקיט אותי. שוב איימתי שאעזוב אותם ושהם ישלמו על החלטתם הלא צודקת. בקושי הרגיעו אותי, לא לפני שאיימו עלי כי אם אנסה לעזוב את המחבוא — יקשרו אותי בחבלים.

חיפוש אחר מקורות מזון

הוויכוח לא ארך הפעם, כי היה צורך לפתור בעיות חדשות. מוצרי המזון שהכנו בחביות ספגו לחות, והכול התחיל להירקב. במחבוא היה סירחון נורא, הפעם גם מן הריקבון, והרע מכול היה שלא יכולנו לבשל את המוצרים הנרקבים. 19 איש, אישה וילד נשארו כמעט ללא מזון. מה עושים? לאיש לא היה פתרון חוץ ממני, שהרי היה לי כבר ניסיון בהשגת מזון מהתקופה שבה נשלחתי לעשות עסקים עם הכפריים בפופיאלה.

הצעתי שכמה מצעירי המחבוא יתגנבו אתי לפרוורי העיר, מרחק של חמישה קילומטרים מהמסתור, ושם נסחור בחפצים שיתרמו כל הדיירים כדי להחליפם במזון. חששתי שלא אזכור את מיקום הכפרים שבהם הייתי, ומכל מקום הגישה אליהם מכיוון היער לא היתה מוכרת לי. התקיימו ויכוחים ערים, רובם מיותרים, והאנשים אכן גייסו חפצים שונים שנוכל להציע תמורת המזון. לי לא היו כל חפצים או דברי ערך, והיו עוד כמה אנשים באותו מצב. לפנות ערב יצאנו מהמחבוא ארבעה צעירים, ואני בראשם.

הגענו לפרוורים בלי קושי, אבל לא זכרתי את הבית שפעם עשיתי בו עסקים. האחרים סמכו עלי, שהרי אמרתי כי אני מכיר את האנשים שאִתם סחרתי בעבר. נכנסתי לבית בקצה הכפר, והאחרים עמרו וחיכו בחוץ. הכלבים נבחו. מצאתי בבית זוג קשישים ועמם צעירה. קראתי לשלושת מלווי והתחלנו במשא ומתן.

אחרי כשעה וחצי, ולאחר שהתכבדנו בתפוחי אדמה מבושלים עם

חלב חמוץ, מאכל שנחשב בעינינו למעדן של ממש, יצאנו משם עם מצרכי מזון שונים שעיקרם תפוחי אדמה, גרעינים, גריסים ושעועית לבנה. הדרך בחזרה ארכה שעתיים ויותר. ירדנו בקושי במדרון התלול, נושאים את המטען הכבד, ולבסוף הגענו למחבוא. בינתיים החשיך היום, וכולם חיכו לנו בחוץ וסייעו לנו לפרוק את מטעננו. הנשים החלו לבשל מיד את הארוחה החמה — היתה זו הארוחה היחידה שהיינו אוכלים מדי יום.

השגת המזון גרמה לכך שנתנו בי אמוץ ואף נעשיתי מקובל יותר בקרב שוכני המסתור. ואולם היינו 19 נפשות רעבות, וידענו כי כמות המזון הגדולה שהבאנו תספיק רק לשתיים או לשלוש ארוחות. לכן פתחנו כבר למחרת היום באיסוף מחודש של חפצים שונים, גם אלה שאנשים לא רצו להיפרד מהם, ויצאנו שוב אל הפרוורים כדי להביא עוד מזון. הפעם אספנו חפצים רבים יותר שהיו אמורים לעורר רצון לרכישה. בדרך נתקלנו בכפריים שיכורים, הסתתרנו, ונאלצנו לחכות זמן רב עד שהמשיכו בדרכם.

בהגיענו לפרוורים גילינו כי האנשים שהיינו אצלם ביום הקודם גייסו בינתיים קרובי משפחה שאף הם היו מעוניינים לעשות אתנו עסקים. הפעם התקבלנו בסבר פנים ידידותי הרבה יותר. ואולי תרמה לכך גם העובדה שהחזית התקרבה כבר לגבולה של פולין מפני המלחמה, והכפריים הרגישו שהגרמנים עתידים לעזוב אותם בקרוב. הם כיבדו אותנו בארוחה טובה, כמו ביום הקודם, והעסקים נעשו מתוך רצון טוב וכפחות חשדנות. חזרנו שמחים, בהרגשה כי לא יעבור עוד זמן רב ולכל צרותינו יבוא קץ ונוכל להיות אנשים חופשים. גם בדרך חזרה נתקלנו בקבוצה של כפריים שיכורים ששבו מחתונה; ירדנו שוב מהשביל, וחזרנו אליו משחלפה הסכנה. אלא שאז התברר כי אחר מחברינו נעלם. נשארנו במקום כדי לחכות לו, אך הוא בושש לבוא. בסופו של דבר החלטנו לחזור למחבוא, ונוכחנו כי לא שב. יצאנו לחפש את הצעיר, והחיפוש נמשך כל הלילה. מצאנו אותו רק עם זריחת החמה, ומסיפורו התברר כי ירד מהשביל כמונו, אלא

שהתגלגל במדרון כמה עשרות מטרים, שכב זמן מה ואחר כך חיפש אחרינו. הוא היה תשוש, מפוחד וכעוס, וגם אחרי שהחזרנו אותו למחבוא היה לו קשה להתאושש.

עקב מחסור בוויטמינים, כנראה, פרחו כמה פצעים בצווארי. תרופות לא היו לנו. לפי המלצת אחת הנשים הבאתי מהכפר בצל, והיו שמים לי חצאי בצל על הפצע וקושרים אותו. הפצעים התפשטו גם לגב ולאחוריים. כאב לי, אבל נאלצתי לקחת חלק בכל מסעותינו לפרוורי העיר שהרי נחשבתי למדריך במסעות הללו.

המשכנו לאגור מזון תמורת חפצים גם כשהכמות שבידינו היתה אמורה להספיק לזמן מה; ופעם אחת לא היינו די זהירים: נתקלנו בבני חבורה שהפתיעו אותנו במרחק רב למדי מהמחבוא לפני שהספקנו להסתתר. ללונק היה אקדח טעון, והוא היה מוכן להשתמש בו בשעת הצורך; למזלנו הוא לא היה נחרץ וברח עם כולנו. גם לדוקטור רייצס היה אקדח, אבל הוא לא הסכים למסור לנו אותו כי פחד שנשתמש בו. תחילה ניסו אותם כפריים לעקוב אחרינו, אבל לבסוף ויתרו על המרדף.

אחרי המתנה ואבדן זמן יקר, חזרנו לשביל וממנו הגענו בשעה מאוחרת למשפחה שאָתה התיידדנו. אחד הקרובים סיפר לנו שאין אנו היחידים המחפשים מזון. הגיעו לפרוורים עוד שתי קבוצות שהחליפו מזון תמורת חפצים. לדבריו הם היו מורעבים וחולים. שוב מילאנו את השקים, שוב אכלנו ארוחה טעימה, וכדרך חשבתי שרק למען הארוחה כדאי לבוא אל הפרוורים... בעלת הבית טיפלה בפצעי וחבשה אותם.

הידיעות מהחזיתות שחלקו אתנו באותו בית היו משמחות. לפי הדיווחים, הנאצים בעיר כבר אורזים את חפציהם, ואת בני משפחתם שלחו לגרמניה. זה היה סימן שהגאולה קרובה (הגאולה היתה המילה שבה השתמשו מי שהאמינו עדיין בבוא העולם, ולכך היו מוסיפים "רק שהכפריים לא יגלו אותנו"). ראוי לזכור כי בסופו של דבר הגאולה לא באה "מלמעלה" אלא מצד הקומוניסטים הכופרים).

אנשי המחבוא התרגלו לראות בי אחד משלהם, ואילו אני לא אהבתי את רובם. היה לי אמון בדוקטור רייצס, וחיבבתי את לונק רודפר, שהיה מבוגר ממני בכמה שנים. אחותו היתה בת גילי, אך לא קשרה קשר עם שאר הצעירים, כנראה מפני שפחדה מאביה, שהיה איש קשה.

בפעם הבאה שנערכנו לצאת כבר היו מריבות של ממש: אנשים לא רצו להיפרד מהחפצים המעטים שנותרו, וטענו כי יהיו נחוצים להם בצאתם לחופשי. ההנחיות של הוועד היו חד-משמעיות: יש להפקיד שעונים, שרשראות זהב ועוד תכשיטים, שאם לא כן — לא נקבל מזון. אחרי ריץ ודברים וקללות עסיסיות בא הכול על מקומו בשלום ונאספו חפצים שאותם נוכל להחליף תמורת מזון.

כבואנו לפרוורים שמענו ידיעות משמחות אף יותר מהפעם הקודמת. החזית היתה קרובה: הרוסים עברו את הגבול הפולני, ובקרב הגרמנים בעיר התפשטה בהלה. גם המשפחה שאתה ניהלנו עסקים היתה נדיבה. צחקנו כשעשינו את הדרך חזרה למחבוא. הפעם הוסיפה לנו המשפחה גבינה, חמאה ודברים שכבר חודשים לא ראינו ובוודאי שלא טעמנו.

עברו חודשים אחרים מאז הקמת המחבוא. המצב נעשה כלתי נסבל מבחינות רבות. חלק מהאנשים חלו: רובם התקררו והשתעלו. בלילה היה קשה להירדם. החולים הדביקו אחרים. למרות כל הצרות היתה הרגשה שהמצב הנוכחי לא ייארך. עובדי תעשיית הנפט שהסתובבו בעיר וידעו בדיוק מה מתרחש בה, יותר מהכפריים, סיפרו כי הגרמנים נסוגים מהחזית, ובעיר יש כבר חיילים קרביים רבים, ולא רק רוצחי יהודים ואנשי ס"ס. סיפרו כי מרחוק נשמע אפילו ירי תותחים כבדים. ביער עדיין לא נשמע ירי כזה.

אמי וסבתי המשיכו לבקר אותי בחלומותי. כמה נעים היה לשוחח אִתָּן, לשמוע את דעתן על המצב, ובמיוחד על העתיד. נדמה היה לי שאני משוחח אִתָּן במציאות ולא בחלום.

יום אחד, אחרי שהבאנו שוב מזון מהפרוורים, נשמעו קולות של ילדים מן היער. לא ידענו למה לייחס אותם, ופחדנו מאוד. קולות

הילדים עוררו ברכים מאתנו את החשד שמחפשים אחרינו. אולי התנדבו אנשי הכפרים — או הפרוורים — להסגיר אותנו תמורת כסף. איש לא התקרב אל המחבוא, אבל בלילה פחדנו להדליק את התנור כדי לבשל את הארוחה החמה היחידה כי הגצים שיצאו מהתנור החוצה היו עלולים לגלות את נוכחותנו.

רוב האנשים במחבוא רעדו מפחד. הצעתי לצאת ולברוק מה פשר הקולות, אך נעניתי בסירוב. כמו תמיד הפחד גבר על ההיגיון. לא אהבתי להיות סגור והערפתי אפילו להסתכן ובלבד להיות בחוץ, באוויר הצח. לפי הידיעות שהבאנו מהפרוורים התברר בדיעבד כי הקולות ששמענו היו ערות לכך שהכפריים חיפשו מסתור ביער לבהמות שלהם כדי שהגרמנים לא יוכלו להחדים אותן ולהאכיל בהן את הצבא הרעב והנסוג. הכפריים פחדו מהגרמנים; ואילו הפחד הטבעי שלנו, שהתפתח כמשך שנים, גבר על ההיגיון... חשבתי שהרוסים כבר קרובים ובתוך זמן קצר נשתחרר. אבל קשה לשכנע אנשים מפוחדים. העצבנות הלכה וגברה כל עוד לא פסקו קולות האנשים המסתובבים ביער.

חיילים על הגשר

יום אחד, כשהיינו סגורים במחבוא, נשמעו קולות מלמעלה. דבר כזה לא קרה לפני כן, כי היינו מרוחקים מהשביל. הקולות נשמעו כדיבורים בגרמנית. בלילה יצאנו, לונק ואני, ועלינו אל השביל הראשי. מעבר לשיחים שלצדי השביל ראינו יחידת תותחנים גרמנית וסוסים קשורים אל העצים המלחכים את הקש שהוכן למענם. תותחים החלו לירות ולשלוח את הפגזים — מעל המחבוא שלנו — לעבר הכוחות הרוסיים. חזרנו למחבוא וסיפרנו שהגרמנים בנסיגה גמורה והרוסים כה קרובים שהגרמנים יורים כבר מהשביל. מישהו הוציא בקבוק וודקה שהכין, וכולם התכבדו והתנשקו מרוב שמחה, אף-על-פי שמבחינתנו דבר לא השתנה — היינו סגורים עדיין במחבוא. יומיים בערך נמשך ירי התותחים, ולאחר מכן השתרר שקט. הקולות והשירה של החיילים הגרמנים פסקו.

עלינו שוב לבדוק מה מתרחש, ונוכחנו כי הגרמנים הסתלקו והשאירו מאחוריהם תרמילים, פחיות שימורים ריקות של כרוב חמוץ וכמובן המון גללי סוסים. לא ידענו מה קורה: האם הרוסים כבשו כבר את העיר? אולי המלחמה עדיין נמשכת, הרי היא נמשכת כבר למעלה משלוש שנים? אם כן, צריך לחכות עוד יום, עוד יומיים. מישהו היה צריך ללכת העירה ולברר אם נוכל לראות את עצמנו כאנשים חופשיים. רק אני התנדבתי לעשות זאת; האחרים התנגדו שוב ללכתי, אך הדוקטור רייצס אמר לי: "לך, סאלק, זו חבורת פחדנים. הם יישארו כאן, כי המקום מוצא חן בעיניהם".

התקשיתי לעשות את הדרך העירה בגלל הפצעים המוגלתיים. גם מצב הנעליים שלי היה בכי רע; נעלתי אותן מאז בואי ליער, והן התבלו והיו בתהליך מתקדם של התפוררות. ובכל זאת יצאתי לדרך. הלכתי בשביל, היה מין שקט מוזר, והייתי בטוח שהכול הסתיים. לא פגשתי נפש חיה עד שהגעתי אל הפרוורים, וגם שם שררה דממה. המשכתי ללכת העירה. אנשים מעטים נקרו בדרכי. נשמע קול טרטור, ובדרך עברה משאית קטנה שהסיעה כמה חיילים. היה לי הרושם שאין אלה חיילים גרמנים, אך לא הייתי בטוח בכך.

כבואי העירה ראיתי במרכז הגשר שהפריד בין שני חלקי העיר חיילים אחדים שעל כובעיהם כוכב אדום. עכשיו הייתי בטוח כי העיר שוחררה. ילדים רבים הקיפו את החיילים, והרי אלה לא חילקו שוקולד או ממתקים. עברה משאית אחרת, שגררה תותח. גם עליה היו חיילים, והפעם שמעתי שהם שרים שירים רוסיים — שירים שאותם למדתי בבית-הספר. התיישבתי בקצה המדרכה. הייתי עייף, רגלי כאבו ואחת מנעלי התפוררה כליל ונאלצתי לקשור את חלקיה בחבל שמצאתי.

התלבטתי ארוכות: איך אעשה עכשיו את הדרך בחזרה אל המחבוא? מאיפה אקח את הכוח ללכת כעשרה קילומטרים אל היער? מצד אחד לחש לי קול בתוכי ששום דבר אינו קושר אותי אל 18 האנשים ההם, ביער. אפילו איני מחבב אותם. ואולי מוטב שישבו עוד כמה ימים מתחת לאדמה, עד שיחליטו להסתכן ולשלוח מישהו בעקבותי וייווכחו בעצמם שהעיר שוחררה. מצד שני אמר קול אחר: הבטחתי! והיה שם הדוקטור רייצס — האדם היחיד שחיבבתי. בגללו החלטתי לחזור למחבוא. בקושי רב ואחרי מנוחה ארוכה, יחסית, התחלתי ללכת לעבר היער.

הלכתי לאט. הצטערתי שהתנדבתי למשימה זו, ועם זאת המשכתי ללכת ומצאתי את עצמי על השביל. רק הירידה התלולה עוד הפרידה ביני ובין המחבוא. אבל כאן עמדתי מלכת, ולא ירדתי. התחלתי לצעוק בקולי קולות, ולקול צעקותי התחילו האנשים להגיח

מהמסתור. לאט-לאט עלו, כי העלייה היתה קשה. רודרפר נזף בי כלחישה רועמת: "מדוע אתה צועק כל-כך, הכפריים ישמעו אותך ויבואו". הוא פחד עדיין, ואולי בצדק: מצבנו היה גם עתה עדין ביותר.

חבורת המסתתרים התכנסה על השביל. כולם היו מלוכלכים, ורובם נראו כמי שאך יצאו מבית משוגעים. כולם דיברו בעת ובעונה אחת, כולם צעקו, והיו מי שרקדו מרוב שמחה על כך שכל הצרות שלנו תמו. דומה שעל השביל עמדו 19 מטורפים. הם התחילו ללכת בשביל לעבר העיר, ורק אני נשארתי לשבת בקצה השביל וכולי כאב. לא יכולתי לחזור העירה. הייתי כה עייף וחולה שבקושי החזקתי את עיני פקוחות, ורגלי סירבו לזוז ממקומן. הדוקטור רייצס ביקש ממני להצטרף אליו, והבטיח לתמוך בי ולעזור לי להתקדם. אמרתי לו שאני חייב לנח. הוא קרא לאחרים שיעזרו לי, אבל הם המשיכו ללכת בלי להביט לאחור. גם עכשיו הוא היה האדם היחיד שדאג לי, אבל משנוכח שלא אקום ממקומי — הלך בעקבות בני הקבוצה.

נשארתי לבדי. במקום ללכת העירה, גלשתי בירידה לכיוון המחבוא. גיליתי שהכול בו הפוך ושבור; הדרגשים היו שבורים, והגישה פנימה היתה כמעט חסומה. הבנתי כי חברי כילו את זעמם במחבוא שהציל את חיייהם. ואף-על-פי-כן נכנסתי פנימה, ערכתי לי מקום לשכב בו וכך נרדמתי. לא היה לי כוח ללכת משם. נרדמתי מיד, והפעם פקד אותי חלום טוב. אמי וסבתי סיפרו לי כי אחותי נשארה בחיים. יותר נכון הן רמזו על כך, בדברן עליה בלשון הווה. משהתעוררתי אמרתי לעצמי: "עוד חלום", כדי לצנן את התלהבותי, ודווקא משום שהיה מעורר. לא מצאתי מזון כלשהו מלבד כמה חתיכות לחם שהתייבש ושאותן טבלתי במים. מצבי היה משונה: לא שמחתי; לא מצאתי בשחרור דבר שאפשר לשמוח בו, ואולי הרגשתי כך מפני שהבידודת ואי הוודאות מה יקרה לי עתה פגמו בשמחה. חשבתי, איך זה ייתכן? הרי כל-כך רציתי לשרוד. נלחמתי כדי להישאר בחיים. ועכשיו שיתק אותי שוויון נפש לעובדת היותי אדם חופשי!

אחרי שנחתי חזרתי אל השביל ועשיתי את דרכי העירה. היכן אבילה את הלילה הראשון של החופש? מי יכבר אותי בארוחה ראשונה? מה גורלו של הבית שבו גרה משפחתי? שאלות כאלה הטרידו אותי כל הדרך עד בואי העירה. הגעתי אל ביתי וגוכחתי שהדלת סגורה ונעולה. גם התריסים היו סגורים, ואי-אפשר היה לפרוץ אותם: אבי דאג לכך שהתריסים יהיו חזקים כדי שנספיק להגיע אל המחבוא בעליית הגג לפני שהפורעים יפרצו אותם. דרך החריצים ראיתי שהבית ריק מחפצים.

בעודי מתאמץ להציץ פנימה הופיעה לידי אישה שאותה הכרתי היטב. היתה זו פאולינה האוקראינית שעבדה אצלנו בניקיון. היא לא זיהתה אותי, ואמרה לי: "בחור, הבית ריק, אין מה לגנוב, עזוב את התריסים".

עניתי לה: "פאולינה, את לא מזהה אותי? אני סאלק לינהרר, התגוררנו כאן".

האישה תפסה את ראשה בידיה והזמינה אותי אל ביתה שלא היה רחוק מאתנו. פאולינה היתה אישה ענייה, מטופלת בבעל שלא רצה לעבוד — הוא סבר כי די בכך שהיא עובדת במשק בית. הוא היה בעל גוף, רוב הזמן הסתובב שיכור ונהג להכות את פאולינה אם לא סיפקה לו את המשקה. בשנות הכיבוש הנאצי פחדנו שמא יסגיר אותנו.

עם היכנסנו ראיתי מכונת תפירה. הסתכלתי עליה, ופאולינה אמרה מיד: "היא שלכם. אמא שלך נתנה לי אותה במתנה לפני שעברתם לגטו". תמונה שהיתה תלויה בחדר השינה של הורי היתה תלויה עכשיו על הקיר בביתה, ואף היא הזכירה לי נשכחות. מדוע לא הלכתי אל דירתנו בגטו, שבה יכולתי אולי למצוא מזכרות ממשפחתי? הרי היה שם מחבוא, ואולי הורי השאירו בו דבר בעל ערך. היה לי אקדח שהסתרתי על הגג בין הרעפים. דבר מה מגע ממני לגשת לשם; אולי פחדתי שהזיכרונות הטריים יקשו עלי. הפצע היה טרי מכדי שיהיה בי הכוח להתמודד עם הזיכרונות, עם העדר משפחתי, ובעיקר עם אבדן הורי וסבתי האהובה.

חלק שלישי עם הצבא האדום

לא מצאתי איש מאלה שהיו אתי במחבוא. לא ידעתי מה קרה להם; גם לא ניסיתי לחפש אחריהם, להתיידד אִתָּם או להיעזר בהם. רק שנים לאחר מכן נודע לי כי לונק וודרפר, שהתנדב לצבא הרוסי, נפל בקרב על כיבוש ברלין; כך סיפרה לי אחותו, שהיתה הנפש היחידה שאִתָּה נפגשתי מבין האנשים שהיו עמי במחבוא.¹²

אבל בימים הראשונים לשחרור לא יכולתי להתעניין בהם גם אילו רציתי בכך, מפני שחליתי: היה לי חום גבוה, סבלתי כנראה מתת תזונה והייתי רזה מאוד. פאולינה האוקראינית הענייה קלטה אותי בביתה, רחצה אותי בגיגית עם מים, ולאחר שנוכחה לדעת כי אני זקוק לעזרה — שכנעה את בעלה השיכור לקחת אותי לבית החולים הפרנציסקני שנוזרות שימשו בו אחיות, ושם הוגשה לי עזרה. בעשותה זאת פרעה האישה חוב לסבתי, שהתנהגה כלפיה באופן אנושי ועזרה לה במצוקתה.

12 פגשתי אותה לימים בישראל. כשנפגשנו היתה סבתא לנכרים. שמחנו להיפגש ולהעלות זיכרונות, אף-על-פי שהיו לא נעימים במיוחד. אביה מת בישראל בעיר רמלה.

השחרור

הגרמנים הובסו, הכיבוש הנאצי הסתיים, והעיר בוריסלב שוחררה באוגוסט 1944. היהודים המעטים שניצלו התחילו לצאת מהמחבואים שבהם הסתתרו. הם חיפשו דרך להסתדר, דיור, קצת חפצים כדי להתחיל לחיות מחדש. אני, שיצאתי מהיער, הייתי לא רק שבור נפשית ובודד, אלא גם חולה מאוד. נעזרתי בפאולינה, האוקראינית טובת הלב, שהביאה אותי לבית החולים. האחות הרחמנייה החלה לנקות את פצעי ואחרי כשעה הופיע רופא ושאל לשמי.

אמרתי: "שמי לינהרד".

הוא התבונן בי היטב, ושאל "אתה בנו של לינהרד הקונדיטור?". ענית בחיוב, אף-על-פי שהבנתי כי הכיר את דודי יעקב וקשר אותי אליו; חשבתי שאולי הטעות הזאת תעזור לי לזכות בטיפול הולם. הרופא הוסיף: "שמעתי איך הגרמנים רצחו אותו בקונדיטוריה — הוא היה חבר טוב שלי". הוא הורה לאחיות לנקות את כל הפצעים, ויצא כדי להביא תרופות וזריקות. נרדמתי. למחרת, כשהתעוררתי, הרופא עמד ליד המיטה והורה להאכיל אותי.

קיבלתי טיפול מסור מן הנזירות שהיו אחראיות על בית החולים של הכנסייה. הנזירות אספו ביגוד, נעליים, וכל מה שיכלו להשיג, וגם אני קיבלתי את חלקי. עשרה ימים שכבתי שם. מצבי השתפר ורוב הפצעים נרפאו.

כשיצאתי מבית החולים, פגשתי את אימק סגל, חבר מהמחנה. כששמע מפי כי אין לי דירה ואין לי קרוב משפחה, הציע לי לגור אצלו.

הוא הספיק לארגן דירה קטנה, לרהטה ולהוסיף כלי בית שונים, ואפילו התחיל במסחר עם שותף שגם אותו הכרתי. הייתי מבולבל. לא תפסתי עדיין את גודל האסון שפקד אותי ולא ידעתי כיצד להתחיל לחיות. למזלי מצאתי מגורים ואדם שהיה מוכן להאכיל אותי בימים הראשונים. לעזור לו במסחר, כפי שהציעו לי סגל ושותפו, היה מבחינתי בלתי מתקבל על הדעת. פשוט לא האמנתי שאני מסוגל להתעלם מכל מה שקרה ולהתחיל לסחור... מצבי הנפשי היה בכי רע. כדי לא לחיות כטפיל הייתי משיג מזון ומבשל להם ארוחות.

ביקרתי אצל אחד מחבריו של אבי שהסתיר בשבילנו כמות פרוות. הוא ומשפחתו קיבלו אותי יפה, אך געלתי מדבריו של האיש. התבדר שהיה מוכן להחביא את אבי ללא משפחתו, והוא אף אמר לי: "אם אבא שלך היה לבדו, הוא היה נשאר בחיים". עזבתי אותם באמצע הארוחה וברחתי מביתם. דחיתי את ניסיונותי להתפייס עמי בטענה כי כוונתו היתה טובה, ולא הייתי מוכן לסלוח לו. כעסתי כל־כך שאפילו לא שאלתי אם נשארו פרוות כלשהן אצלו במחבוא. הרכוש כלל לא עניין אותי. הדוד יעקב השאיר בית דו־קומתי וקונדיטוריה עם ציוד חדיש, אני הייתי היורש היחיד, וגם בכך לא התעניינתי.

אל ביתי שבגטו נמנעתי מלגשת, אף־על־פי שהיה סיכוי כי נשארו במחבוא חפצים שאוכל לשמור למזכרת, כמו תמונות של בני משפחתי. אלא שלבקר שם ולהיזכר בבני משפחתי היה עלול לזעזע אותי יותר מדי, וגם כך היה מצבי הנפשי בכי רע.

לא רציתי לפגוש איש מאלה שהיו עמי במחבוא, חוץ מלונק ורדרפר ומהדוקטור רייצס. על דייצס שמעתי שהרוסים עצרו אותו באשמה כוזבת כאילו שיתף פעולה עם הגרמנים. מישוהו הלשין עליו, כנראה, ומכל מקום הוא שוחרר כשיהודים אחדים העידו לטובתו.¹³

13 לא פגשתי בו מאז שיצאנו מהיער, ולימים נודע לי שהוא התגורר בווינה, ושהיגר לקנדה.

לעיר התחילו להגיע יהודים שבהתחלת המלחמה ברחו לרוסיה ושרדו שם. הגיעו גם יהודים שהשתחררו ממחנות המוות, ברגע האחרון, עם כניסתם של חיילי בעלות הברית וברית הנאצים. בין אלה האחרונים הגיעו גם מנח שרק, צעיר שאתו התיידדתי במחנה העבודה, ואביו. הלכנו ביחד לבקר בקבר האחים שליך בית המטבחיים, שם נרצחו אמו של מנח ואחיו. עמדנו ליד הקבר ובכינו כולנו. שרק, שהיה אדם דתי, אמר קדיש. הבכי והקדיש קרעו את לבי. מרוסיה הגיע גם בן דודי הרמן זיימן. הוא היה בן אחיו הבכור של אבי, סרול לינהרד. אמו ואחיו נרצחו בשואה. שמחתי, כי שוב היה לי בן משפחה. הרמן גויס לצבא האדום בתחילת המלחמה ועתה מיהר להתחתן עם בת עירנו, מניה גרבר. שמו היה זיימן, ולא לינהרד, מפני שהתגורר בחלק של גליציה שהשתייך לקיסרות האוסטרו־הונגרית, ומסיבה כלשהי לא נחשבו הנישואים היהודיים חוקיים, וכל הנכדים של משפחת לינהרד נקראו על־שם סבתא, כאילו היתה רווקה... החוק הפולני לא ביטל את הגזדה, ובבתי הספר נחשבו כולנו זיימן, גם אני ואחותי. תחת השלטון הרוסי החלפנו את שמנו ללינהרד, וכך נקרא אבא בכל התעודות. ייתכן שפרט זה אינו חשוב ביותר, שהרי רבים נאלצו לשאת שמות לא להם בגלל גזרות שונות. הרמן חשב לנסות להגר לאמריקה או לאנגליה, והציע שאצטרף אליו. לא קיבלתי את הצעתו. הוא היה נשוי טרי, ואני לא רציתי להפריע להם בחייהם. בשבילי היתה חשובה רק העובדה שמישהו מקרובי נשאר בחיים.¹⁴

פגשתי בעיר מכר אחר מהגטו, שניצל עם חברתו ובנה מנישואיה הקודמים. הוא הכיר אותי מיד, והתברר לי שגם הוא עוסק במסחר — הקונים שלו היו קצינים רוסים, ועסקיו נעשו בקנה מידה גדול. בין היתר היה לו מזנון ששירת חיילים, והוא הציע לי לעבוד למענו בתור

14 היום הרמן ואשתו מתגוררים באוסטרליה, ויש להם בן יחיד רופא. אחיו המבוגר, מוניו, שרד מחנה ריכוז על אדמת גרמניה, אך נפטר ביום השחרור עקב אכילת יתר.

מנהל המזנון. הסכמתי, אף-על-פי שלא ידעתי אם יש בכוחי להצליח בכך. האיש סמך על ישרי, ולו זה הספיק. סקרתי את המזנון, הזמנתי את פאולינה הטובה כדי שתעזור לי בהכנת הכריכים והשתייה החמה ונעשיתי "מנהל".

למזנון היה חדרון, ובעל הבית סידר לי שם מיטה, כוננית ועוד כמה חפצים, כולל רדיו. העסק פרח. באי המזנון היו בעיקר חיילים רוסים ואפילו קצינים. את הוודקה סיפק בעל הבית, וכל שבוע הייתי מתחשבן אתו. הוא תמיד דאג שאקח כסף כדי לרכוש לעצמי ביגוד נאה, ואחרי ששילמתי משכורת לפאולינה נשאר לי עוד הרבה. בשבתות ובחגים הייתי מוזמן אל ביתו של מעסיקי לארוחות חגיגיות, והוזמנתי גם כשהיה מזמין קצינים מהצבא האדום לארוחות שחיתות. התפקיד החדש והכסף שהרווחתי העמידו אותי על הרגליים. הייתי עטוק כל היום, כי המזנון היה פתוח לפעמים עד לשעות הקטנות של הלילה. עובדי האפסנאות הסובייטית בעיר, שסיפקה את המזון לחיילים שנלחמו על חציית הרי הקרפטים, היו מושחתים ודאגו רק לעצמם. החזית הייתה קרובה, בלילה שמענו את התותחים רועמים ואת הפצצות שהטילו מטוסים רוסיים שעברו מעל ראשו.

חברי מן המחנה ביקרו אותי במזנון, ובלילות היינו נפגשים. הם הביאו בנות אוקראיניות לחדרי, וצירפו אותי לחגיגה. כמעט והסתככתי עם צעירה אוקראינית: היא ניסתה לסחוט אותי, ובעל הבית הסדיר את העניין עם הוריה.

בזכות הנהג השיכור

שם, במזנון, בקרב חיילים וקצינים סובייטים, התחלתי לתהות מדוע איני לוקח חלק בהרג הגרמנים. אם נשארתי בחיים, הרי מחובתי לנקום. שאם לא כן, מי יעשה זאת? נזכרתי בלונק ודורפד: שמעתי שהוא התנדב לצבא וכבר נלחם בגרמנים. הוא היה מבוגר ממני; אותי לא ירצו לגייס בגלל גילי הצעיר. חשבתי לשקר, אך המראה הסגיר אותי. ובינתיים גם הונפקו לי תעודות שלפיהן הייתי יליד 1928. לא אוכל לשקר ולטעון שנפלה טעות שהרי ממני קיבלו את הגיל ואת שנת הלידה.

ניסיתי בכל זאת להתגייס, ולא הצלחתי, והתחלתי לחשוב שאין לי כל סיכוי ועלי להפסיק לחשוב על כך. אבל אז הכרתי את מפקד לשכת הגיוס, סרן נכה שהוטלה עליו המשימה לגייס חיילים מקרב האוכלוסייה האוקראינית. הוא הבטיח שינסה לעזור לי להתגייס, ובינתיים שתה וודקה על חשבוני. הייתי תמים, וחשבתי שאולי באמת יעזור לי, אבל נראה כי רק שיחק בי לחועלתו. בכל פעם שתה יותר, עד שיום אחד נאלצתי להגיד לו כי עליו לשלם, ומאז הפסיק לבקר אותי ואף אמר לי בפירוש שלא אוכל להתגייס לצבא ללא עזרתו.

ידעתי שעלי לשקול את המשך צעדי. חשבתי לעזוב את העיר כדי להגיע לפלשתינה, שם ראיתי את עתידי. אמנם לא הייתי ציוני (אך לא הזכרתי זאת לאיש) אך בני המשפחה שהיו שם עוררו בי רצון להגיע לשם. ואולם התברר לי כי המציאות דחוקה מתקוותי: קל יותר יהיה להתגייס לצבא מאשר להגיע לפלשתינה... חזרתי למחשבתי הדאשונה שעלי לנקום בגרמנים, והייתי כה נחוש בדעתי עד כי

החברים המעטים שנותרו לי אמרו שאני קצת מטורף, ואף העלו את הסברה כי אירועי השואה השפיעו עלי. אחד מחברי אפילו אמר לי: "אתה מחפש לך קבר בצבא? לא הספיק לך מה שקרה לך, ושלא נשאר לך אפילו קרוב משפחה אחד?". הוא צדק, כמובן, אבל איזו תולעת בקרבי כרסמה בי ולא נתנה לי מנוח.

רציתי להעניש את האנשים שבגדו בדודתי יטקה ושני ילדיה הקטנים אחרי שקיבלו על עצמם להסתיר אותם, אך רחיתי את הדבר מיום ליום. אולי הזמן שחלף עורר בי מחשבות אחרות: האם אפשר להאשים אותם בכך שנבהלו, ואמרו לדודה לחזור לגטו? הם הרי לא ידעו על האקציה שהתחילה בריוק בזמן שבו התקרבו הדודה וילדיה לגטו, ובוודאי לא ידעו שהשלושה נתפסו. אבל כעסי היה עדיין רב, ואילו יכולתי — הייתי גורם להם נזק של ממש.

בינתיים ניסה בעל הבית להפוך אותי לשותף מלא. הצלחת המזונן, אמר, היא בזכותי ובזכות פאולינה, שהיתה אף היא מאושרת מפני שמצאה אצלי מכרה זהב. בעלה ניסה לבוא ולשתות ללא תשלום, אך היא גירשה אותו. היא הפכה להיות אישה איתנה בדעתה ולא ויתרה לו. פאולינה, שידעה על רצוני להתגייס, ניסתה להשפיע עלי לעזוב את הרעיון הילדותי, לדבריה, אך אני התעקשתי.

באוקטובר התחילו לדרת שלגים ראשונים. הצבא הרוסי עמד עדיין למרגלות הרי הקרפטים וניסה לחצותם. העסקים במזונן הלכו ונעשו רווחיים יותר. היה לי כסף רב, התלבשתי יפה, חייתי ברווחה ולא חסר לי דבר. נתתי לחברים מתנות, כי הרי לא יכולתי לבלוע הכול. בעל הבית לחץ עלי להפוך לשותף, אבל הכסף לא עניין אותי וגם לא "ההזדמנות העסקית". חשבתי בלי הרף על משהו אחר. חשבתי על לונק רודרפר, ועל כך שהצליח להתגייס.

אחרי השחרור ניסו ניצולים רבים להתגבר על האכזר, על האבל ועל התסכול שידע כל אחד מהם. היו שהתעלמו ממצבם הנפשי הקשה כאילו אינו שלהם, וכך יכלו להמשיך ולנהל חיים פחות או יותר נורמליים. המלחמה השתוללה עדיין לא רחוק מהעיר. לפעמים

פתדנו שאולי יד הנאצים תהיה על העליונה, והם יחזרו. ברית-המועצות ובעלות בריתה לא הצליחו בינתיים לנצח אותם, והגרמנים היו עדיין חזקים. למזלי עבדה בצמוד אלי פאולינה. היא היתה לי למדריכה כמעט בכל תחום. היא יעצה לי אפילו ביחסי עם נשים, שנמשכו אלי כי מצבי הכספי היה טוב. אני כמובן לא ידעתי מה עושים עם הכסף. לא ניצלתי אותו כדי להיבנות.

פעם הוזמנתי לארוחה שהכינה חברתו של בעל המזונן, ושבה השתתף מאיור רוסי — ספק מזון וביגור לדיוויזיות שהשתתפו בקרבות בהרי הקרפטים. גיליתי בו איש שיחה מעניין, וסיפרתי לו מה עבר עלי. נהגו הבין את התלבטויותי ואת רצוני להתגייס. עוד במהלך הארוחה הבטיחו לי לברר אם אפשר יהיה לגייס אותי לאחת הדיוויזיות הלוחמות, ואני ראיתי בכך רק הבטחה נוספת, מפני שכבר לא יכולתי להאמין שחלומי יתגשם אי פעם.

ביקרתי בבית החולים הקטן שבו שכנתי כדי להודות לאחיות על מה שעשו למעני, וגיליתי כי הפכו אותו לבית חולים צבאי. הנוירות כבר לא היו שם, ובית החולים הופקע מידי הכנסייה. היה שם צוות של רופאים מברית-המועצות, ואפילו האחיות היו רוסיות.

שוב הוזמנתי לערב שהכין בעל הבית שלי לכבוד אותו קצין רוסי שאתו ניהל את עסקיו. במהלך הארוחה חזרתי לדבר על האפשרות שיגייסו אותי. הנהג, שהיה שתוי קצת, אמר בפשטות "אתה יודע, חבר מאיור, אנחנו נוסעים הלילה למטה הדיוויזיה להביא להם אספקה, אולי ניקח לשם את הבחור? מי יודע, אולי נצליח לסדר לו במקום להישאר במטה בתור חייל". איני יודע האם הדברים נאמרו ברצינות או מתוך שכרות. נדמה לי שהקצין עצמו לא שם לב לדברים שאמר נהגו. אבל כשעמדו לעזוב, רמז לי הנהג להיכנס למשאית העמוסה בארגזים ולהסתתר מתחת לברונט שכיסה את המטען.

לא היה צריך להגיד לי פעמיים. עליתי. ביקשתי מבעל הבית להודיע לחברי, הרי לא נפרדתי מאיש. בעל הבית, שמרוב בלבול לא הוציא הגה בשעה שראה אותי מטפס לארגו המשאית, התעשת וניסה

להגיד שזו שטות ושארד מהמכוננית, אבל הנהג כבר התניע אותה והיא החלה לנסוע באטיות מרגיזה כשאני מכוסה בברזנט.

יצאנו מהעיר. מדי פעם הצצתי החוצה לראות לאן אנחנו נוסעים. הגענו לדרך לא דרך, שבילים שהוכילו דרך כפרים אוקראיניים שננטשו ועתה לא היה בהם סימן חיים. התקדמנו בעלייה אחרי שהנהג עטף את גלגלי המשאית בשרשראות כדי שלא ישקעו בבוץ. הנסיעה היתה קשה. היה קר ולא הייתי לבוש בהתאם. מההרים נשבה רוח מקפיאת עצמות וגם ירד שלג מעורב עם גשם. הגענו לכפר אוקראיני נטוש, כקודמיו. אבל הפעם היה זה יעדנו: מטה של דיוויזיית חיל רגלים רוסיית התמקם בכפר עזוב.

המשאית נעצרה ליד בקתה כפרית שהגג שלה היה עשוי מקש. ליד הבקתה היו מטבחי שדה, ונראה היה כי משהו התבשל בהם. מהבקתה יצאו חיילים טבחים ופרקו את הארגזים מהמשאית. אחריהם יצא איש גדול גוף, והמאיור שאתו הגעתי קרא לו גרישה. לפתע ראה אותי לידו. הוא נדהם, הביט בנהג בתהייה, כשואל "מה הבחור עושה כאן?" והנהג ענה לו משהו שלא הגיע לאוזני.

גרישה הכניס אותי לבקתה הפרימיטיבית שרצפתה אדמה. שם היה חם, כי התנור דלק. הוא הושיב אותי, והתחיל להציג לי שאלות על הנסיבות שהביאו אותי אליהם. סיפרתי לו בקצרה מה עבר עלי, על משפחתי וחברי שאותם איבדתי ועל הסבל שעברתי, ושיתפתי אותו בהחלטתי לנקום בגרמנים וברצוני להתגייס. גרישה הסתכל בי בתימהון. לא הרחק מאתנו התנהלה מלחמה של ממש, והנה מגיע נער עירוני ורוצה לקחת חלק ב"משחק" הזה שאינו משחק כלל. הוא היה בסך-הכול רב סמל האחראי על המטבח של המטה, וגם טבחו האישי של מפקד הדיוויזיה ולא יכול היה לעשות למעני הרבה, אבל לפחות לא גירש אותי. ימים אחדים לא עשיתי דבר חוץ מאשר לאכול — כי גרישה נתן הוראה לפטם אותי כדי שאעלה כמשקל. לא ידעתי איך תסתיים ההרפתקה: האם מישהו יחליט בסופו של דבר להחזיר אותי לבוריסלב?

הגיוס לצבא הרוסי

התייצבותי במטה של דיוויזיית חיל הרגלים הרוסי, שנלחם על המעברים בהרי הקרפטים, היתה מבחינתי הרפתקה שרק נער מתוסכל ופגוע יכול להמציא. הצטרפתי אליהם מתוך דחף פנימי, אבל לא האמנתי אף לרגע שאוכל להיקלט אצלם. בחוץ היה קר, השלגים כיסו את פסגות ההרים ורוח קרה נשבה משם. השבילים היו מכוסים בבוץ, ורק רכב בעל שרשראות מיוחדות יכול היה לנוע עליהם. נכנסתי לבקתה עלובה ללא רצפה, ובה עשן כבד מהתנור שחנק כל מי שנמצא בתוכה. מבחוץ נשמעו רעמי תותחים וצרורות של מכונות ירייה.

ייתכן ששם, בנסיבות אלה, התחלתי בתהליך כתיבת ספרי. סיפרתי לגרישה, שהבין די הצורך את שפתי, על כל מה שעבר עלי בימי השואה ועל כל מה שאיבדתי — כל יקירי שמתו זה אחר זה. לא פעם ראיתי דמעות בעיניו של גרישה. הרוסי הענק נתן לי שם פרטי חדש, סריוז'ה,¹⁵ אולי בשל דמיון הצלילים לשמי, סאלק; ובהמשך נרשם שם זה בכל התעודות של הצבא והמשכתי לשאת אותו גם כשהשתחררתי.

בימים הראשונים נשארתי בבקתה ההיא, כי לא היו לי בגדים חמים די הצורך כדי להימצא בחוץ. כבר למחרת בואי הופצץ הכפר במרגמות. אכן, לא הרחק מהמקום שבו הייתי התנהלה מלחמה של ממש. לחיילים חילקו וודקה, שהובא בג'ריקנים. אני לא יכולתי לשתות משקה כזה, וסירבתי.

ביום השלישי להיותי בכפר הופיע הקצין שהביא אותי לשם ושאל לשלומי. הוא אמר כי בינתיים לא הצליח להסדיר את גיוסי לצבא, אך לא שכח אותי. אחרי לכתו הגיע גרישה למסקנה כי מחובתו להחזיר אותי לעיר, אך נענה לתחנוני והבטיח לנסות לעזור לי. הוא אף אמר כי ינצל לשם כך את יחסיו הטובים עם מפקד הדיוויזיה, שגרישה שימש בתור טבח האיש.

בינתיים עבר המטה לכפר אחר, וגרישה נעלם. הוא חזר אחרי שבוע, והורה לי לבוא אתו כדי להסדיר את עניין הגיוס. קצין בדרגת סגן העסיק אותי שעתיים במילוי טפסים, ואחרי שצילמו אותי במצלמה קטנה — שלח אותי אל האפסנאי. האחרון היה סמל אוקראיני, דומה בוודאי לכל האפסנאים בעולם, אבל משעה שיצאתי מהאפסנאות הייתי לבוש במדים ובסגין צבאי גדול שאפשר היה להתכסות בו, ועל רגלי מגפיים שהיו גדולים עלי במקצת. האפסנאי צייד אותי גם בתת־מקלע עם שלוש מחסניות ובקרטון עם קליעים שממנו הייתי אמור להזין את המחסניות. חזרנו אל המטבח, ושם לימדו אותי למלא את המחסניות ולהחזיק בנשק, לדרוך אותו ולירות בו. שוב אכלתי ארוחה טובה, ולאחר מכן הוליך אותי גרישה אל הבקתה שבה שכנה היחידה של סיירי המטה.

החדר היה מחומם, ושלושה אנשים ישבו בו כשחצי גופם העליון חשוף. הם שתו וודקה מג'ריקן שעמד מתחת לשולחן. קבלת הפנים הייתה צוננת. מפקד הסיירים אמר כנראה לחבורה שלו כך: "תראו, הצבא כבר מגייס ילדים, ברוסיה כבר לא נשארו גברים". הוא מילא כוס עם המשקה, פנה אלי ואמר, "וודקה אתה יודע לשתות, בחור?". אחר־כך הגיש לי את הכוס וציווה: "שתה עד הסוף". שתיתי כמובן, והרגשתי שהכול נשרף בתוכי. בקושי עמדתי על רגלי. החיילים צחקו ואמרו "מולודייץ" (חברה'מן).

המפקד פנה אל הסמל, ואמר לו: "קח אותנו לחדר שלך. היום הוא יכול לישון, וממחר אתה אחראי לעשות ממנו חייל. יומיים יספיקו לך, איוון?". הסמל הנבוך ענה: "כן, המפקד", והורה לי את הדרך אל

בקתה עלובה. נרדמתי, לא לפני שהקאתי את נשמתי — זו היתה השפעת הוודקה. למחרת העיר אותי, ואמר: "קום, בחור, צריך להתאמן".

הלכנו אל מחוץ לכפר, ושם הסביר לי כיצד מפרקים את התת־מקלע ואיך מרכיבים אותו, איך יורים "צרורות" ואיך יורים "בודדת" — קליע אחרי קליע. לאחר שהדריך אותי, זרקתי גם כמה רימונים. הוא הראה לי כיצד להצדיע לקצינים, כיצד פונים אליהם, ואחרי יומיים בדיוק חזר אתי אל המפקד ואמר לו: "עשיתי כמיטב יכולתי". הסיירים ביחידה היו חיילים ותיקים שנלחמו כבר כמה שנים. חלקם נפצעו וחזרו להילחם, וכולם היו נועזים במיוחד. הוטל עליהם, למשל, לחצות את קווי האויב ולנסות לתפוס חייל או קצין גרמני ולהביאם לחקירה. נוסף על כך היו ממונים על שמירת מגורייהם של שני המפקדים הבכירים של המטה ועל ליווי המפקד עם החפ"ק (חוליית הפיקוד הקדמי) אל המטה הקדמי שממנו ניהל את החזית. הסתובבתי ביניהם ושוכצתי בתפקידי שמירה. היתה זו תעסוקה משעממת, והייתי נרדם תכף בהתחלת המשמרת שלי.

בינתיים למדתי רוסית, והתקדמתי בכך יפה. למדתי גם לשתות וודקה בלי להקיא, והתחלתי לעשן את ה"מחורקה" (סיגריה) של החיילים העטופה בנייר מהעיתון פרוודה שהגיע תמיד באיחור. התחלתי לדרוש לקחת חלק במבצעים הקטנים והפחות מסוכנים — כי תחילה נאסר עלי להסתכן, דבר שחרה לי מאוד: הרי באתי כדי לנקום, ואם לאו — מי צריך את הצבא? (וגם להפך, הרי ברור שלרוסיה היו די והותר חיילים, ולא נוכחותי היא שהכריעה את הכף לטובת רוסיה).

עם חלוף הימים התחלתי להתחשל. חשוב מכך, הסיירים — שלא כל־כך קיבלו אותי בהתחלה — התחילו לרחוש לי אהדה, ובמשך הזמן הפכתי להיות חבר של כולם. אם איש מן המטה ניסה הציק לי, היה לו עסק עם כולם — ואומלל היה מי שנפל לידיהם של בני החבורה המחסוסים האלה, שלא הפסיקו לקלל. מפקד הסיירת עצמו

הפך להיות לי למליץ יושר, ודאג לי מכל הבחינות. הוא היה ארם נכון, מהנדס במקצועו. לילה אחד סיפרתי לו מה עבר עלי בשואה. הוא שמע על מעשי הגרמנים, אך מה שסיפרתי לו היה מעל ומעבר ליכולתו להבין ולקלוט.

יום אחד נודע לי כי מפקד הדיוויזיה יוצא עם החפ"ק שלו לפסגת הר בגובה של כ-1,000 מטרים. ביקשתי להצטרף. לאחר התייעצות הסכימו לצרף אותי לחיילים. העלייה בשלג העמוק היתה קשה. סוסים קטנים הובילו את המשא, הציוד הצבאי והמוזון. הגענו לשם עייפים. האוויר הדליל הכביד על הנשימה, והשלג כיסה את הפסגה. למפקד הדיוויזיה הקימו מיד אוהל שממנו נפרסו חוטי טלפון אל החטיבות ואל מטה הדיוויזיה שבו ישב סגנו של גנרל פודשיבאילוב, פולקובניק (אלוף משנה) ברוק. אנחנו, החיילים, שכבנו בשלג. משהתברר כי הטלפונים נותקו, התארגנה מיד קבוצה של טכנאי קשר וכמה מן הסיירים כדי לרדת לתקן את התקלה. שוב ביקשתי להצטרף. תחילה נעניתי בשלילה, אבל אחרי בקשות חוזרות ונשנות הסכים מפקד הסיירים ואמר לסמל הממונה על החוליה: "שמור על הבחור שלא יסתבך ויחזור שלם". הייתי כנראה החייל היחיד שקיבל שומר צמוד בעת ביצוע תפקידו...

התחלנו בירידה התלולה. גלשנו בשלג על האחוריים ונאחזנו בענפי השיחים. אחרי שעברנו כ-200 מטרים בערך נפתחה עלינו אש תופת. מבין השיחים ראינו אנשים בלבן: נראה שהיו אלה צנחנים גרמנים שהתכוונו לתפוס את מטה הדיוויזיה ולחסל את כולנו, והופעתנו סיכלה את יסוד ההפתעה בהתקפתם המתוכננת. נשכבנו והשבנו אש. יריתי שתי מחסניות וזרקתי שני רימונים. לא פחדתי, אף-על-פי שהקליעים שרקו מעל ראשי. שמחתי שבפעם הראשונה אני משתתף בקרב.

חילופי האש נמשכו כשעה וחצי — עד שהצטרפו למהומה חיילים מהחטיבה הסמוכה, שהופיעו מלמטה, והצנחנים בלבן נקלעו לאש צולבת. אחדים מהגרמנים נהרגו ואחרים נכנעו. הסמל, שהיה צמוד

אלי, לא חדל ללחוש לי להתכופף כדי לא להסתכן; אך עם תום הקרב נוכחתי שהוא מרוצה ממני. מפקד הסיירת כעס אמנם על סגנו, על כך שנתן לי להשתתף בקרב, ואף הזהיר אותי שלא להתערב בשיקולי המפקדים; אבל נראה שיד הסמל היתה על העליונה: לאחר תיקון קווי התקשורת, כשעלינו בחזרה ונוצר קשר עם המפקדות, סיפר עלי נסים ונפלאות. ההר על חלקי בקרב היה כה חיובי, שמפקדי המליצו שאקבל מדליה על אומץ לב; את המדליה אכן קיבלתי, אבל רק אחרי שחצינו את הרי הקרפטים.

אינני יודע עם פגעתי או הרגתי מישהו; ייתכן. אבל עכשיו, אחרי שכבר יריתי בגרמנים, הרגשתי הקלה. אל הסיפוק הרב שהרגשתי על הקרב ועל הצטיינותי בו נוספה היוקרה שבה זכיתי בקרב חברי. עכשיו העזתי לבקש עוד ועוד להשתתף בפעולות, שהרי בחזית לעולם אין לדעת מהיכן תבוא ההפתעה ומתי יתאפשר לקחת חלק במבצע מכריע.

הרוסים הגבירו את ההתקפות על העמדות שבהן החזיקו הגרמנים כדי לשבור אותם ולהחיש את מעברם לצדם האחר של הרי הקרפטים. הדבר לא היה פשוט כלל; הגרמנים היו מחופרים היטב, וההפצצות הכבדות שהנחיתו עליהם המטוסים הסובייטיים וטוללות הקטיושות שפעלו כמעט ללא הפסק לא הצליחו לפצח את העמדות שלהם. על המטחים הרבים של הקטיושות נהגנו להתברח שהחיילים המטפלים בשיגור הטילים האלה אינם מספיקים לפרוק אותם מהארגזים והם נשלחים בתוך האריזה.

ואולם החזית שבה היו מחופרים ההונגרים התחילה להתפורר. חיילים וקצינים הונגרים נשבו, ואחרים לא היו מוכנים להמשיך ולהילחם והסגירו את עצמם לידי הרוסים. התחלנו להרגיש את הניצחון באוויר. עתה התחילו גם הגרמנים להישבר. כמה מן העמדות נעזבו; ידענו זאת מדיווחי הסיירים, שביקרו בעמדות העובות של הגרמנים והביאו אתם אפילו כמה קצינים גרמנים שלא גילו התנגדות. ואילו בעמדות אחרות המשיכו הנאצים ללחום: אמרו אצלנו כי

בעמדות אלה נמצאים חיילי ס"ס, שהצטוו לא להיכנע אלא להילחם עד האיש האחרון. לבסוף קרסו גם העמדות המבוצרות האלה תחת לחץ ההפצצות הבלתי פוסקות, והדרך בהרי הקרפטים היתה פתוחה. לצבא הרוסי היה חשוב לעבור את המכשול של ההרים בכל מחיר, ויחידותיו שילמו מחיר יקר על כך כאלפי הרוגים ופצועים. אז לא התעכבתי לחשוב על כך: התלהבתי מהניצחון, כמובן, מפני שכעסתי על הגרמנים. את חשבון הנפש אני עושה רק היום, יותר מ־55 שנים לאתר מעשה.

הדיוויזיה שלנו המשיכה וכבשה את הערים אושגורוד, צ'ופ ומונק' (מוקצ'בו). מטה הדיוויזיה קבע את מושבו בעיר אושגורוד שמעבר להרי הקרפטים. בעיר יפה ונקייה זו הוענקה לי המדליה על גילוי אומץ לב בקרב. בכל הצבא האדום לא היה חייל מאושר ממני. מאז נעשיתי חייל עברה חצי שנה בלבד, ואולי אף פחות מכך; אפילו את השפה הרוסית עוד לא למדתי די הצורך, וכבר התכבדתי במדליה. המלחמה נמשכה, אך הדיוויזיה שלנו נשארה בעיר אושגורוד כדי למלא את שורותיה שהידלדלו מאוד: חסרו לדיוויזיה שלנו שליש מחייליה עקב מוות, פציעות ומחלות. אני מניח שמצב דומה שרר גם בדיוויזיות אחרות שלקחו חלק בקרבות. שם, לראשונה מאז שהצטרפתי לצבא, התרחצתי במקלחות צבאיות פרימיטיביות: הובאו חביות לרחבת העירייה והבעירו אש מתחתן; בעזרת מתקן זה התרחצו החיילים במים חמים. אחר־כך הכנסנו את המדים המלוכלכים ומלאי הכינים לחביות, והם עברו ניקוי באדים חמים, ואילו אני קיבלתי, לראשונה, מדים נקיים, גם אם לא היו חדשים. הייתי מאושר שנפל בחלקי לקחת חלק במלחמה, גם אם חלקי היה דל ביותר. כשנרדמתי שוב הופיעו בחלומותי אמי וסבתי, ושם לראשונה עודדו אותי, אך גם ביקשו ממני להיזהר, כי עלי להישאר בחיים.

יהודים נסתרים

הדיוויזיה שלנו התמקמה אפוא בעיר אושגורוד, מעבר להרי הקרפטים. בעבר חיו באושגורוד ובסביבתה המוני יהודים שדיברו יידיש, אוקראינית וסלובקית, כי האזור עבר תהפוכות שלטוניות רבות במאה התשע-עשרה ובמלחמת העולם הראשונה.

כשנים שקדמו לבואנו היהודים הרבים שחיו שם נעלמו כמעט כליל; הנאצים דאגו לכך. המלחמה גרמה להרס רב, אבל עתה נפתח שם שוק והחיים חזרו למסלולם. יום אחד חציתי את השוק, ושמעתי שני גברים מדברים ביידיש. ניגשתי אליהם והצגתי את עצמי. היידיש שבפי לא היתה טובה, ולכן שוחחנו בגרמנית. אחד מהאנשים היה רוכל בשוק, שמיד הזמין אותי לביתו. פגשתי שם אישה צעירה, שאָתה הסתתר ועתה חיו יחד. כל משפחתו ומשפחת חברתו נרצחו בפרוורי העיר.

לאחר מכן ביקרתי אצל מנהל הדואר, אף הוא יהודי, שערך למעני סעודה כיד המלך. סיפוריו על ימי השואה היו דומים בפרטים רבים למה שעבר עלי. גם הוא נאלץ לספוג מכה אחר מכה עם מות בני משפחתו. לפעמים חשבתי שאולי הוא מדבר מגרוני... ההבדל היחיד היה שאביו היה איש אמיד, בעל תחנת כוח. הוא וחברתו ניסו לשכנע אותי לעזוב את הצבא כדי לא להסתכן, הרי נשארתי יחידי מכל משפחתי הענפה, והוא אף הבטיח לדאוג לי כאילו הייתי אחיו: הוא עמד להגר לארצות-הברית, שבה היתה לו משפחה. לא קיבלתי את ההצעה, מפני שלא רציתי לערוק מן הצבא שהעניק לי בית חם. בילינו ערב נעים.

נשארנו באושגורוד קצת יותר משבועיים, וכמעט מדי ערב נפגשתי עם משפחה זו ועם שתי משפחות יהודיות אחרות. דיברנו גרמנית וקצת יידיש, וגם אוקראינית כי מנהל הדואר התקשה לדבר בשפות האחרות עוד יותר ממני. התברר לי כי מעל לתשעים אחוזים מיהודי אושגורוד ומונקץ' נרצחו. רק מעטים ניצלו בנסיבות דומות לאלה שהיו אצלנו. הדיוויזיה קלטה הרבה חיילים אוקראינים, שגויסו עוד באוקראינה המערבית. רבים מהם שנאו יהודים, ומששמעו שאני יהודי — ניסו לפגוע בי בקנטורים, בעלבונות ובאיומים. אך הפעם לא הייתי יהודי מפוחד, והגבתי באופן בוטה ביותר. קראתי להם פוגרומצ'יקים בכל הזדמנות, ומילה זו נעשתה מוכרת במטה הדיוויזיה. בעיני הסיירים וחברי ליחידה לא הייתי "יהודי". הייתי לוחם וחבר קרוב שיש לשמור עליו, במיוחד לאחר שהתקרבותי למפקד הסיירת שהיה אהוד על הסיירים. חברי היו אפוא אלימים כלפי האוקראינים אף יותר ממני, ובכל הזדמנות היו פורצות תגרות מאחר שראו כי חלק מהמשפחה של סיירי המטה בדיוויזיית חיל הרגלים ה-151.

באחד הימים צורף ליחידה מישה, יליד אודסה. הוא היה קצין שהסתבך עם קצין אחר, ירה בו וגרם לנכותו. הוא נידון לתקופת מאסר ממושכת, אך במלחמה שוחרר והוצב ביחידה שמתפקידה היה לבצע פעולות נועזות. עתה השתחרר מבית החולים אחרי שהחלים מפציעה קשה. הוא היה נמוך קומה, רחב כתפיים וחזק, חייל נועז שהתנדב לכל משימה שהוטלה על הסיירים. אחרי תקופת מה התיידדנו מאוד וניהלנו שיחות נפש רבות, וכך נודע לי שהוא יהודי שגדל בבית יתומים באודסה, ויהדותו כמעט ונשכחה מלבו. הוא סיפר לי על עצמו ועל מעלליו עד להסתבכותו.

חצינו את הגבול ההונגרי וכבשנו עיירות וכפרים הונגריים שבהם התגוררו איכרים עשירים שהאסמים והמרתפים שלהם היו מלאי כל טוב. החיילים הרוסים נקמו בהונגרים על שלחמו לצד הגרמנים. הנשים היו טרף קל. מישה ניסה לגרור אותי אחרי, אבל אני הייתי חסר ניסיון וביישן, ולא יכולתי להצטרף לכך.

יום אחד נמנית עם מלווי של הגנרל, מפקד הדיוויזיה. נסענו בשני ג'יפים. באחד הסיבוכים נפתחה עלינו אש תופת מצד הדרך. הג'יפ הראשון נפגע קשות והתהפך. שלושת הסיירים שהיו בו נהרגו והנהג נפצע קשה. גם הג'יפ שלנו נפגע, והגנרל שישב ליד הנהג נפגע בחזהו. הג'יפ המשיך בנסיעה, ולמזלנו בא לעזרתנו משוריין רוסי שחיסל את הגרמנים: שמענו צרורות של מקלע, ולאחר מכן הירויות פסקו. התזקתי את ידי על חזהו של הגנרל, כדי לעצור את הדימום ולו במקצת, ונהג הג'יפ שלנו נסע במהירות עד למרפאה. שם חבשו את הגנרל והעבירו אותו במהירות לבית חולים שדה. הסתבר שגם הסייר השני שישב לידי נפצע באופן קל. רק הנהג ואני לא נפגענו.

בינתיים נתמנה פולקובניק ברוק למפקד הזמני של הדיוויזיה. שוב השתתפתי בקרב, כך אמרו לי, ושוב הצטיינתי; והרי לא הספקתי לעשות דבר מלבד הגשת עזרה ראשונה לגנרל. אחרי כחודש קיבלתי מדליה שנייה על הצטיינותי בקרב, ועדיין לא מלאה שנה להיותי בצבא. ניצלתי שוב, והאמנתי כי לא נפגעתי בזכות סבתי ואמי השומרות עלי. פולקובניק ברוק היה אדם שקט שנהג בפקודיו באדיבות. ליוויתי אותו אל החפ"ק של הדיוויזיה וגם שמרתי על מגוריו בלילות. את השמירה לא אהבתי, אבל היה זה מהתפקידים שהוטלו עלי ועל חברי, ומובן שביצעתי אותו ללא תלונה.

מפקד הסיירת העדיף להציב אותי לתפקידי שמירה, והסביר לי כי בשום פנים אינו רוצה לסכן אותי. ניסיתי להתווכח אתו, והצבעתי על המדליות שלי, אך הוא צחק, ואמר לי — לראשונה שמעתי על כך בגלוי — "את המדליות מחלקים בטיטונות, כי הן תורמות לנכוונות להילחם; אבל לא כל אחד באמת ראוי להן". ידעתי שאינו מתכוון אלי דווקא. הוא עצמו היה עטור מדליות, ועם זאת היה ידוע בתור אדם אמיץ. שפתו הייתה יומיומית ומלווה בגסויות ובקללות כלפי פקודיו, אך הדבר לא הפריע לסיירים לאהוב אותו ולהוקירו. ניסיתי לשנות את רוע הגזרה, ומדי יום הייתי חוזר על בקשתי לחזור לצוות מלווי של המפקד, אך זכיתי לכך רק לעתים רחוקות.

ודעם זאת, גם אם לא יכולתי להיות בין מלווי של המפקד, הייתי במחיצתו כששמרתי על מגוריו. באחת מן השמירות האלה התיישבתי על כיסא שנשען על הקיר ליד המרפסת, ואולי אפילו נמנמתי קצת. פתאום נפתחה דלת המרפסת, והיתה לי הרגשה כי פולקובניק ברוק מתבונן בי. מרוב פחד והפתעה נפלתי עם הכיסא, ומיהרתי לקום על רגלי. אכן, המפקד החדש עמד לידי ואמר לי: "בשמירה לא יושבים. דע לך שאתה מסכן את המגודים. הרי הגרמנים מחכים להזדמנות לתפוס אותנו נרדמים בשמירה. הם יצלו זאת היטב". נכלמתי, אבל הוא לא המשיך לגעור בי אלא עבר לנושא אחר.

"שמעתי מגנרל פודשיבאילוב עליך", אמר, "הוא סיפר לי על האופן שבו הצליח לגייס אותך. שמעתי שאיבדת את כל משפחתך ונשאת לבדך בעולם הגבזי הזה. דע לך שגם אני יהודי כמוך, ויש לי הצעה אליך. לא דיברתי על כך עדיין עם אשתי, שהיא מפקדת בית החולים הצבאי בלבוב; אבל כוונתי להציע לה שנאמץ אותך. מה דעתך?". הייתי המום. הוא הוסיף: "חשוב על כך. בינתיים אכתוב לאשתי. אין לנו ילדים; היתה לנו בת שנפטרה בגיל עשר".

סיפרתי לו שבבודיסלב אין לי אף קרוב משפחה, אבל בפלשתינה יש לי דודה, אחותו של אבי. הוא הביט בי ושאל: "ואתה מתכוון לנסוע לפלשתינה?". עניתי לו שאינני מכיר את הדודה, ומי יודע מה יקרה לי בעתיד. כך שוחחנו עד שהשחר הפציע.

חשבתי על ההצעה של פולקובניק ברוק. לבסוף החלטתי להודיע לו שאני מבוגד מכדי שמישהו יאמץ אותי, ובדעתי להסדר בכוחות עצמי. אבל הוא ממילא לא חזר על הצעתו, ואני לא מיהרתי לדחות אותה. התנהלה מלחמה, והמפקד הזמני היה עסוק בפקוד על הדיוויזיה. ייתכן גם שאשתו לא הסכימה לאמץ בחור בן 17.

התיידדתי עם נהגו של מפקד הדיוויזיה, שהיה כבן 50. נהג ותיק זה סיפר לי שהוא זוכר את המכוניות הראשונות ברוסיה, ובעקבות שיחותי עמו עלה על דעתי שאולי כדאי לי להיות נהגו של מפקד הדיוויזיה. חשבתי שלהיות נהגו של המפקד זה משהו מיוחד ומעניין. התחלתי

בכך שעזרתי לנהג בשעות הפנאי שלי. האיש היה ידידותי והקדיש לי מזמנו, ובייחוד אהב לשוחח אתי. הוא לימד אותי לנהוג ולתקן את הרכב. לא יכולתי לחלום על בית-ספר טוב יותר כדי ללמוד נהיגה, מה גם שהאיש החביב הבטיח לי כי אם אצליח לקבל רישיון נהיגה — הוא יעזור לי להתקבל בחור נהגו השני של המפקד. הנהג היה קשור אל הגנרל הפצוע פודשיבאילוב שאתו נלחם עוד בפנינג, בדיוק כמו הטבח גרישה. נראה שהגנרל תמיד צירף אותם אליו.

כעבור זמן שוב התחלתי לנסוע עם הליזוי של פולקובניק ברוק. הפעם מפקד הסיירת לא התנגד, אולי משום שלא היינו בחזית אלא בהרי הקרפטים. חוץ מזה רכשתי ניסיון קרבי, ואפשר היה לסמוך עלי, כך לפחות הודיע לי מפקד הסיירת. אכן, הייתי חייל קרבי; איש לא הטיל ספק בכך. הסיירים חיבבו אותי, והרשו לי להצטרף אליהם לכל מקום; רק חציית קו החזית, שהיתה מסוכנת, נאסרה עלי. אבל הטיפשות דחפה אותי להתעקש ולבצע משימות מסוכנות למרות האיסור.

עדיין חשבתי שהמלחמה דומה לסיפורים שקראתי בספרי קרל מאי: זחילה על הבטן, התנפלות על חיילים גרמנים, כאילו הם מחכים למישהו שיתפוס אותם. אין לי ספק שהגזמתי בשאיפותי להיות חייל קרבי. התקרבונו לעמדות הקדמיות ביותר, ולא פעם היינו תחת הפגזות כבדות ונאלצנו להסתתר בעמדות שבהן היו החיילים הלוחמים. אבל שם לא יכולתי להרוג גרמנים. הם היו מרוחקים, מעבר לקוים, ולא היה זה מתפקידי להשתתף בלחימה נגדם.

פציעה

באחד הביקורים במטה הדיוויזיה החלה הפגזה כבדה. כל חברי הספיקו להיכנס לבונקר של המפקד, ואילו אני התמהמהתי; פגז התפוצץ במרחק מה ממני, ונפגעתי מן הרסיסים. איברתי את הכרתי, ומשהתעוררתי מצאתי את עצמי במרפאה של מטה הדיוויזיה. מאחר שחלק מהפגיעות היו בראשי, הועברתי לבית חולים צבאי בעיר אושגורוד. אושפזתי במחלקה של פגועי ראש, שבה נחשבתי לפצוע קל. אין ספק, שכבו שם חיילים שנפגעו באופן קשה ביותר. רוב הרסיסים הוצאו, אך חלק מהם נשארו תקועים בגולגלתי.

זו היתה פציעתי הראשונה. היה לי מזל, ואולי יותר מכך. אחרי הניתוח התחלתי להסתובב בפרוזדורים הארוכים של בית החולים, ואפילו לעזור לאחיות, בייחוד במחלקה של פגועי הראש. היו שם גם כמה אחיות יהודיות, חיילות כמוכן, וגם רופאים וקצינים יהודים. גם מפקד בית החולים היה יהודי. התיידדתי עם אחת האחיות הצעירות, וביליתי אתה בערבים פנויים, בין היתר בביקורים אצל החברים היהודים שהכרתי בבואי לעיר לראשונה.

האחות מאשה לימדה אותי את כל רזי משחק האהבה. התאהבתי בה, והיא עשתה כי כרצונה. בהשפעתה נשארתי בבית החולים יותר זמן מהדרוש, כי עם החלמתי יכולתי להשתחרר. נוסף על כך קינן בלבי חשש לאן אתגלגל: הפצועים שהכריאו היו מועברים לבסיס קליטה, ומשם — לפי הצורך — ליחידות שהיו זקוקות לתגבור; ואילו אני רציתי לחזור למטה הדיוויזיה שלי, שהתרחקה בינתיים עד

מאוד מאושגורוד וכבר היתה קרובה לכודפשט בירת הונגריה. סיפרתי למפקד בית החולים, איש מבוגר וחביב, על עצמי ועל רצוני לחזור לדיוויזיה שבה אני מרגיש כמו בבית. הוא הבטיח שישתדל לסייע לי, ויום אחד הושיט לי תעודה רפואית ואמר: "אתה יכול להסתלק, ואני מאחל לך הצלחה. אבל אתה צריך להיזהר, כי פעלתי בניגוד לכללים". נפרדתי ממאשה אחרי שבילינו יום ולילה שאותם לא אשכח.

יצאתי לדרך ונסעתי בעיקר במשאיות צבאיות שהובילו תחמושת ומזון לחזית. שבוע שלם היטלטלתי בדרכים עד שהגעתי אל מטה הארמיה; להגיע משם למטה הדיוויזיה היה דבר של מה בכך. בהגיעי למטה לא האמינו חברי שהצלחתי לחזור: והרי כולם ידעו את הנוהג בחיילים שנפצעו, ולא האמינו שאפשר לעקפו. חזרתי לעניינים. התגעגעתי לאהובתי, אך מובן שהקשר נותק.

הצבא הרוסי התקרב לכודפשט. הארמיה שלנו היתה אחת מהארמיות שהיו אמורות לכתר את העיר שהיו בה המוני חיילים גרמנים והונגרים, ונראה כי הפקודה שקיבלו היתה להמשיך להילחם על הגנתה. הגנרל פודשיבאילוב חזר מבית החולים, אף-על-פי שלא האמנו כלל שיכריא. הוא חזר רוה מאוד וחיוור, ובליווי אח שטיפל עדיין בפצעיו. בפעם הראשונה שנסע למטה הארמיה, שם התקיימה ישיבה של מפקדי הדיוויזיות שלה, הייתי בין מלוויו. הליווי היה מורכב משני ג'יפים, וגם הפעם ישבתי מאחורי הגנרל בג'יפ שבו נסע. השמועה היתה כי דובר בישיבה על הטלת מצור על כודפשט שמטרתו למנוע מן הגרמנים לצאת ממנה. כל דיוויזיה קיבלה גזרה משלה במצור.

עברו כשבועיים מאז חזרתי, ואני הרגשתי כי אני כשיר לנהוג. כאשר קיבלתי זימון להתייצב בפני קצין התחבורה הראשי במטה הארמיה, ניצלתי הזדמנות שהגנרל נסע לשם, והתייצבתי. קצין התחבורה שלח אתי רכ סמל שבחן אותי כמה דקות בנהיגה בג'יפ, ועם שוכנו קיבלתי אישור לנהוג ברכב מסוג ג'יפ. זה היה אישור, ולא

ההורים רחל ויצחק (איקו)

האם רחל ובצלאל, בוריסלב, 1929

בצלאל בורועות אמו. לשמאלה אחותו קלרה

ומימינה הרורה יטקה גרינברג, 1928

רישיון נהיגה רשמי, אבל שמחתי עליו כילד קטן. הרי היה זה חלום, והוא התגשם. מי ששימש בתור נהגו השני של הגנרל היה בחור צעיר; וגם עכשיו, אחרי קבלת אישור הנהיגה, עדיין לא יכולתי לנהוג ברכב של הגנרל, אך מדי פעם הורשיתי לנהוג בגיפ.

הגנרל אהב מרק דגים, ויום אחד יצאתי עם גרישה ועם הנהג הוותיק כדי לרוג דגים בנהר קרוב. התמקמנו ליד הנהר וערכנו סעודה, שתינו משקאות ודגנו בדרך הקלה, שהיתה מקובלת במהלך שנות המלחמה: זרקתי רימון לנהר, והדגים המתים צפו על-פני המים; צריך היה רק לאסוף אותם. ראינו כי מתקרב אלינו גיפ, ובתוכו היה מפקד הדיוויזיה, גנרל פודשיבאילוב, שהצטרף אלינו. "עושים חיים מה?", אמר.

הגנרל לא שתה משקאות חריפים, אך טעם ברצון מהמאכלים שגרישה הכין בשבילנו. היתה זו הפעם הראשונה ששוחחתי עם הגנרל שבזכותו בעצם גויסתי. הוא חקר אותי איך אני מרגיש ואיך מתייחסים אלי, ואמר: "אני מתכוון לשלוח אותך לקורס קצינים. המלחמה תסתיים במהרה, ותוכל לעשות קריירה צבאית". הודיתי לו. הגנרל היה פצוץ עדיין, וסבל מכאבים; ביחוד קשה היה לו לקום ממקומו. אבל הוא תיפקד היטב. איש חזק היה, נחוש ברעתו להנהיג את הדיוויזיה עד לניצחון על גרמניה הנאצית. הוא שנא את הגרמנים, ובכל מה שאמר היה משלב קללות נגד גרמניה וגרורותיה.

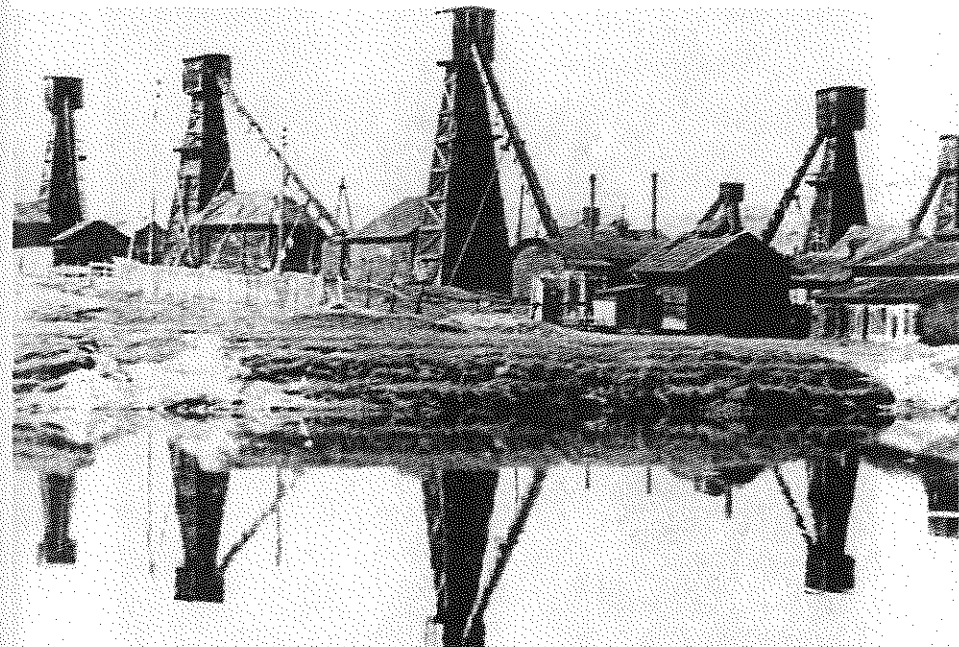
עם שובנו למטה נודע לנו כי מפקד הסיירת יצא אל מעבר לקווי האויב ונפצע בהיתקלות עם יחידה גרמנית. הסיירים החזירו אותו פצוע קשה, ובדרך לבית החולים מת מפצעיו. לוחם מיוחד במינו זה, האיש שכה בטחתי בו ושנהג כלפי כאב מסור, גיבור מלחמה אמיתי שהיה אהוד על כולנו, הלך מאתנו. האבדה היתה גדולה במיוחד מבחינתי, אבל דברים כאלה היו צפויים במלחמה. איש אינו יכול להיות בטוח שיישאר בחיים. מחליף אוקראיני התמנה למפקד הסיירת וקיבל דרגת סגן. התנהגותו היתה משונה, והוא ניסה להנהיג משמעת נוקשה בקרב הסיירים שהיו מורגלים בסגנון פיקוד אחר ובמשמעת המבוססת על חברות.

בווינה, 1945

במרי הצבא הסובייטי, בודפשט, 1945

המגרלים לקירוח נפט בבוריסלב

בבוריסלב, 1946

בולכז'יך, 1946

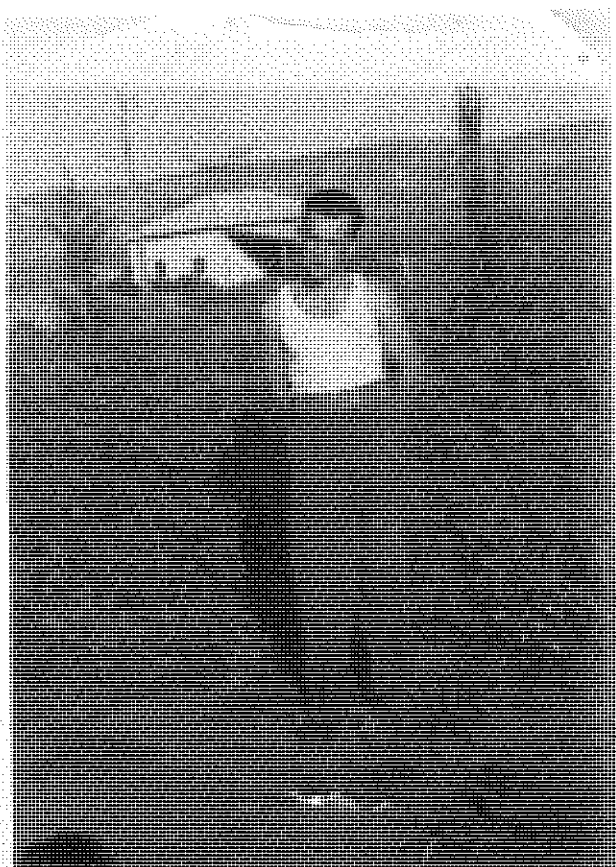
כצאל בגיל שמונה. לפניו אחותו קלרה ולצדה לוסיה ובתיה, כנותיו של יעקב לינהרד, בבוריסלב

כצאל בבוריסלב, 1942

מדריכים במחנה ההגנה בכולקוב, 1948

עם האחות קלרה ובעלה מונדיק,
ולבז'יר, 1947

בסמינר של תנועת גורדוניה, לודז', 1947. בצלאל עומד רביעי משמאל

בצלאל ורעייתו גליה, קרית ענבים, 1949

בצלאל וגליה עם הבנים יצחק ואילן,

המפקד החדש החל להתנכל לי מיד, בעיקר משום שאת רוב הזמן ביליתי במטהו המצומצם של הגנרל. אמנם ביצעתי כל פקודה ועמדתי במטלות שהיו חלק מתפקידי, אבל המפקד החדש לא הסכים שאשה מחוץ ליחידה. הוא אמר לי זאת בעצמו: "שמע, בתור, אני רוצה שתפסיק להסתובב שם, אתה לא שייך אליהם, אתה שייך אלינו, ורק פה תהיה מעכשיו ואילך — או שתעמוד למשפט צבאי".

הסיירים ששמעו על השיחה התמרמרו, ואחד הסמלים הוותיקים אמר למפקד שעליו להניח לי. אבל המפקד החדש פנה אל שלישי של הגנרל וסיפר לו על המצב החרגי, ונראה כי אמר עוד דברים שהרגיזו גם את השליש. מכל מקום, כעבור שבועיים עזב אותנו הקצין האוקראיני לטובת תפקיד בחטיבה שהועברה אל החפירות. הסגן הקודם של מפקד הסיירת התמנה במקומו, לשמחתם של הסיירים.

אין ספק שהיה לי מעמד מיוחד במטה הדיוויזיה. לפעמים לא היה זה מעמד חיובי כל-כך; למשל, כאשר האוקראינים המציאו עלי כל מיני שמועות, שהרי הללו חיפשו כל דרך כדי לפגוע בחייל או בקצין יהודי. הדיוויזיה התחילה להתמלא בחיילים כאלה, מפני שהצבא האדום גייס את הצעירים מהאזורים שהיו חלק מפולין מלפני המלחמה, ובעיקר ממערב אוקראינה.

אבל מזלי התמזל שוב. נהגו השני של הגנרל ביקש לעבור לתפקיד אחר, ומבוקשו ניתן לו. מוגיית לנהג במטהו של הגנרל, ושוב היה זה חלום שהתגשם... עזבתי את יחידת הסיירים, אך הייתי כאחד מהם והקשר אתם נשאר כפי שהיה. היינו קרובים כמקודם, והשתתפנו ביחד בתפקידי הליווי של הגנרל. אפילו שתייתי אתם וודקה בכל הזדמנות. עם המפקד החדש של הסיירים, שהועלה לדרגת סרן, היו לי יחסי חברות עוד מתחילת דרכי.

היתה הוראה שלפיה יכול כל חייל לשלוח הביתה חבילה במשקל של שני קילוגרמים וחצי. החבילה היתה צריכה להיות קטנה יחסית, ואף-על-פי-כן הדואר של הדיוויזיה התמלא בחבילות, והיה צורך להעסיק עוד אנשים במיון ובמשלוח. ואולם נראה לי שההוראה

המצבה (שהוקמה מחדש) לזכר 600 יהודי בוריסלב שנרצחו ליד בית המטבחיים. מנח שרק ז"ל נשען על המצבה

אילן לינהרד

ברמודלף רייט רומחה ומונטה טיט וינוודרה דמיני צומוח הטולה יד ומוח

הזיקה לא רק בעומס העבודה שהטילה אלא גם למשמעת ואף להתקדמותו של הצבא האדום בהונגריה. עניין משלוח החבילות העסיק גם את הקצינים, שאף הם רצו לשלוח חבילות ופעלו ביחד עם החיילים, והיה קצין ששלח חבילה של עשרה קילוגרמים, בניגוד להוראות.

החיילים פשטו על עיירות ועל כפרים כדי לחפש רכוש מתאים למשלוח, ואפילו לשדוד אותן; והעיסוק הזה גרם גם לנזקים נוספים ואולי אף לאבדות מיותרות, בייחוד לאחר שכבשנו את הפרוורים של בודפשט הגדולה והיפה. התושבים, שישבו במקלטים ציבוריים גדולים, נדונו מדי פעם ל"ביקורים" של חיילים תאבי שלל וביזה. קודם היו אלה הגרמנים, ועכשיו — החיילים הרוסים שחיפשו לא רק רכוש אלא גם את בנות המין היפה. היו חיילים ששילמו כנראה בחייהם בשעה שנתקלו בגרמנים.

הגנרל ניסה להחזיר את הסדר על כנו. הוא הוציא הנחיות ואיים בנקיטת אמצעים חמורים, אך משניתנה האפשרות לשלוח חבילות — לא הועיל דבר. החיילים המשיכו בשלהם, ואי אפשר היה לעצור בעדם. החיילים מגרוזיה ומקווקז היו מומחים בתחום זה, ובייחוד המוסלמים. הם עשו מעשים נוראים כדי להשיג פריטים די הצורך. בגיפ שלי הסתדתי לבקשת חברי הסיירים כל מיני דברים קטנים — בעיקר תכשיטי זהב ודולרים — שפתחו להחזיק על גופם. לא יכולתי לסרב. הם היו חברי הטובים ועשו למעני את הבלתי אפשרי. לבקשתם שלחתי עבורם חבילות נוספות על אלה שהותר להם לשלוח, בכל פעם שלחתי עבור מישהו אחר כדי לא לפגוע באיש מהם, וכך נכנסתי גם אני למשחק המטופש הזה של משלוח חבילות. אני עצמי לא שלחתי דבר: לא היה לי איש שיכולתי לשלוח לו חבילה.

בינתיים קרה מקרה שהביא כבוד לדיוויזיה. ומי גרם לכך אם לא מישהו, הסייד היהודי שאתו התחברתי. הוא ושניים מהסיירים האחרים יצאו אל מעבר לקווי האויב. בעודם אורבים בעיקול הדרך עבר במקום אופנוע עם סידה. בסידה ישב קצין בעל רדגה גבוהה. מישהו

יצא ממחבואו והתנפל על האופנוע. רוכב האופנוע נהרג או נפצע אנושות, והקצין נתפס. הם חזרו למטה עם אוצר של ממש, קצין בדרגת סגן אלוף. על כך הוענק למישה האות הגבוה — גיבור ברית-המועצות. הוא קיבל אותו ביחד עם מפקד הדיוויזיה גנרל פודשיבאילוב. בקרב הסיירים היתה שמחה רבה. שתינו הרבה וודקה, וגרישה הכין ארוחה מיוחדת. הגיעו עיתונאים ממוסקווה כדי לסקר את האירוע.

תגובתו של מישה החזק והאמיץ היתה אופיינית: "מה עושים רעש כה גדול". לאחר מכן נעלם מהדיוויזיה, וכנראה הוחזרה לו דרגת הקצין שנשללה ממנו לפני כן. הוא נהג להגיד: "גיבורים לא נשארים בחיים", וכמה שצדק.

נשלחנו לשבוע מנוחה בכפר הונגרי. שוב מקלחות והחלפת מדים. קיבלנו סמרטוטים לבנים מבד מיוחד ששימשו במקום גרביים. היינו עוטפים בהם את הרגליים ונועלים את המגפיים. הכפריים קיללו אותנו בשפה שאיש לא הבין אותה. המבטים שהופנו אלינו היו זועמים. מה חשבו? האם קיוו שניתן להם פרס על כך ששיתפו פעולה עם הגרמנים? ועם זאת, הנערות ההונגריות לא כעסו ואף לא הסתתרו במיוחד, ובצדק; הן הפגינו שיתוף פעולה עם החיילים ועם הקצינים, ובכך הקלו על עצמן את החיים. האסמים והמקלטים היו מלאים במזון ובמשקאות שהתושבים ייצרו. נשפך שם הרבה יין ונשחטו הרבה חזירים. נהגו של הגנרל אמר לי: "אם אתה נמצא בין זאבים, תתנהג כמוהם". והסיירים היו המדריכים והמורים הטובים ביותר.

בודפשט: היהלומן היהודי

הקרבות נמשכו, וההפצצות היו כבדות. הקטיושות נורו ללא הפסק והמטוסים הסובייטיים הפציצו ללא הפסק את חיילי הצבא הגרמני בבודפשט, שהסתחרו במקלטים או בבתים בקומות העליונות, ומשם ירו. מספרם של החיילים הגרמנים בעיר היה רב מכפי ששיערנו. הבתים קרסו, והתושבים ישבו במקלטים וסבלו. במטה התקבלה ידיעה שהגרמנים מנסים לפרוץ את הכיתור מבחוץ, וכי שתי דיוויזיות משוריניות גרמניות נעות מיוגוסלוויה כדי לחלק את החיילים הגרמנים מהעיר הנצורה.

ראינו את הדנובה ואת הגשרים, שבחלקם היו הרוסים מפגיעות ישירות של הפצצות. הסיירים שלנו חדרו לעומק האזור הנתון תחת שליטה גרמנית והיו מביאים משם קצינים וחיילים שהיו אמורים להביא תועלת מודיעינית. ההונגרים כבר לא לחמו. הם הבינו מהר שהמערכה הסתיימה ועליהם להניח את נשקם. הרוסים התייחסו אליהם כמו אל הגרמנים, ומשום כך סבלו התושבים סבל רב. אכן, הממשל ההונגרי עזר לצבא הגרמני, אך מי שסבלו עתה היו האיכרים שהרוסים רוקנו את בתיהם מהמזון שאגרו לקראת המלחמה. השתתפתי בצערם, שהרי טעמתי את טעמם של רעב, רדיפות ופגיעות מכוונות, אבל המדיניות היתה ברורה: ההונגרים הם אויבים.

נסעתי הרבה פעמים עם הליווי של הגנרל שלנו למטה הארמיה, שם היו נפגשים מפקדי כל הדיוויזיות הסובייטיות. הרגשתי כה חשוב

— כמו כל הנהגים שהעמידו פנים שהם חשובים. וכינתיים הצבא נלחם ושילם מחיר יקר בחיי אדם.

את המחשבות שלי שמרתי לעצמי. ידעתי ואולי למדתי מהתקופה שהרוסים כבשו את עירי ב־1939 שעדיף לא להשמיע דברים בפומבי, כי הדבר עלול להרגיז את הקצינים שמינתה המפלגה, הפוליטרוקים, שלהם היה מעמד חשוב בצבא. התעמולה הרוסית הרשמית כבר פעלה כמו מכונה משומנת. לרגע לא חשבו מה יהיה בעתיד, כאשר המלחמה תסתיים. הייתי בן 17, ודי בוגד כדי לכלכל את מעשי בעתיד. את הקרב על כיבוש העיר בודפשט תיארו היטב ההיסטוריונים, ולא אנסה להתחרות בהם. לכל היותר אתאר מה שראו עיני, עיני נער יהודי שרצה להיות חייל ולקחת חלק במלחמה הזאת. הדיוויזיה שלי ניהלה קרבות קשים ועקובים מדם בכיבוש העיר, וכך גם דיוויזיות אחרות שנלחמו שם ושילמו מחיר יקר בהרוגים ובפצועים.

העיר כותרה כליל, והקשר היחיד של הנצורים עם הצבא הגרמני היה באמצעות מטוסים גרמניים שהצניחו, לא תמיד בהצלחה, תחמושת ומזון להמוני החיילים שנלכדו בעיר; חלק מהמזון והתחמושת נפל לידינו — במטה רוכזו פריטים משובחים כמו שוקולד, וודקה ובעיקר סיגריות. אנשי הסיירת היו אלופים בתפיסת השלל שנפל מהשמים. התנהל קרב כמעט על כל בית, בוודאי על כל רחוב ועל כל שכונה.

גם אחרי שנכבש חלק מהעיר היו הרבה חיילים גרמנים בשטח, והם ירו מחלונות הבתים רבי הקומות או הסתתרו בתוך המקלטים יחד עם האוכלוסייה האזרחית. המון גופות של חיילים הדוגים ופגרים של סוסים היו מונחים ברחובות וחיכו שמישהו יסלק אותם משם, וריח הצחנה הורגש בכל פינה. לאוכלוסייה במקלטים לא היה מזון, והגברים יצאו בלילות כדי להשיג מזון למשפחה. היו אפילו שחתכו מבשר הסוסים המתים או הפצועים.

החיילים הקרביים נלחמו והיה להם זמן מועט כדי לחפש בילוים. בקרב חיילי המנהלה היתה אווירה אחרת. השפה ההונגרית מקורה

מונגולי, והיא אינה דומה לשום שפה סלווית או אירופית. אי אפשר להבין את דובריה באמצעות היקש משפות אחרות הידועות באירופה, ולכן נותר רק לדבר עם ההונגרים בשפת הידיים והרמזים. הנשים הבינו היטב במה מדובר, הרי זו שפה בין-לאומית כשרומזים לאישה. רבות מהן הלכו מרצונן עם חיילים תמורת כיכר לחם או קופסת שימורים. אחרות, נשים צעירות — ולא כל-כך צעירות — היו קרבן למעשי אונס.

לפעמים היה לי הרושם שהמקלטים שבהם שהו ההונגרים דומים למחבואים שבהם שהיתי, אלא שלא היתה להם כניסה סודית... ביקרתי בכמה מקלטים באזורים ששוחזרו, ורק הסירחון דחה אותי מלבקש את חסדיה של בחורה הונגרית. לרבים מחברי הסירחון לא הפריע כלל. במקלטים היה חשוק. יום אחד הבחנתי כי ליד אחד הדרגשים עומד גבר עטוף טלית וספר בידו. נדהמתי. רק יהודי יתפלל בצורה כזאת. ניגשתי אליו כדי לשוחח אתו ולברכו על השחרור, והופתעתי במקצת: גם האיש הזה לא דיבר שום שפה מלבד הונגרית. אפילו גרמנית ניסיתי לדבר אתו, והוא סימן כי אינו מבין. יהודי נוסף הצטרף אלינו, והתברר כי הוא דובר גרמנית. יידיש לא ידע איש מהם, למרבה פליאתי. היהודי השני סיפר לי כי הם הסתתרו אצל עובד שלו, גוי הונגרי, ויחד עם המשפחה ההונגרית הם יושבים במקלט מאז שפרצו הקרבות בתוך העיר.

שמחתי לפגוש יהודים שהצבא הצליח לשחרר. הבנתי כי הם נמצאים במקלט ימים אחדים, וכי ההונגרים הנמצאים בו לא אהבו את העובדה שיהודים מסתתרים ביחד אתם. שאלתי היכן גר האיש שהסתיר אותם, אחר-כך חשבתי לרגע והצעתי כי הם ובני משפחתם יעלו אתי לדירה ההיא, ושם יוכלו להתרחץ ואולי ימצאו משהו לאכול; בהמשך, אמרתי, אעזור להם להשיג מזון. אחר-כך התארגנו כעשרה אנשים, וליוויתי אותם, חמוש בתת מקלע, אל הדירה. חיכיתי עד שכולם התרחצו, לראשונה זה שבועיים לפחות, ובינתיים עזרתי להם למצוא קופסאות שימורים שמהן אכלו. אחרי שעתים ויותר חזרו

העשרה וירדו למקלט, ואילו אני שבתי למפקדת הדיוויזיה כדי לגייס מזון.

האפסנאי שעמו הייתי מיוודד לא הבין מדוע אני צריך מזון. הוא אמר לי ש"הנקבות מסתפקות בקופסת שימורים או כיכר לחם", ותהה בקול אם מצאתי לי שחקנית קולנוע הדורשת יותר... לא עזר לו, ואני מילאתי במצרכים את הג'יפ שלי, ושוב נסעתי — בלי לחשוב שאני מסתכן, כי חיילים קרביים שהו בסביבה והיו עלולים להתקשות בהבנה מה עושה חייל רוסי, נהג ג'יפ, "בחצר שלהם". הם לא אהבו את החיילים מן המטה.

פגוים התפוצצו סביבי וצוררות של ירי משני הכיוונים חלפו ליד שערי, ולבסוף הגעתי אל המקום. הסתרתי את הג'יפ ונכנסתי למקלט. שני היהודים יצאו אתי ועזרו לי להעביר את המזון לדירת הגוי ההונגרי. הם אמרו שהצידה תספיק להם לכמה ימים, ושמהמזון שהבאתי יאכלו הרבה אנשים. הם לא ידעו כיצד להודות לי, ונישקו אותי ובידו אותי בלי סוף. בעל הבית שאצלו הסתתרו אמר בשפה ההונגרית, והם תרגמו את דבריו, שהמשיח שלהם חזר סוף-סוף. צחקתי. כמובן, בעת הצרה שלי לא נתקלתי במשיח שלנו.

הבטחתי להם לדאוג לעוד מזון, אך הדבר לא היה כה פשוט. נאלצתי לקחת — איני רוצה לומר "לגנוב", כי לא ראיתי בכך גנבה; ולמולי חברי הטובים עזרו לי, מפני שהבינו שאיני עושה זאת למען אישה או "נקבה כלשהי" כפי שמישהו ניסה להדביק לי. וממילא המקור של חלק ניכר מהמזון היה אותן הצנחות לא מדויקות שנפלו לידי הרוסים... כעבור יומיים-שלושה חזרתי אל המשפחה והבאתי עמי גם שוקולד, וודקה וסיגריות.

בינתיים עברה החזית לשכונה מרוחקת, כך שרבים מהחושבים יצאו מהמחבואים, תוך שהם מנסים לשמור על הנשים ובמיוחד על הבנות הצעירות. בביקור הבא התפתחה שיחה מעניינת ביני לבין אחד היהודים, יהלומן שהיה הבעלים של מפעל לליטוש ושל חנות תכשיטים גדולה בבודפשט. בארצות-הברית היו לו שני אחים בעלי

חנויות תכשיטים ומלטשות (בעל הדירה שהסתיר אותם עבד אצל היהלומן בתור מנהל עבודה).

את שמות המשפחה של שני היהודים שפגשתי בבודפשט שכחתי זמן מה אחרי שעזבנו את העיר, אך את המפגש קשה היה לשכוח. היהלומן, אשתו ובתו בת ה־17 היו עשירים מאוד. הוא סיפר לי כי ער 1944 חיו בשלווה יחסית בביתם המרווח, ואף-על-פי ששמעו על מה שקרה בפולין, המשיכו להאמין כי הגרמנים יניחו להם לנפשם. אז התחילו הצרות, והיהודים נקראו להתייצב לעבודה ונלקחו למחנות. הוא העדיף למצוא מחבוא אצל העובד שלו. היהודי האחר, שלא ידע שום שפה חוץ מהונגרית, השתתף גם הוא בשיחתנו ודבריו תורגמו לגרמנית.

לאחר שסיפרתי להם מה עבר עלי, ועל רצח כל משפחתי, הציעו לי השניים לעזוב את הצבא. הם ניסו לשכנע אותי שאני מסכן את חיי, וחבל שנצר אחרון של משפחת לינהרד לא ישרוד את המלחמה והשוואה. לא זו בלבד שהציע לי לעזוב את הצבא, היהלומן אמר שאוכל להתגורר אצלם, וכשהמצב יירגע ניסע כולנו יחד לארצות-הברית. שם, הבטיח לי, אוכל לפתוח בחיים חרשים ואלמד את המקצוע שבו הוא עוסק ולפניו עסקו בו הוריו. הסברתי לו שלא אוכל לבגור בצבא הארום שקלט אותי ושכשורותיו מצאתי בית וחברים. אמרתי לו גם שעלי לנקום, שאם לא כן — לא אוכל לחיות עם התחושה שלא תרפה ממני לעולם. אך האמת היא שכבר אז הרגשתי כי הנקמה, גם אם לא היתה מלאה, באה על סיפוקה.

בתם בת ה־17 של היהלומן ואשתו הסתתרה בארון הבגדים בכל פעם שחיילים רוסיים דפקו בדלת כדי לבדוק כביכול אם אין גרמנים בדירה. כך נהגו חיילי הצבא האדום "לתפוס בנות". חיילי ברית-המועצות טענו, ובצדק, שההונגרים היו שותפים נאמנים של הגרמנים וכמי שלא שמרו חוקי מוסר כלשהם — חוקים אלה גם אינם חלים עליהם. אשתו של היהלומן היתה נאה ומטופחת, והם עשו מאמצים לאפר אותה ולהלבישה בקרעים כדי שהרוסים לא ייגעו בה.

חזרתי אליהם עוד פעמים אחדות עם מזון שהצלחתי להשיג בדרך לא דרך, והרי לרשותי עמד ג'יפ צבאי ויכולתי למלא אותו בכל מה שנתנו לי חברי. בכל פעם שבאתי אליהם חזרו וניסו לשכנע אותי לערוק, כנראה מפני שהותרתי בהם רושם טוב. בתם שלחה לי רמזים ברורים, אבל לא היתה לי אתה שפה משותפת.

המפגש עם יהודים גרם לי סיפוק הן מפני שיכולתי לדאוג לצרכיהם במזון הן מפני שנוכחותי בביתם הרחיקה מהם חיילים בעלי כוונות פחות טהורות — הם ראו אותי ועברו למקום אחר... ועם זאת, לא כל החיילים היו בעלי שליטה עצמית: פעם נתקלתי בחיילים שאיימו עלי בנשק, אלא שלא נבהלתי ואפילו אמרתי להם "אתם גיבורים גדולים, נראה אתכם הורגים חייל רוסי. אין דבר" — והדבר הרתיע אותם. מאז תקופת השואה לא פחדתי מאיש, וכוודאי לא מחיילים בזוזים. אבל בפעם הבאה שנסעתי אל בית היהודים לקחתי אתי את אחד הסיירים מהמטה. שנינו היינו מצוידים בתת-מקלעים, ואוי למי שהיה מנסה לאיים עלינו.

לא הסכמתי לערוק, אבל רעיון הנסיעה לארצות-הברית קסם לי מאוד, ורק משום כך הצטערתי לא פעם שדחיתי את הזמנת היהלומן ומשפחתו. היו אלה אנשים הגונים, ועם היהלומן ניהלתי ויכוחים שנעשו לפעמים סוערים למדי. הוא היה איתן ברעתו ושמר על ידירות אמיצה כלפי גם כששוב לא היה לו שום צורך בעזרה: לאחר הכול היה אדם אמיד, וברגע שהמצב בעיר התייצב השיג מזון בכוחות עצמו. הוא אפילו ניסה לתת לי יהלום בן ארבעה קראט, אבל אני סירבתי הן מפני שידעתי כי לא אוכל לשמור עליו הן מפני שלא רציתי שייווצר הרושם שאני מקבל תשלום בעבור עזרה ליהודים. כולנו היינו באותה הסירה.

הם סיפרו לי שהחברים שלהם שגורשו לקחו אתם מזוודות עם בגדים ותכשיטים. הם חשבו שאולי עכשיו, כשהמלחמה עומדת להסתיים, הגרמנים לא ירצו לרצוח אותם. הם האמינו לתעמולה, אף-על-פי שהיו שמועות על מחנות המוות שנבנו על אדמת פולין. נדמה

לי שהאיש רמז לי משהו על קסטנר, אבל אינני בטוח בכך וייתכן שבעקבות משפטו של קסטנר בישראל אני מדמיין שידעתי על כך. יום אחד נשארתי אצלם עד אחרי חצות, האיש הוציא בקבוק יין טוקאי, יין משובח וטעים. באותו ערב דיברנו גלויות. יצאתי משם והרגשתי כאילו הכניסו בי נשמה חדשה. הרי הייתי בודד בעולם וחברתם הסבה לי הנאה שלעולם לא אשכח. בישראל עברתי פעם ברחוב אלנבי, והיה לי הרושם שאני רואה את אשתו היפה של היהלומן ואף מזהה את הבושם שבו השתמשה. התביישתי לגשת אליה, אבל נעצרתי והסתכלתי אחריה עד שנעלמה.

מבודפשט לזוינה

לבסוף הושלם כיבוש אזור בודפשט, הדיוויזיה התקדמה ואני נאלצתי להפסיק את ביקורי אצל משפחת היהלומן. הצטערתי על כך מאוד. גם לפני צאתנו היתה הדיוויזיה כמעט במרכז העיר, ואילו מכרי החדשים גרו בפרווריה; בשלב מסוים נאסרה הכניסה לשם, שלא היתה בטוחה גם לפני כן, ופחדתי להסתבך עם מפקדי.

הארמיה שלנו קיבלה הוראה להתקדם לעבר יוגוסלוויה. השמועה היתה שאנחנו נשלחים לעזור לכוחות הפועלים לצד הפרטיזנים היוגוסלווים במלחמתם נגד כוחות גדולים של גרמנים המסתייעים בכוחות של האוסטשה הקרואטים.¹⁶ מעניין, כמעט בכל אירופה המזרחית מצאו הגרמנים שותפים לפשעיהם ולמלחמתם! כך עזבנו את החזית, ובמקומנו באה דיוויזיה אחרת. את המלאכה כבודפשט כמעט סיימנו, אך את התהילה תקבל דיוויזיה אחרת...

לפני שעזבנו את הונגריה קיבלנו שוב תגבורת. כעבור שבוע החלה הדיוויזיה להתקדם לכיוון הגבול היוגוסלוי. הפעם הודיעו לנו כי אנחנו קרובים למדינה ידידותית, שנלחמה נגד הכובש הנאצי בגבורה, והזהירו את כולנו מפני פגיעה בנשים במיוחד ובאוכלוסייה בכלל.

חצינו את הגבול ונכנסנו ליוגוסלוויה, ובהגיענו לאזורים משוחררים

16 אוסטשה (Ustasa) — ארגון טרוריסטי קרואטי לאומני שכאפריל 1941, עם הקמת המדינה הקרואטית, הגיע לשלטון. אחראי לרצח המוני יהודים, צוענים וסרבים.

— הרעיפו עלינו אהבה רבה. השפה הסרבית דומה למדי לרוסית, ויכולנו לנהל שיחה עם יוגוסלבים כמעט באופן חופשי. הצעירות היוגוסלביות התמסרו לנו מרצון, ונראה כי היו מודעות לכך שרבים מהחיילים לא ראו אישה כבר הרבה זמן. התקדמנו עד שהגענו לקרבת עיר הבירה בלגרד. מטה הדיוויזיה התמקם בוילה מפוארת שקודם שימשה את הכובש הנאצי. הגנרל שלנו קיבל חדר בקומה השלישית, וכל השאר התמקמו בקומת הקרקע. נשארנו שם כעשרה ימים וחיכינו להוראות תזווה לכיוון החזית בהרים, שם התחפרו הגרמנים בכוחות גדולים. נראה היה שנשתתף בקרב על חיסול הגרמנים בשטחה של יוגוסלביה.

בינתיים נתקלתי בנכה מהפרטיזנים היוגוסלבים שחזר לביתו. גלגלנו שיחה והוא סיפר לי כי נלחם מאז שהפרטיזנים החלו לפעול ונפגע באחת מהפעולות נגד הנאצים. הנכות שלו היתה קשה, והוא איבר את התחושה בפלג גופו התחתון. אשתו היתה רופאה, ובעודו נלחם — נשארה לבדה בעיר וטיפלה בפרטיזנים הפצועים שהיו מגיעים אליה בחשאי. בסופו של דבר סיפר לי שגם הוא יהודי. נראה כי לא ברצון גילה זאת, והדבר הפליא אותי. הוא הזמין אותי לביתו המטופח, והכרתי את אשתו הרופאה, שלא היתה יהודייה ואת בנם בן השנתיים. אכלנו ארוחה דשנה, ואחרי ששתינו לרגל הניצחון והשחרור מעול הנאצים לא יכולתי לחזור ליחידה, כי לנהוג אל פאתי העיר לאחר שתייה כה מרובה היה מסוכן, ולכן נשארתי ללון בביתם. כלילה התעוררתי בהרגשה שמישהו שוכב לידי ומלטף אותי. הייתי מטושטש, ורק בקושי הבנתי שמדובר באשתו. כשקמתי בבוקר חיכו לי ארוחת בוקר ומבטיה של האישה, שאמרו הכול. לא היה טעם לרבר על מה שהיה בינינו, ושנינו התנהגנו כאילו לא קרה דבר. עזבתי את ביתם וחזרתי ליחידה, שם ננזפתי על היעדרותי ללא רשות כלילה. חזרתי ונפגשתי עם הפרטיזן היהודי הנכה כבר למחרת היום, כשנסעתי ברחובות העיר. נעצרתי לידו כשהוא בעגלת הנכים וגבר מבוגר מסייע אותו. הוא הציע לי לבקדם שוב, והשבתי לו כי המפקדים

שלי כעסו עלי, ואם אעשה זאת שוב — אין ספק שאעמוד למשפט. האמת היא שלא רציתי לבקר בביתם מפני שהיו לי רגשות אשמה כלפיו על המעילה באמון, גם אם לא עשיתי זאת במלוא ההכרה. עזבנו את העיר בדרך להרים, למקום שבו התנהלו קרבות קשים. נעצרנו בעיירה טולה, ושם חיכינו להוראות ממטה הארמיה. אך ההוראות לא באו... נראה כי הדיוויזיות שנלחמו לצד הצבא היוגוסלבי שזה עתה קם והתארגן הצליחו להתגבר על הכוח הגרמני, שנסוג משם. האוסטשה ספג מפלה, ורבים מאנשיו נשארו במרומי ההרים הגבוהים.

נשארנו זמן מה ביוגוסלביה. בעיר הבירה בלגרד ששוחזרה עוד קודם לכן, נערך מצעד ניצחון, והגנרל שלנו הוזמן לצפות בו מבמת הכבוד בחברתם של גנרלים עמיתים ושל נציגים שהגיעו ממוסקוואה. בתור מלווה של הגנרל בכוח האבטחה צפיתי גם אני במצעד זה. העיר בלגרד לא ראתה מימיה חגיגה כה מרשימה. התושבים הצטופפו בדחובות, חיילים רוסיים התנשקו ברחובות העיר עם הבנות היוגוסלביות, שגמלו לחיילים על גבורתם בהרבה אהבה. הצבא והפרטיזנים שטרם לבשו מדים צערו בסך, ועל הבמה ישבו כל המפקדים שלקחו חלק בשחרור, כולל מפקדם הנערץ של הפרטיזנים, טיטו.

לא פגשתי יהודים ביוגוסלביה, מלבד אותו פרטיזן נכה, והאמת היא שלא חיפשתי אותם. יהודים רבים נרצחו ביוגוסלביה, ולאחרים ניתנה האפשרות לשרוד בכך שהצטרפו לפרטיזנים. הייתי עד לעשיית חשבונות עם אלה ששיתפו פעולה עם הנאצים, למשפט המהיר שערכו להם ולכך שלא עזרו כל תחנוניהם. יוגוסלביה סבלה לא רק מהנאצים, אלא גם מן הקרואטים ומן הבוסנים, שהיו לא פעם גרועים מהנאצים. הסרבים ידעו לעשות חשבון דמים עם משתפי הפעולה, ולא התקשיתי להבין ללבם; יתר על כן, קינאתי בהם ובעיני רבים הם אף נחשבו לגיבורים. אבל אצלנו, כמו בארצות אחרות שכבשו הנאצים, לא סבלו התושבים במיוחד מהכיבוש — יחסית ליהודים. הם המשיכו לנהל את חייהם ולא נרדפו, רק היהודים והצוענים סבלו ונרצחו. יתר על כן,

התושבים האחרים שנאו את היהודים וקינאו בהם על הצלחתם בעסקים ועל מצבם הכלכלי.

זמן מה אחרי אותו מצעד מרהיב קיבלה הדיוויזיה שלנו הוראה לעזוב את יוגוסלביה בדרכה לאוסטריה. הניצחון על גרמניה הנאצית היה קרוב. הפוליטרוקים סיפרו לחיילים את החדשות מהכיבושים על אדמת גרמניה ועל כך שהצבא הארום מתקרב לברלין, בירת השטן הנאצי. התחלנו לנוע לעבר הגבול האוסטרי. לא מיהרנו; כפי ששמענו, אוסטריה נכבשה בידי צבאות בעלות הברית. וינה, עיר הבירה, היתה מחולקת בין ארבע מעצמות. ידענו אפוא כי הפעם לא צפויים לנו קרבות חדשים.

בהגיענו לפרוורי וינה התמקמנו באזור שכולו יערות. המפקדה והגנרל תפסו בית דוֹ-קומתי שדייריו סולקו. הדבר הראשון שעשינו היה לצאת לסיוור ברחובות העיר, שנראתה ריקה מתושבים. ברחובות פטרלו גיפים ובתוכם חיילים אמריקנים ורוסים. היות שדיברתי קצת גרמנית, הצטרפתי למכוניתו של המפקד. נהגו הוותיק עבר ברחובות העיר במהירות, בחלונות פתוחים, זו היתה פקודת הגנרל, שהיה לבוש תמיד במעיל פרווה — אפילו בימי הקיץ, כי סבל ממחלה טרופית. התרשמתי כי העיר לא סבלה במיוחד מההפצצות. נראה שבעלות הברית חסו עליה. אותה אוסטריה שסופחה בהסכמה לגרמניה, נלחמה לצדה כשווה לה ואף השתתפה מרצון בפשעה, נחשבה עכשיו משום מה למדינה שנכבשה בידי הנאצים!

בעינינו נחשבו האוסטרים לשותפיהם הטובים ביותר של הנאצים. הם נלחמו בשורות הצבא הגרמני ואכלסו את השטחים הכבושים. הרוסים אכן טיפלו תחילה באוסטרים ביד ברזל, וצעירים מקומיים שפשטו את מדי הצבא והמשטרה התרחקו מהאזור שהיה בשליטת הרוסים. תושבי האזור אמנם הרגישו את הכיבוש הרוסי, אך בהשוואה להתנהגות הכובשים בבוריסלב, כל מה שקרה עתה היה לא כלום — גם אם פה ושם התרחשו מעשי ביזה ואונס. שאר העולם שכח את פשעה של אוסטריה כלפי האנושות.

וינה נחשבה תמיד כעיר תיירות, ומדוע להרוס את האתרים היפים? אכן, חבל מאוד. זכרתי כי היו קצינים ושוטרים אוסטרים במשטרת בוריסלב, וכי הללו רצחו יהודים ברם קר בכל מקרה שרצח כזה הזדמן להם ושדרו את הרכוש היהודי. בייחוד זכרתי את רב סמל נמץ, הרוצח המקצועי שדמם של יהודי בוריסלב דבק לידי, אך היו כמותו אוסטרים אחרים ששירתו את המשטר הנאצי ורצחו יהודים.

אחיה של סבתי היה פקיד בכיר בדואר בווינה, ובהזדמנות הראשונה שנקתה לי ניסיתי לחפש אותו. אמי ביקרה אצלם פעמים מספר כשביקרה במרחצאות של צ'כיה, ובשובה סיפרה על העיר היפהפייה שדרכה חלפה בנסיעתה ועל המשפחה החמה שקיבלה אותה תמיד באהבה. ידעתי ששמו של האח של סבתי רטנר, כשם משפחתה של אמי, וזכרתי שהיה לו בן, אמיל, ובת שאת שמה לא זכרתי. ניסיתי לברר אצל ותיקי הדואר, אבל איש מהם לא גילה היענות כלשהי; בוודאי פחדו שכל מטרתי להתנקם בהם על פשעיהם כלפי יהודי וינה. ניסיתי לשחרר את לשונם באמצעות חפיסות סיגריות וקופסאות שימורים, אך דבר לא עזר.

עם הזמן התרכך גם הצבא האדום. גרישה הטבח התאהב באלמנה שהיתה צעירה ממנו ב-15 שנה. לדבריה, בעלה נפל בחזית הרוסית. האהבה פרחתה, גרישה הגן עליה וסיפק לה מצרכי מזון, ולבסוף החל להזניח את תפקידו כתור הטבח של מטה הדיוויזיה ובמיוחד את הבישול למען הגנרל פודשיבאילוב שהיה כה נאמן לו עד אז. הדבר הורגש היטב, והגנרל שמע כנראה על יחסיו עם הצעירה, ולבסוף פקד עלי להביאו למטה, חי או מת... הייתי חייב טובה לגרישה על כך שהשתדל למעני ועזר לי בתחילת דרכי בצבא.

נסעתי אליו ביחד עם קצין מהסיירת שקיבל הוראה להתלוות אלי, ובהגיענו לביתה של האוסטרית מצאנו אותה שיכור. הוא התנפל עלינו ודרש שנשתה אתו, והצעירה לא הצליחה להרגיעו. גרישה שתה לכבוד ניצחון הצבא, הוא קילל את האוסטרים — ברוסית, כמובן, הוא לא ידע מילה בגרמנית, ודיבר עם אהובתו בשפה בין-לאומית,

שפת הידיים ושפת המיטה. ניסינו להפיג את האלכוהול מדמו בעזרת קפה שחור, כדי שהגנרל יוכל לדבר אתו. אחרי שנכנס למשרדו של הגנרל שמענו צעקות וקללות — הכרנו את יכולתו של מפקד הדיוויזיה להשתמש בארסנל הקללות שלו — ולאחר מכן יצא גרישה מחדרו אדום כולו כאילו חטף מכות.

הוא בכה כילד קטן והבטיח, כך לדבריו, לא לחזור לאוסטרית שלו. אבל היא לא הניחה לו, באה אחריו למטה וניסתה לשכנע אותו לערוק מהצבא ולהתחתן עמה. הזהרתי אותו שלא יעשה כן, אבל הוא היה מאוהב. "חכה סריוז'ה", אמר לי, "בהמשך דרכך גם אתה תעבור פרשה דומה, תתאהב בבחורה ולא תוכל להשתחרר מכבלי האהבה". בווינה פגשתי יהודים ששוחזרו ממחנות הריכוז וחיפשו דרך לחזור לפולין או להגר לארצות-הברית. במפגשים הללו הציעו לי לעזוב את הצבא ולהצטרף אליהם. גם הפעם לא יכולתי לעשות כן, כי לא רציתי לבגוד בצבא שקלט אותי ונתן לי בית חם. חיפשתי בווינה את רב סמל נמץ, אבל האמת היא שלא התאמצתי די הצורך לגלות את עקבותיו. חשבתי שאם אמצא אותו, אפוצץ בכיתו רימון שיחסל אותו ואת בני משפחתו ואת כל יושבי הבית. בינתיים הפגזו הרוסים בארטילריה את ברלין, העיר שבה ישב היטלר עם מטהו. היטלר וחבר מרעיו היו צריכים לשלם בעבור הפשעים שביצעו. והרי הרוסים שילמו מחיר יקר במלחמה הזו.

לראשונה הגיעו לווינה תזמורות ומקהלות של הצבא האדום. האוסטרים היו מתוסכלים נוכח החגיגות שערכו הכובשים הסובייטים בעיר. עכשיו, כשהדיוויזיה חנתה בפרוורי וינה, התחילו המחשבות להטריד אותי מאוד. חשבתי כל הזמן על המלחמה העומדת להסתיים. מה אעשה בהמשך דרכי? אני את שלי עשיתי. אולי כדאי שאחזור לעיר מולדתי? ידעתי אמנם כי איש לא מחכה לי שם, אבל תקווה קלושה הבהבה בלבי, אולי בכל זאת נשאר מישהו מהמשפחה? מה שמנע בעדי היה שנאה עזה שחשתי כלפי התושבים המקומיים על כך שהיתה להם יד ברצח יהודים, ושבודאי תפסו את הבית שלנו. ואם כן, אולי אני

צריך להישאר באוסטריה ולהתחזות ליהודי שיצא ממחנות המוות, וביחד עם אחרים לנסות ולהגיע לפלשתינה, שם היתה לי משפחה, אחותו של אבי שהתגוררה שם שנים רבות? היה זה המקום היחיד שחשבתי עליו. והרי לא היו לי קרובים או מכרים אחרים מן העבר שיכולתי להסתמך עליהם כדי למצוא אצלם בית חם.

בינתיים התקבלה הידיעה כי היטלר התאבד בבונקר שלו, והגרמנים חתמו על כתב כניעה ללא תנאי. בשורות הדיוויזיה פרצה שמחה גדולה, ואבן ירדה מלב כולנו — המלחמה הסתיימה. לכל חברי היה בית, היתה להם משפחה, היה להם אל מי לחזור, ורק לי לא היה איש בעולם כולו שאוכל לחזור אליו. הניצחון על גרמניה הנאצית היה חשוב ומשמח, אבל לא שינה דבר מבחינתי: מצבתי היה דומה לרגע שבו יצאתי מהמחבוא ביער ונוכחתי כי העיר נכבשה בידי הרוסים ואנחנו חופשים. עכשיו פקדה אותי אותה ההרגשה. לא היה לי מקום לחזור אליו. ובכל זאת הגיעה גם לי, כנראה, ידיעה משמחת...

לקראת שחרור

הניצחון על גרמניה הנאצית היה האירוע החשוב והמשמח ביותר כמעט לכל עמי אירופה, ובאורח עקיף — לכל האנושות. ליהודים המעטים שניצלו מהתופת נחשב האירוע הזה כנס, אבל שמחתם היתה מהולה בעצב רב מאוד. הרי מי שניצל נחלץ רגע לפני שהגרמנים השלימו את תכניתם השטנית להשמיד את העם היהודי כולו, ולא היה ניצול שלא כאב את מותם הנורא של רבים מבני משפחתו ומחבריו. היהודים המעטים ששרדו ממחנות ההשמדה, או שיצאו ממקומות המסתור שבהם התחבאו, נעו עתה על פני יבשת אירופה והם חולים, פגועים נפשית ומבולבלים משלל האירועים שבהם התנסו. גם מבחינתי היה הניצחון אירוע משמח ועצוב כאחד: הרי נשארתי בודד מכל משפחתי הענפה. בהיותי בווזינה ניסיתי לברר מה עלה בגורלו של מונדק, שגויס לצבא הרוסי. ידעתי כי חברו הציל אותו, וכי הסתתר בתא ההסרטה של אולם קולנוע, ולכן שלחתי מכתב לפי כתובת בית הקולנוע.

לא השליתי את עצמי, ולכן הופתעתי לקבל ממנו תשובה שבה נאמר כי אחותי קלרה שרדה את המחנות אושוויץ ופלשוב. זמן מה לאחר מכן קיבלתי מכתב ממנה, שהיה המתנה הטובה ביותר שהוענקה לי אי פעם. מתנה זו היתה כה משמחת, עד כי חששתי שלבי לא יוכל להכילה. במכתב ששלחה לי תיארה אחותי את התנסותה במחנות הריכוז. אפשר להגיד בפשטות כי חזרה מהעולם הבא לארץ החיים. עם השחרור היתה בת 23 ושקלה פחות מ־30 קילוגרמים. רופאים משוודיה הצילו

אותה. ועוד כתבה שהיא נמצאת בקרקוב אצל מכריה, ומחכה לבעלה שיחזור מרוסיה, וגם שהיא מתגעגעת אלי ורוצה שנהיה יחדיו, וביקשה מאוד שאגיע אליה מהר ככל האפשר.

ביום שבו הגיע מכתבה עשתה הדיוויזיה שלנו את ההכנות לחגיגת הניצחון על גרמניה הנאצית. שליחי הדיוויזיה יצאו אל הכפרים האוסטריים כדי לאסוף מזון לחגיגה. יצאתי לאחת השליחויות האלה עם שני סיירים מחברי. ביקרנו בכפר אוסטרי עשיר שבו נאגר מזון רב. האוסטרים מסרו את המצרכים שדרשנו, ושחטו את חזיריהם למעננו, אך ניכר היה שהם עושים זאת בשנאה. את הקללות שסיננו הבנתי היטב, ותרגמתי אותן לחברי. יריות באוויר מעל ראשיהם שכנעו אותם לעשות את המלאכה היטב וללא התמרמרות מיותרת. גרישה גייס לעזרתו כמה טבחים אוסטרים, שהתנדבו להראות לנו כמה כוחם גדול. הטוב בבתי המלון לא היה מתבייש במאכלים שגרישה הכין לכבוד הניצחון.

המטה של הדיוויזיה וגם מטות החטיבות חגגו כל הלילה, ועד למחרת היום התהלכו חיילים רוסיים שיכורים ברחובות וינה. רק ביחידת הסיירים התקבלה הוראה על איסור שתייה, וזאת כדי להבטיח שהקצינים והחיילים במטה הדיוויזיה לא ייפגעו. לאחר מכן חגגו הסיירים, ואילו אני חגגתי פעמיים: פעם עם הדיוויזיה כולה ובפעם השנייה עם הסיירים.

בינתיים קיבלתי עוד שתי מדליות: האחת על כיבוש בודפשט, והאחרת על חלקי בניצחון שנחלנו על גרמניה הנאצית. היו לי כבר ארבע מדליות. לרוב החיילים היו עיטורים שונים; קל היה לקבל מדליות, ואלה כיסו את מדי החיילים, ולאחר מכן, עם שחרורם, את הבגדים האזרחיים.

עם תום החגיגות התחלתי לחשוב שוב על העתיד. המלחמה תמה, ולא היה עוד טעם להישאר חייל, אבל כיצד משתחררים מהצבא? לא הייתי רוסי ולא רציתי לחזור לרוסיה. התייעצתי עם אחד מידידי, קצין הדואר של המטה, שהיה יהודי חם ודובר יידיש רהוטה. הוא העלה

שתי הצעות, שתיהן בנות ביצוע. האחת היתה לערוק מהצבא, לעבור לשטח הכיבוש של האמריקנים ולטעון שאך זה השתחררתי מאחד המחנות. ההצעה השנייה היתה לכתוב מכתב למטה הראשי של הצבא האדום במוסקווה, לתאר איך התגייסתי ומה מצבי כיום, ולבקש כי ישחררו אותי. עכשיו החלו בשחרור הוותיקים שלחמו מתחילת המלחמה. השחרור "לפי הספר" יארך זמן רב, אמר ידידי, כי העבודה במטה הכללי של הצבא רבה.

לערוק לא דציתי, ולכן ביקשתי ממנו לנסח את המכתב למעני, והוא הסכים. המכתב אכן נשלח למטה הכללי של הצבא האדום במוסקווה, ובינתיים שמחתי על השחרור הקרב לא ידעה גבול, והתחלתי לזלזל במילוי התפקיד. כבר תכננתי כיצד אגיע לקרקוב, וכלל לא ידעתי שהדיוויזיה אינה אמורה להישאר בווינה.

ואולם, לאחר עוד שבועיים בווינה, קיבלנו לפתע הנחיות לנוע לכיוון מזרח אוקראינה — כלומר, לאזור גליציה. שמעתי שהדיוויזיה שלנו מיועדת לעזור לשלטונות המקומיים להתגבר על הטרור שמחוללת הלאומנות האוקראינית, שאנשיה הורגים קומוניסטים ואף קצינים רוסים. ואם כך, אחרי סיום המלחמה היתה הדיוויזיה אמורה לקחת חלק בקרבות חדשים! חשבנו כי הפעם יהיו אלה קרבות פשוטים ולא מסובכים: הרי מדובר בארגון טרור הנעזר באזרחים השונאים את המשטר הסובייטי. אישית שמחתי על המשימה החדשה. אולי יתמזל מזלי, חשבתי, ואצליח למצוא כמה מעושי הפוגרומים באזורנו. עם הגרמנים הצלחתי מעט מאוד, אולי אצליח יותר בשטח של גליציה.

הדיוויזיה החלה בתזווה אטית לאחר שקיבלנו דוח חדש על האכדות שספגנו כטרם הגיענו אל וינה ועל מצבת כוח האדם. שוב הגיעו הרבה אוקראינים מהמזרח, אנטישמים גלויים שלא הסתירו לרגע את יחסם כלפי היהודים. עברנו את סלובקיה ונכנסנו לשטח של אוקראינה הרוסית, לאזור גליציה לשעבר. מטה הדיוויזיה התמקם בעיירה טורקה, לא הרחק מעיר הולדתי בוריסלב. המטה קיבל תדרוך

מיחידת נקוד (לימים קג"ב, המשטרה החשאית), שאנשיה נלחמו בכוחות עצמם בלי הצלחה, סבלו אכזות ולא גברו על האויב. החטיבות חולקו בין הערים דרוהוביץ, סטרי וסמבור, וחלק מהכוחות הופנה לבוריסלב. ידעתי שבאחד מהימים עוד אשוב לבוריסלב.

חיל הרגלים שלנו היה מתורגל בקרבות, גם אם לא התנסה עד אז במאבק נגד כנופיות טרור, וקציניו ידעו לתכנן פעולות צבאיות. לא התפלאתי להיווכח שהלאומנים האוקראינים נסוגים תחת המהלומות שקיבלו מאתנו. מהצד הפולני סגרו עליהם כוחות פולניים, והם נפלו באחיות המלקחיים של שני הצבאות ונחלו מפלה אחר מפלה. מרגע שהרגישו כי הקרקע נשמטת מתחת לרגליהם, התחילו להסתלק לעבר הגבול הציכי במטרה להגיע למערב.

באזור גליציה נשארו עדיין קבוצות של אותם טרוריסטים שהסתתרו ביערות ובכפרים האוקראיניים. הפעילות שלנו כללה סגירת כפרים — והאוכלוסייה שעזרה ללאומנים נלקחה ברכבות לעבר רוסיה, שם היו אמורים לטפל בהם כפי שטיפלו בסרבני המשטר.

בכל יום הייתי מבקר אצל קצין הדואר ומתעניין אם התקבלה תשובה מהמטה הראשי בענייני. בינתיים לא היה אפילו סימן קל שמהו השתנה, והאיש אף הסביר לי כי מעשרה מיליוני החיילים צריך לשחרר כחמישה מיליונים והדבר דורש זמן. חיכיתי, הפעם מחוסר בררה. במקום שבו היינו לא היתה לי כל אפשרות אחרת.

יום אחד נסעתי לעיר הולדתי. בבואי פגשתי רבים מהתושבים שהיו בחיים ביום שבו נפרדתי מהם ויצאתי אל הרי הקרפטים כדי להתגייס. אבל איש לא הכיר אותי: נראה שגדלתי והתבגרת, ואיש לא האמין כי הבחור במדי הצבא עם ארבע המדליות הוא סאלק שרק אתמול היה בחברתם. השמחה היתה רבה. הייתי בחברתם של כמה מאנשי היחידה שלי, הסיירים, והתקבלנו כגיבורים. ערכו לכבודנו ארוחת ערב שבה השתכרנו, ובקושי יכולנו לתזור לעיירה טורקה; אבל לא יכולנו להישאר זמן רב. עם זאת ניגשתי לראות את הגלעד שהוקם על קברם של 600 היהודים שנרצחו בעיר.

אחרי שהחלמתי עסקתי בדיג באמצעות רימונים, כי צריך היה להכין מרק דגים לגנרל. מלבד עיסוק זה, ונסיעות אל מטה הארמיה בעיר לבוב, כמעט לא עשיתי דבר. גם אחרים התבטלו, כי המלחמה הנוכחית נחשבה לעיסוק פעוט יחסית. אחרי שחזרתי לאיתני הזדמן לי לנהוג במכונית המרצדס של הגנרל, לפי בקשתו המפורשת. הוא נסע אתי כשמאחורינו ג'יפ האבטחה, ובדרך הציג לי שאלות רבות, בין היתר על תכניותי לעתיד. סיפרתי לו על כך שאחותי שרדה, שנודע לי על כך רק בהיותי בווינה ושהיא גרה עכשיו בקרקוב. הגנרל לא הגיב על כך — הוא אמר, "ואני חשבתי לשלוח אותך לקורס קצינים, אולי תעשה קריירה צבאית".

ענית לי: "זה בלתי אפשרי. עלי לנסוע תחילה לראות את אחותי היחידה".

לפתע שאל: "אתה מתכוון לנסוע לפלשתינה?"

ענית: "לא — מה יש לי לעשות שם? אין שם איש מקרובי משפחתי".

אבל הגנרל בשלו: "אתם, היהודים, תמיד תמצאו איזה קרוב משפחה, ואני לא אומר זאת מתוך אנטישמיות, אלא מהיכרות — כל חברי הקרובים מלפני המלחמה היו יהודים".

חשבתי בלבי כי כל גוי מנופף בחבר יהודי, וכל גוי נוהג להגיד שאת היהודי משה הוא אוהב, ואפילו מקיים אתו יחסי חברות... איני מאמין כי הגנרל שלנו היה יהודי, אבל גם מחשבה כזאת חלפה במוחי.

הפציעה שלי הציקה לי גם אחרי השחרור מבית החולים, אבל המשכתי למלא את התפקידים שהוטלו עלי ואף ניסיתי שוב להתנדב לפעולה עם הסיירים. הפעם דחה מפקד הסיירת את פנייתי במילים ברורות: "אתה מת שיהרגו אותך, נכון?"

ענית לי: "דווקא לא, הפעם יש לי אחות ועלי להגיע אליה במהירות". אבל התשובה ממטה הצבא בוששה לבוא והרגשתי כי סבלנותי פוקעת. הצטערתי שלא ערקתי בווינה. לא היה בכך קושי כלל, כי בתעודות הצבאיות שלי כתבו בטעות ששמי "לינגר, סרגיי"

★

לימים סיפרו לי בני עירי שנסעו מישראל לבקר בעיר כי כשקמה מדינת אוקראינה נהרסה כליל המצבה שהקימו הניצולים, אותה אבן גדולה מבטון. במקום הקבר היו רק חתיכות בטון שנשארו במקום. תושבי הסביבה סיפרו שהרוסים התאמנו שם, וכי פגזי מרגמה הרסו את המצבה. ואילו יהודי שהתגורר עדיין בבוריסלב סיפר כי את המצבה הרס אספסוף אוקראיני כדי למחוק את העדות החיה למעשה הנבלה שגם האוקראינים היו שותפים לו. כך עשו גם לבית העלמין היהודי בעיר: עקרו את המצבות, כיסו את כל השטח בבטון והקימו עליו תחנת אוטובוסים עירונית. לטענתם, לפי החוק האוקראיני אפשר למחוק בית עלמין לאחר 50 שנים.

★

המשכנו בפעילותנו נגד הלאומנים. יום אחד הצטרפתי אל הסיירים שיצאו ללכוד לאומנים במחבואם. אחד מהם הסגיר את חבריו, ועתה הוביל אותנו ביער הסמוך לעיר סמבור. כשהתקרבונו, הרגיש אחד הטרוריסטים שעמדו על המשמר בחוץ בכוח הצבאי המתקרב, וירה כמה צרורות לעברנו. קליעים מאחד הצרורות פגעו בי. הסניטר שהצטרף לכוח עצר את שטף הדם, והועברתי לבית החולים בבוריסלב — אותו בית חולים שבו שכבתי אחרי שחרור העיר.

בניתוח פשוט הוצאו שני קליעים שחדרו לבשר האחוריים, ונשארתי שם ימים אחדים להחלמה. נדמה לי שהייתי ראשון הפצועים של הדיוויזיה אחר המלחמה. הפציעה היתה קלה יחסית, ומבקרים רבים ממטה הדיוויזיה, שדאגו לשלומי, פקדו את מיטתי. הגנרל כעס על כך שהניחו לי להשתתף בפעולה שהיתה כרוכה בסיכון, אבל היתה זו אשמתי, שכן התנדבתי למשימה.

(ברוסית אין את האות ה, והאות ג מחליפה אותה) ויכולתי לשנות את הפרטים בתעודותי לשמי הישן, ולנסוע לפולין. כמעט התייאשתי, וחשבתי שאפילו לא יענו על פנייתי. עוד לא מלאו לי 18, ואולי חייל כה צעיר אינו זכאי לתשובה.

הסתובבתי חסר מגוחה, ובינתיים הוחלפו רבים מהקצינים והחיילים במטה. גשארנו עוד כמה סיירים ותיקים שלא נפגעו, וכן קצין הדואר, גרישה ומפקד הסיירת שאתו התיידדתי מחדש. הבנדרובצים, הטורוריסטים האוקראינים, נעלמו ולא היו — וכל זה בזכות הדיוויזיה שלנו והייליה. חששתי שהחיילים האוקראינים שגויסו לא מכבר לא ישתפו פעולה בחיסול הכנופיות מבני עמם, אך התברר כי מרוב פחד גם הם פעלו ביסודיות... כמה כפרים אוקראיניים נמחקו מהמפה, וכל תושביהם נלקחו ברכבות בקרונות סגורים הרחק לסיביר, או אולי לחצי האי קמצ'טקה כדי להתחיל שם את חייהם מחדש בעזרת חינוך נאות. אין ספק, רוסיה ידעה ללמד את מתנגדיה לקח.

לא הצטערתי על כך שאותם כפריים לא יוכלו להתנגד לצבא או לעזור למורדים הלאומנים. לפעמים אני חושב שהרוסים פעלו בדומה לנאצים, בהבדל הברור שלא שלחו איש למחנות ריכוז והשמדה. גליציה ומזרח פולין לשעבר התחילו להתרוקן מהפולנים וגם מהיהודים שנשלחו אל האזור שנלקח מהגרמנים בשלזיה התחתית, ואילו אוקראינה המזרחית, לשעבר פולין, סופחה לרוסיה; היום האזור כולו שייך למדינת אוקראינה שסוף־סוף קיבלה את עצמאותה.

יום אחד נקראתי לקצין כוח האדם, שציווה עלי לנסוע אל מטה הארמיה בעיר לבוב. חששתי מההזמנה. התייעצתי עם קצין הדואר, שאמר כי כנראה המכתב פעל את פעולתו; אמנם באיחור רב, אך פעל. הוא היה גאה בעצמו, אף־על־פי שבעצם לא ידע עדיין כמה המדובר. נסעתי ברכבת ללבוב והתייצבתי לפני קצין כוח האדם במטה הארמיה, רב סרן מבוגר שקיבל אותי בסבר פנים של שופט העומד לגזור עלי גזר דין מוות:

"אתה החייל שכתב למוסקווה וביקש להשתחרר?" שאל, ואני עניתי: "כן".

"אולי תעדיף ללכת לקורס קצינים במקום לנסוע אל הפוגרומצ'יקים?" כוונתו היתה לפולנים, וזאת בגלל הפוגרום שעשו ביהודים. עניתי לו שאיני נוטע אליהם אלא כדי לשוב ולהיפגש עם אחותי שהיתה במחנות הריכוז. לבסוף אמר: "נו טוב, קיבלת שחרור", מילא טפסים רבים ושלח אותי אל השלם של מטה הארמיה, ששילם לי דמי שחרור נדיבים. כן נשלחתי אל אפסנאי שמסר לי מגפיים חדשים ומדים חדשים. יצאתי משם כאילו החייל שלי מתחיל זה עתה.

פניתי והלכתי מיד לשוק ורכשתי לי חליפה ונעליים חדשות, כמה חולצות ועוד כמה פריטים הנחוצים לחיי בתור אזרח. חזרתי למטה הדיוויזיה, וחברי ערכו לי מסיבת פרידה. שתינו ואכלנו כמעט כל הלילה. הפרידה היתה קשה. המטה של דיוויזיה 151 היה לי בית חם.

שלישו של הגנרל הודיע לי כי מפקד הדיוויזיה רוצה לדבר אתי ורועד מפחד התייצבתי לפני הגנרל. הכרתי את האיש ואת ההתפרצויות שלו — כל שיחה היתה מסתיימת בקללות העסיסיות ביותר שהיו בלקסיקון הרוסי. נכנסתי ומצאתיו יושב מאחורי שולחן כתיבה, לבוש במעיל פרווה. הוא פתח ואמר לי: "אני זוכר שגרישה בא אלי וסיפר לי עליך. האמת שלא האמנתי שאצליח לעזור לך, הרי היינו במלחמה ולא עסקנו בגיוסים. אבל הודות לגרישה נאלצתי לעשות צעדים שמעולם לא התנסיתי בהם".

"סריוו'צה, לא האמנתי שתעשה מעשה כזה מאחורי גבי. מדוע לא פניתי אלי בבקשה לפני שכתבת למטה הצבא? הרי אני יכולתי לעזור לך מהר יותר! אבל עכשיו די — היית חייל טוב למרות גילך הצעיר ולמרות כל מה שעבר עליך, והנה הכנתי לך מכתב העשוי לעזור לך בכל אשר תפנה; ברוסיה, כמוכן. לא בפולין; אל תראה שם את מכתבי, כי הדבר עלול רק להזיק לך: הפולנים אינם אוהבים אותנו. אני מאחל לך כל טוב".

אחותי האבודה

עכשיו היה עלי לעשות הכול כדי להגיע אל אחותי בפולין. הדבר הראשון שעשיתי היה להירשם בתור ליציאה מרוסיה לכיוון פולין. נטלתי אתי שני רימונים ואקדח שלקחתי שלל מאחד הקצינים הגרמנים שנפלו בשבי. חשבתי לבוא חשבון עם המשפחה שהסגירה את דודתי יטקה; אולי אגיד להם מה שראוי להגיד, ואשליך רימון בעת היציאה. כך חשבתי להיפרד מהם. אבל האמת היא שלא ידעתי כיצד להגיע אליהם: עבר זמן רב למדי מאז שהייתי אצלם, ובפעמיים שעשיתי את הדרך היה לילה. נדרשו מאמצים וחיפושים, ובסופו של דבר הגעתי אל ביתם הבודד, שהיה מוקף בגדר וגינה. הבית היה סגור ומסוגר. הלכתי לשכנים שהתגוררו כ־200 מטרים מהבית ושאלתי עליהם. לא ידעתי אמנם את שמותיהם, אך הצבעתי על הבית. הייתי עדיין במדי הצבא הרוסי — לבשתי אותם עוד כחודשיים אחרי השחרור, אף־על־פי שהיו לי כבר בגדים אזרחיים. הם ענו שהמשפחה עזבה את העיר לכיוון כפר אחר, אולי למערב פולין. כנראה מצפונם לא היה נקי, ואולי הם פחדו שיבואו אליהם בטענות ובאשמות. כך או כך, לא יכולתי לממש את החלטתי לרצוח אותם; בתקופה ההיא אפשר היה לעשות זאת בנקל, ובייחוד אם מדובר בחייל רוסי הפושט לאחר מכן את מדיו והופך להיות אזרח...

הלכתי משם לבקר שוב את קבר האחים שבו נטמנו כ־600 יהודים, כולל הדודה יטקה ושני ילדיה שנרצחו. היהודים הקימו שם מצבת ענק על כל הקבר. היה זה מבנה עשוי בטון לכל אורכה ורוחבה של

הוא הושיט לי מעטפה ובה מכתב. לא קראתי אותו מיד; בכיתי בלי הרף בשעה שדיבר, וכשסיים ומסר לי את המכתב — קפצתי עליו ונישקתי אותו: הרי הגנרל הוא שהגשים את חלומי (שעלול היה להסתיים בכי רע). מפקד הדיוויזיה היה איש מחוטפס, והופתע שחייל מנשק אותו, אבל נדמה לי שגם בעיניו היו דמעות. עזבתי את משרדו כשאני עדיין בוכה. ומאחר שהייתי כולי אדום ועדיין לא שלטתי על הבכי, חשבו כולם שהגנרל נזף בי או העליב אותי... נשארתי עוד יומיים במטה, ולאחר מכן לקחו אותי בגיפ שבו נהגתי עד אז אל עירי בוריסלב, וכך נהגתי בו בפעם האחרונה.

החלקה. נשארתי שם ובכיתי. הרי היה זה הקבר היחיד שהכרתי. לא ידעתי היכן קבורים אמי וסבתי, והיכן נקבר אבי. מאוחר יותר שאלתי את עצמי אם לא יכולתי לעשות מאמצים רבים יותר לגילויים; אבל אז הייתי צעיר ומבולבל ולא עשיתי דברים שבאפשרותי היה לעשותם. כשהלכתי ברחובות העיר והייתי נתקל באוקראינים צעירים, חשבתי שהם בוודאי השתתפו בפוגרום הראשון בעיר. מובן שלא יכולתי להצביע עליהם בוודאות. כעבור ימים אחדים הלכתי אל ביתו של הודו יעקב, שבו התגורר עתה מפקד הנקוד המקומי (או אחד מסגניו). לשם לא יכולתי להיכנס כלל. בקונדיטוריה מצאתי אוקראיני שהחזיק בעסק בתור "אחראי"; הרי המשטר הסובייטי לא התיר החזקת רכוש פרטי. אחד העובדים בקונדיטוריה אמר לי כי הוא וחבריו עבדו כולם אצל הודו יעקב, והצטערו על מותו של איש יקר זה.

קשרתי קשרים עם קצין יהודי בנקוד, וביקשתי ממנו למצוא לי פרטים על מעצרו של אבי. רציתי לדעת בדיוק מה האשמה שייחסו לו. הוא ענה שכל הניירת נשלחה לארכיון שבעיר קייב, בירת אוקראינה הסובייטית והציע לי לכתוב לשם. עוד עשיתי מעשה, והחלפתי את שמי מ"לינגר, סרגי" (כפי שנכתב בתעודות הצבאיות) ל"לינהרד, סאלק".

חידשתי את חברותי עם מנק שרק ועתה רצה אביו לאמץ אותי. לא הסכמתי, משום שהייתי כבר מבוגר מדי לעניין האימוץ. מנק ניסה לשכנע אותי להסכים: "הרי אין לך מה להפסיד. אין לך בית אחר, וביחד נסתדר". הודיתי להם על הרצון הכן וסירבתי, כי ידעתי שאחותי חיה ומחכה לי. חיכיתי להודעה על היום שבו עלי להתייצב לנסיעה לפולין. סוף־סוף קיבלתי הודעה שעלי להתייצב בתחנת הרכבת, ולהביא עמי מזון לכמה ימים. מותר היה לי לקחת עמי שתי מזוודות, אבל לי היתה בקושי מזוודה אחת. נפרדתי מחברי, והתייצבתי בתחנת הרכבת כנדרש. נכנסנו לקרונות משא מטונפים שמקודם הסיעו בהם בהמות, אך כל זה לא היה חשוב, העיקר

להסתלק מהעיר המקוללת על תושביה הרוצחים שהמשיכו לשנוא יהודים גם אחרי שנשארנו כה מעטים.

מתחנת הרכבת יצאו כ־15 קרונות, ובכל אחד מהם משפחות עם רכושן — כולל אפילו חזירים ועופות בתוך כלובים. הסירחון בקרונות היה רב, אבל לרוב היושבים בהם זה לא הפריע. הנוסעים קיללו את הרוסים שגרמו להם לעזוב את בתיהם. מעולם לא נסעתי ברכבת כזאת, לפני כן או אחרי כן. נקלעתי לקרון שבו לא היו בעלי חיים, ואף־על־פי כן כמעט נחנקתי, אבל סבלתי בשקט — כי ממילא לא יכולתי לעשות דבר. הרכבת התרחקה מבוריסלב, ובכל תחנה הצטרפו עוד ועוד אנשים, וגם קרונות נוספים התחברו אל הרכבת. רוב הדרך נסעה הרכבת במהירות כה נמוכה שאדם רגיל יכול היה ללכת לצדה בלי להתאמץ.

אנשים הביאו אתם מזון, ואכלו ממנו בשעת הנסיעה. היו שהביאו ביצים ושתו אותן טריות. בכל עצירה היו אנשים שירדו מהרכבת בריצה כדי לעשות את צרכיהם בצדי המסילה. היו מי שניצלו את העצירות כדי לחטוף ממזונם של האיכרים האוקראינים. את מדי הצבא השארתי מאחורי, וכל סימן לכך שהייתי אי פעם חייל נארו בשקית שהחזקתי במזוודה היחידה שהיתה לי. שכן, אילו היו הרוסים מגלים שהייתי חייל, היו מאשימים אותי בעריקה ובזיוף תעודות גם אם הייתי מראה להם את טופס השחרור. הם היו מסוגלים לעשות כל דבר.

היו רגעים שבהם חשבתי שלנסיעה הזאת לא יבוא קץ, מה גם שהיה עלי להמשיך ולנסוע הלאה מהגבול הפולני־רוסי כדי לפגוש את אחותי. בפולין עליתי על רכבת נוסעים עמוסה לעיפפה. חלק מהנוסעים ישבו על גגות הקרונות, ואני ביניהם, מאחר שהתעכבתי כדי ללגום קצת מים. נאחזתי בנסיעה במוט שהיה מורכב לאורך גג הקרון, וכל העשן שפלט הקטר הגיע אלינו, היושבים על הגג, ומרח אותנו בצבע שחור. אחרי נסיעה מייגעת הגענו לעיר קרקוב, ונדרש מאמץ רב כדי להגיע אל הכתובת שבה התגוררה אחותי — רק כדי שייוודע לי כי בעלה חזר מרוסיה, ושניהם עזבו את קרקוב לשלויה

התחתית! אמרו לי כי הם מתגוררים בוולבז'יך (וולדנבורג לשעבר), עיר גרמנית שתושביה פונו למזרח גרמניה בלי שהורשו לקחת את רכושם.

חזרתי לתחנת הרכבת כדי להמשיך כנסיעה אל אחותי. גם הפעם נסעו אנשים על גגות הקרונות, שהרי היתה זו תקופת הנדידה של האוכלוסייה, אבל אני הצלחתי להידחף אל אחד הקרונות ואף לכבוש לעצמי מקום ישיבה. בוולבז'יך פגשתי יהודים אחדים מבני עירי, ובאמצעותם הגעתי אל ביתה של אחותי. דפקתי על הדלת, ואת המחזה שהתרחש כאשר נפתחה קשה לי לתאר. התחבקנו, בכינו ולא יכולנו לדבר מרוב התרגשות. עבר זמן רב עד שהצלחנו להירגע ולספר זה לזה את קורותינו.

אחותי היתה מבוגרת ממני בשבע שנים, ונישאה עוד בשנת 1941, רגע לפני פלישת הנאצים ותחילת המלחמה נגד ברית-המועצות. היא התחילה לספר את קורותיה מאז שמחנה העבודה חוסל, וכל מי שנותר בו נלקח למחנה פלשוב. במחנה זה עבדה במטבח הכללי, ומצבה היה טוב, יחסית לאחרים.

כל זה השתנה יום אחד, כשהיא ועוד רבים נלקחו ברכבת לאושוויץ, אותו מחנה נורא שהפך להיות בית חרושת של מוות. שם עברו עליה שבועות וחודשים קשים: היא סיפרה על עמידה במסדרים בחורף, בשלג, במשך שעות, על גילוח שערן של האסירות המסכנות והרעבתן, על המלחמה על כל פירור של לחם או תפוח אדמה לא מבושל, וגם על הכבשנים שבערו בקרבת מקום ועל טרנספורטים של יהודים שהובאו והוכנסו לתוך תאי הגזים. לא ידעתי מה קרה במחנות. אחותי היא שסיפרה לי לראשונה על אושוויץ. יומיים תמימים ישבנו על הספה בדירתה המרווחת, שנתפסה מידי הגרמנים.

הסיפורים שהיו בפי החווירו לעומת הסבל שעבר עליה. אחותי חזרה למעשה מן העולם הבא, והיתה היחידה מכל משפחתי שניצלה. לאחר ששהתה במחנות האיומים ביותר, חלקם על אדמת גרמניה. קרה נס, והצבא הבריטי שיחרר את המחנה שבו שהתה ברגע האחרון,

לפני שהגרמנים הספיקו לרצוח את כולם. אחותי ניצלה פעם נוספת, מפני שעם השחרור היתה על סף המוות. לקחו אותה לשוודיה, ושם הצילוה הרופאים ממוות בטוח.

היא הביאה אתה את בגד האסירה שלבשה באושוויץ, ועל ידה היה מקועקע מספר. הסיפור שסיפרה לי היה סיפור על גיהינום. קודם כגטו ובאקציות שהסתיימו כמעט כמותה, ובפעם השנייה — במחנות המוות. היא יצאה משם עם צלקות שמהן לא יכלה להתדפא. בצעירותה סבלה ממחלת לב, והשהייה במחנות החריפה את מצבה. ועם זאת, לאחר ארבע שנים של סבל, השפלה ופחד נורא שלא פסק אפילו לרגע איתרה אחותי את בעלה, הרתה, והחיים תבעו ממנה התמסרות למשפחה. היא עלתה לישראל, ולשני בניה נולדו ילדים, נכדים לאחותי. היא נפטרה בהיותה עדיין צעירה אחרי שעברה ניתוח לב פתוח — אחד מהראשונים מסוגו שבוצעו בארץ. בעלה נפטר בהיותו בן 70.

חלק רביעי
הדרך לארץ-ישראל

גיוס בתחנת הרכבת

בצד המפגש המרגש עם אחותי החלה להתפתח בי בהדרגה זיקה גוברת והולכת אל התנועה הציונית ששיאה בהצטרפותי לתנועת הנוער "גורדוניה". הפכתי להיות פעיל בתנועה זו עד שאחרוני הצעירים מהתנועה עזבו את פולין בדרכם לפלשתינה. פעילות זו הסבה לי סיפוק והנאה, והרגשתי היתה דומה לזו שידעתי בהיותי חייל: מעין ריפוי למועקות העבר באמצעות עיסוק העוקב אחר הוראות מלמעלה... במידה רבה סייעו לי פעילויות אלה לשמור על שפיותי אחרי מה שעברתי בצעירותי.

הייתי כבר כמעט בן 18, ולמדתי להסתדר בכוחות עצמי. אחרי כמה ימים בוולבז'יץ כבר יצאתי לרחובות כדי לחפש תעסוקה. נרשמתי לארגון החיילים המשותפים, והובטחו לי דירה ומלגת לימודים. אחותי הפצירה בי להמשיך וללמוד, שהרי הפסדתי שנות לימודים רבות. הייתי צריך להשקיע מאמצים רבים כדי שאוכל לגשת לבחינות הבגרות, וכדי לעשות זאת נרשמתי לשיעורי ערב.

במקביל ללימודים שמעתי להמלצת חברים מבני עירי, ופקדתי את הקן של תנועת גורדוניה — תנועה ציונית על שם א"ד גודרון, מחלוצי הפועלים בארץ-ישראל שנתן דוגמה אישית להפיכת היהודי לאדם חרש. כ-20 חברים, בנים ובנות, שליחי התנועה, התגוררו בבית מבודד, וצעירים יהודים ביקרו אותם בערבים ולמדו שירים עבריים. כך למדתי לרקוד הורה. הערבים בחברת בני גילי היו נעימים ביותר וקירבו אותי אל העניין הציוני.

אמנם אבי היה ציוני, אך בשעה שמותר היה לדבר על כך הייתי ילד. משנת 1939 שלטו הקומוניסטים, וכל התנועות הציוניות הוכרו כ"אויבות העם" וחלק ממדריכיהן אף נשלחו לסיביר עקב הלשנות של קומוניסטים יהודים. אחריהם באו הנאצים, ועיקר המאמץ היה לשרוד... אחרי השואה הרגשתי כי ה"מולדת" (הרוסית, האוקראינית, הפולנית — ללא הבדל) התייחסה אלי בעוינות ואף שמחה באסונם של היהודים. משום כך "מולדת" זו לא משכה את לבי. ואף-על-פי שבתור חייל משוחרר היו לי זכויות, ויכולתי ללמוד חינוך ואף לקבל מגורים, נמשכתי אל העניין הציוני.

המדריך אפרים פיינגולד היה חבר גורדוניה עוד לפני המלחמה. הוא היה כבר נשוי ואב לילד, והיה אחראי על הקבוצה. שוחחנו, והוא שטח לפני הצעה שקשה היה לי לסרב לה. שקלתי את הרעיון, וכבר למחרת היום עברתי לגור בקן התנועה. אחותי כעסה, אבל הייתי כבר בוגר דיי כדי להחליט על גורלי בעצמי. כעבור שבועיים בקבוצה שלח אותי אפרים לסמינריון של התנועה בלודו', שבה היתה גם ההנהגה הראשית של התנועה. הגיעו כ-20 חברים, בנים ובנות, ואני הייתי הצעיר שבהם. היו גם חיילים משוחררים מצבא פולין ואף מהצבא הרוסי, כולם חדורי מוטיבציה להגיע לארץ-ישראל ולקחת חלק בבנייתה של מולדת חדשה. מדינת ישראל עדיין לא הוקמה, אך בשלב זה היה ברור שנגיע לכך. מצאתי עונג של ממש להימצא בחברתם ולהתווכח אתם.

התמזל מזלנו שבסמינריון שלנו לקח חלק גם ראש התנועה מישראל, פנחס לוביאניקר (לימים שר הביטחון ואחר-כך המזכיר הכללי של ההסתדרות פנחס לבון). הרצאותיו על היישוב בארץ ועל הקבוצות שהוקמו על-ידי תנועת גורדוניה היו מעניינות ביותר. הוא דיבר ביידיש שוטפת, עם הסיגריה הנצחית בפיו, וריתק את שומעיו. בסיום הסמינריון מוניתי למדריך בקבוצת "ביאלי קאמץ" בשלזיה התחתית, ליד וולבז'יך. הוטל עלי לשכור בית בודד, לרכוש את הציד הנחוץ למספר החברים שאצליח לגייס, ולקבל "הכרה" במשטרה

המקומית. עשיתי כל מה שהוטל עלי, וניצלתי לשם כך קשרים עם בני עירי שהיו מעורבים בחיי הקהילה וגם היו להם מהלכים במוסדות ממשלתיים. שכרתי בית דרוקומתי ורכשתי מיטות וציוד אחר. כדי לקלוט אנשים. זה כשלעצמו היה מבצע קשה ומורט עצבים, בעיקר משום שהתקציבים שהועמדו לרשותי היו בלתי מספיקים. אך השקעתי מאמץ והתגברתי על המכשולים, וכעבור שבוע היה הבניין מוכן לקלוט 20-25 צעירים.

עכשיו הייתי אמור לגייס את הצעירים שיסכימו להצטרף לתנועתי... והיה זה מבצע שלא יישכח. לפעמים אני חוזר ונוכר כיצד עשיתי זאת, ונתקף בצחוק; קשה לי להאמין שאמנם כך פעלתי. צירפתי אלי בחורה יפה מקבוצת ולבז'יך של גורדוניה ויחד אתה הייתי מסתובב בתחנת הרכבת של ולבז'יך ומחכה לרכבות המגיעות מרוסיה. יהודים שברחו למזרח מפני הנאצים התחילו לחזור. מובן שהם חזרו אל החורבן שנגרם בשואה למשפחתם ולחבריהם: המשפחות נעלמו, ואת הבתים תפסו הפולנים. ממדי האסון שפקד את היהדות הפולנית היו טרגיים ביותר. אותה פולין שחיו בה שלושה מיליונים וחצי יהודים — התרוקנה כמעט לחלוטין מיהודיה. הפולנים חגגו: סוף-סוף התגשם חלומם; כמעט אין יהודים, אין את מי לקלל או במי לפגוע. מהמעטים ששרדו ומהיהודים שהגיעו מרוסיה התחלתי לגייס את הצעירים והצעירות שיצטרפו לתנועה.

ברדתם מהרכבת דיברתי אתם, סיפרתי להם מה קרה במהלך השואה ושכנעתי אותם להצטרף אלינו. היו שבאו עם הורים, ובכל זאת העדיפו להצטרף אלינו. ההורים קיבלו דירות שהגרמנים נטשו. הצעירים לא היו עדיין ציונים משוכנעים, והיה צורך להשקיע מאמץ רב בניהול שיחות כדי לגרום להם לרצות להיות יהודים גאים השואפים לחיות במדינה משלהם וללחום לעצמאות מדינית. היו בין הבאים מי שבחרו לקבל דיוור עם ציוד מוכן ועבודה, ואחרים העדיפו להצטרף אלינו ולעזוב את פולין.

לא היינו יחידים בשטח. כמונו באו לתחנת הרכבת נציגי תנועות

ציוניות אחרות: השומר הצעיר, נוח"ם, איחוד ודרור. התחרות היתה רבה, וכל תנועה הבטיחה הרים וגבעות כדי לשכנע צעירים להצטרף דווקא אליה. האידאולוגיה לא הספיקה לצורכי שכנוע, לפעמים מבט מעיניה של בחורה יפה הועיל יותר מכל אידאולוגיה. הבטחנו למצטרפים אלינו בית חם, ארוחות ואף נסיעה לחוץ לארץ; כוונתנו היתה לחופי הים התיכון. רצינו להגיע לישראל, אך היו גם מי שלא היו בטוחים עדיין שזהו רצונם. הצרה היתה שלא רק התנועות הציוניות עסקו בתעמולה: רחשו סביבנו גם נציגי הבונד והקומוניסטים, שהתאמצו להפריע לנו והפיצו שקרים על פעולותינו. שמחתי להיווכח שהמגיעים, שלמדו על בשרם את קשיי המשטר הקומוניסטי, לא האמינו להם. תנועות הנוער הציוניות חגגו וגייסו המוני אנשים. ביום אחד גייסתי עשרה מועמדים, בנים ובנות, וכבר למחרת היום גייסתי עוד חמישה.

התחלנו בפעילות, והמשכתי בגיוס אנשים נוספים. התנועה מינתה אותי, בחור בן 18, להתמודד עם בעיות סבוכות. שלחו לנו תקציב מועט, ולעתים רחוקות הגיעו נציגים שלא הכרתי כדי לעמוד על המצב. הם לנו במלונות, היו להם תקציבים, ואנחנו בקושי התקיימנו... הצעירים לא עבדו, ונאלצתי גם לדאוג לרכישת מזון ולהכנתו, וגם להיות בקשר עם השלטונות — שהפריעו במתכוון לפעילותנו.

הפעלנו גם בית לילדים שנאספו במנזרים קתוליים, ואחר המלחמה אותרו על-ידי מוסדות יהודיים.

שכנינו האנטישמים התלוננו על הרעש שעשינו. נכון, שרנו ורקדנו עד מאוחר בלילה, והשוטרים הפולנים הופיעו שוב ושוב ואיימו עלינו במעצר אם לא נפסיק להפדיע ולהרעיש. לא היה לי הניסיון הדרוש כדי לדאוג לכל הפרטים הקטנים הנחוצים, ולא היו לי בינתיים עוזרים שאוכל לסמוך עליהם. התנועה זרקה אותי למים עמוקים בלי שידעתי לשחות, ולמרות זאת הסתדרתי: מבחור בן 18 הפכתי למנהל עסקים, ולשם כך נעזרתי בחברים בני עירי. ערב אחד הגיעו שתי משאיות,

הנערים עלו ונסעו לכיוון הגבול הפולני-צ'כי, משם לאוסטריה והלאה לנמל בחופי הים התיכון שממנו יעפילו לארץ-ישראל.

שוב נשארתי לבד, ושוב חזרתי על אותה פעילות בתחנת הרכבת בוולבז'יך, כדי לגייס עוד ועוד צעירים ולמלא את ביתנו מחדש. גם הפעם צירפתי אלי בחורה: הפעם היתה זו שכנה שעמה ניהלתי מערכת יחסים רצינית, ומשעה שהביעה נכונות להיות חברה בתנועת גורדוניה, עזרה לי מאוד. נוכחתי לדעת כי מבטי הבחורים מהתנועות האחרות — כמוני — מופנים אל הבחורה שהיתה עמי... באחד הימים גייסתי בעזרתה של הבחורה עשרה איש (לאחר מכן התקררו יחסינו, והיא לא היתה מוכנה לשתף פעולה).

הצלחתי לגייס צעירים נוספים, רובם רוברי יידיש ורוסית — חלקם התחנכו בבתי-ספר ברוסיה, והיו בהם גם מי ששירתו כמוני בצבא הרוסי; עם אלה האחרונים היתה לי שפה משותפת. אף הם באו כשבכיסם מדליות שקיבלו על גבורתם בקרב. כיצד הצליחו לעזוב את רוסיה, לאלוהים פתרונים. היו שטענו כי הם ילידי פולין, אחרים פשוט הסתלקו בדרך לא דרך, ולשם כך ניצלו כל פרצה אפשרית. הבית שלנו המה שוב מפעילות, השכנים שוב כעסו והתלוננו, והייתי צריך להסביר למשטרה כי התלונות נובעות מאהבת יהודים מ"זן מיוחד". השוטרים צחקו ועזבו, ואנחנו המשכנו להשתולל. הרי זו היתה פעילותנו העיקרית, אם כי בתור מנהל הייתי עסוק גם בעניינים אחרים. רוב האנשים שצירפתי לקבוצה היו מבוגרים ממני, והיה בהם אפילו זוג נשוי: צעירים שהספיקו להתחתן לפני שעזבו את רוסיה. כעבור חודש וחצי עזבו גם הצעירים החדשים לעבר הגבול. שוב ביקרתי בתחנת הרכבת, והפעם הצלחתי לגייס מספר גדול מכפי שהבית יכול היה להכיל; ויתרתי על אחדים מהמגויסים והעברתי אותם ל"בתים" אחרים. על פעילותנו התהלכו בדיחות אחדות, כזו שלפיה נציג השומר הצעיר שכנע אנשים כי "אצלו" יקומו בתשע בבוקר ויגישו להם ארוחת בוקר למיטה; וכאילו בתגובה נציג דרור היה אומר ש"אצלם" קמים רק לארוחת הצהריים. אבל מאחורי

ההתבדחות היתה תחרות קשה, גם אם מעולם לא יצאה מכלל פרופורציה. הרי לכולנו היתה מטרה זהה: לשכנע את היהודים לצאת מפולין.

אחרי שגייסתי שלושה מחוזרים קיבלתי הודעה שלפיה עלי לסגור את הבית בביאלי קאמין, לעבור לוולבז'יך ולתפוס שם את מקומו של המדריך הראשי, אפרים פיינגולד, שמונה לחבר ההנהגה הראשית כלודז'. תחילה היה עלי להסדיר את כל ענייני הרכוש; בעלי המקום חבצו ממני פיצוי על הנזקים שגרמו החניכים לבית. פניתי להנהגה הראשית, והתשובה שקיבלתי היתה כי אין כסף למטרה זו, וכי עלי להגיד לבעלי הבית שיהיה עליהם לתבוע אותי לדין. הם פנו למשטרה, שזימנה אותי לחקירה ובה נאמר לי כי עלי לשאת בתשלום. גם אחרי שגייסי שילם בעבור הנזקים נשארה ההנהגה הראשית אדישה למצב, ואולי אפילו שמחה שבכך נגמר העניין...

צריך לזכור שהיתה "הנהגת התנועה", בעוד שבשטח רחשו פעילים מקומיים מכל התנועות שעשו את עבודתם בעזרת השליחים שנשלחו מהארץ לכל אירופה. אלה, ולא ה"הנהגה", מילאו את האניות במעפילים. ההעפלה הושגה הודות לעבודתם הנאמנה של אותם אלמונים, שאני נמניתי עמם. ההנהגה לא דאגה לאנשים, אלא רק לעצמה. מנהיגי התנועה בפולין לא ידעו די על פעילותנו, כשם שלא היו מעוניינים לתת ביטוי הולם לפעילות חברי בארץ. שלחו אותי למשימות שהיו בצדן סכנות, ואילו האנשים שנקראו "הנהגה" לא רצו להסתכן או לבצע פעולות אלה. כל אחד מהם דאג להסתדר ולקבל תמורה בצורת תפקידים, שיכון ועוד מהמדינה ומהמפלגה שבשלטון, שתנועתנו היתה אחת משלוחותיה.

מעולם לא ציפיתי לתמורה, או לתשלום בעבור פעילותי. אני מאמין שרוב הפעילים עשו את המלאכה הקדושה מתוך אידאליזם טהור. לא שאלתי שאלות ואפילו לא התמרמתי, כי הייתי נאיבי. אני מזכיר זאת כי מעולם לא חיפשתי משהו שיעניק לי מדליה על כך. לא ביקשתי זאת אפילו כשהגעתי לארץ-ישראל — כשם שלא דרשתי

מאיש שיעזור לי להיקלט בארץ. הייתי בחור צעיר ומבולבל, ואולי משום כך לא חשבתי שעלי לעשות זאת, ועם זאת שמעתי עלבונות כלפי העולים.

קיבלתי אפוא את תפקידו של אפרים בקבוצת ולבז'יך, שבה היו צעירים שהגיעו מכמה קבוצות מרחבי פולין וחיכו שישלחו אותם לארץ-ישראל. חבורה זו היתה מורכבת מטיפוסים שונים, ולא כולם הגיעו כדי להיות חברים בתנועה: לא מעטים רצו רק לצאת בהקדם מפולין. אבל היו גם אחרים, שאותם צירפתי אלי, וכזכותם הצלחתי להתגבר על כל המכשולים שאחדים מהחבורה ניסו להעמיד בפני. הלאומנים הפולנים איימו שיפוצצו לנו את הבית ויפגעו בנו. כלילה היינו שומרים על הבית בעזרת שני שומרים, והללו היו חמושים באקדח. הצלחתי לסלק שני מרדנים, ובגללם נאלצתי להחליף את מחבוא הנשק שהחזקנו באופן בלתי חוקי. יום אחד הגיעו שוטרים וערכו חיפוש אחר נשק, לא מצאו דבר — והסתלקו.

בהוראה ממוסקוואה החליטה ממשלת פולין הקומוניסטית לעצור את יציאת היהודים משטחה. חברי הקבוצה נשארו זמן רב ולא היו לי די אמצעים להאכילם. באותה תקופה היינו כבר כ-65 חברים. ההנהגה הראשית שלחה נציג עם מעט כסף, שאמר לי כי גם הם נשארו ללא אמצעים, ושעלינו לעשות מאמץ ולעבור את התקופה הקשה בכוחות עצמנו. הודות לקשרים עם בני עירי, שהיו בעלי עסקים בעיר, סידרתי עבודה לעשרה חברים, בהם שתי נשים, וממשכורתם הצלחנו להתקיים. ואולם לא כל מי שסודר בעבודה הסכים כי משכורתו תשמש לכלכלת כל הקבוצה.

היו מי שהרהרו בעזיבת הקבוצה, וזוג נשוי אכן עזב אותנו; הם קיבלו דירה ועבודה. למזלנו ההוראה לעצור את היציאה מפולין הוקפאה, ושוב התחילה פעילות של "הבריחה". בתקופה של אי הוודאות שבה חששנו מהסגרה לא נשברנו והיינו איתנים. ולא זו בלבד, אלא שגם נקשרו בינינו יחסים טובים וחגגנו, כדי לנסות ולשכוח את הנעשה סביבנו. השואה לימדה אותנו לא לפחד, וידענו

כי אם הצלחנו לשרוד, נעבור גם את המכשולים החדשים. עד ליציאת הקבוצה מוולכוֹבִיץ נוצרו יחסים הדוקים ביני ובין רוב החברים.

עתה החלו לאסוף את הנותנים ב"קבוצים" כדי להעבירם דרך הגבול הפולני. לפני היציאה מפולין קיבלתי הוראה מהמרכז בלודז', שעלי ועל שני חברים נוספים להקים מועדונים שבהם יוכלו צעירים יהודים לבלות ולעסוק בפעילויות ציוניות, וכי עלי לאתר מועמדים המתאימים לנהל מועדונים כאלה. הקמנו מרכז בעיר דז'רז'וֹנוֹב (רייכנבך) בשלזיה התחתית; שם היתה בעבר דירתו של דב טסלר, ממנהיגי התנועה באזור ולעתיד — איש משרד החוץ. מהמרכז היינו יוצאים אל הערים שפעלו בהן קבוצות, והקמנו מועדונים. נפל בחלקי לנסוע לעיר שצ'צ'ין, שבה היה ציבור יהודי גדול, בעיקר של מי שחזרו מברית-המועצות. הקמתי שם מועדון גדול בעזרתם של כמה מחברי גורדוניה הוותיקים שלא עזבו את פולין.

בשצ'צ'ין הכרתי חברים נפלאים שהגישו סיוע רב בהפעלת המועדונים. אחד מהם, ישקה ברז, שירת כמוני בצבא הרוסי. קשרתי אתו יחסים חבריים, ושנינו היינו עתידים לשמש מדריכים במחנה ההגנה בפולין. בינתיים סירתי ברכבות מעיר לעיר, דבר שלא היה פשוט באותם זמנים. הלאומנים הפולנים היו עוצרים את הרכבות, מורידים מהן את החיילים היהודים והרוסים — ויורים בהם. נסעתי עם אקדח דרוך בכיסי ולא פחדתי; חשבתי שאותי לא יתפסו. אחרים פחדו לנסוע, וחיפשו כל דרך להטיל עלי את הנסיעות המסוכנות.

פולין הלכה והתרוקנה מיהודיה. לפולנים לא נשאר למעשה את מי לשנוא, אבל השנאה היתה מושרשת כל-כך שנדמה לי כי גם אם היה נשאר ולו יהודי אחד בלבד, היו שונאים אותו באותה המידה. פעם הפולנים היו אומרים: "יהודים, לפלשתינה, סעו מפה, אתם לא רצויים". אך כשרצינו לנסוע לפלשתינה, הם הערימו עלינו קשיים, ובכל הזדמנות שהיתה להם היו הורגים יהודים. הפוגרום בעיר קילצה, שם נטבחו עשרות יהודים, התרחש לאחר המלחמה. סיפרו על מעשי רצח נוספים שבוצעו ביהודים בודדים שהגיעו לעיירות שבהן

התגוררו אבותיהם מאות שנים. נראה שהפולנים פחדו שאולי באו לתבוע את רכוש המשפחה. זו היתה המולדת שבה גדלנו.

לפני שעברתי אל מחנה ההגנה שעמד לקום בעיירה בולקוב (בולקנהיים) בשלזיה התחתית, פיניתי זמן להקדיש לאחותי ולמשפחתה. בינתיים נולד בנה איגנץ, שנקרא על-שם אבי. כיליתי בחברת אחותי ובעלה שבועיים, ובהזדמנות זו ביקרתי את חברי בני עירי. שבועיים אלה חלפו חיש קל, והיו מבחינתי כחופשה של ממש, ועם זאת התגעגעתי כבר לפעילות שאליה הייתי רגיל. בני עירי ערכו לי מסיבת פרידה באחד מבתי הקפה המפוארים בעיר. יוצאי בוריסלב היו מאוחדים ותמיד נהנינו במפגשים אלה. חגגנו כמעט כל הלילה עד שהמטרה גירשה אותנו בגלל הרעש שהקמנו. ההנהגה הראשית העניקה לי סכום כסף שלא הספיק אפילו לרכישת חליפה חדשה. למזלי גיסי תמך בי, כפי שגם ארגון החיילים המשוחררים עזר לי בכל שעת צרה.

בולקוב

סוף-סוף הגענו למחנה ההגנה, ישקה ואני. העיירה בולקוב דמתה לכפר ציורי, יפהפה, והפולנים תפסו בה את מקומם של התושבים הגרמנים שגורשו. הסוכנות היהודית רכשה שלושה בניינים דו-קומתיים, ולשם היו אמורים להגיע כל המתגייסים שלנו, המיועדים לעלות לישראל, כדי לעבור הכשרה צבאית. חלק לא מבוטל מיהודי פולין, בעיקר הצעירים, עברו את מחנה ההכשרה בולקוב.

אל המחנה בא יעקב, שליח מארץ-ישראל שמונה למפקדו, ואתו שישה מדריכים ממוצא פולני שעברו אימונים על אדמת גרמניה. בקורס הראשון הכשירו את המדריכים בקורסים הבאים, והגיעו אליו נציגי תנועות הנוער הציוניות וסטודנטים שהפסיקו את לימודיהם מפני שנחלצו לעזור ליישוב היהודי בארץ-ישראל. את תנועתי ייצגנו ישקה ואני, שנינו שירתנו בצבא הסובייטי והשתתפנו במלחמה.

קורס המדריכים היה קשה ומפרך, ועם סיומו יצאנו לחופשה קצרה, אתריה היינו אמורים לחזור ולקלוט את המתגייסים הראשונים. המדריכים החדשים שהוכשרו בקורס קורצו כולם מחומר מיוחד. ראשית, הרצון לעלות לארץ-ישראל ולהתגייס להגנה — ואחר-כך לצבא, שהרי ברור היה לכולנו כי עומדת לפרוץ מלחמה וכן שהישוב זקוק לכוח אדם נוסף. שנית, כולם היו נחושים בדעתם לעזור למפקד הקורס להצליח במשימתו הקשה. יעקב המפקד היה איש פלמ"ח בדרגת קצונה, שנשלח מישראל כדי להכין קאדרים חדשים של לוחמים יהודים שיגיעו לישראל מוכנים ככל האפשר להשתלב במערך

ההגנה והמלחמה ולהיות מוכנים ליתר האימונים הצבאיים כדי להשלימם בזמן הקצר ביותר.

חיכינו לראשוני המתגייסים, שהיו ממיטב הנוער היהודי שנולד על אדמת פולין. להפתעתנו, הגיעו אלינו גם כמה זוגות נשואים — אמנם ללא ילדים. המחנה סאן. האימונים היו קשים, וכללו ריצת בוקר, תרגילי סדר ומסדר שכלל את הנפת הדגל הכחול לבן, ג'ודו, טיפוס על סלעים, אימוני יום ואימוני לילה (א"ש לילה, כלומר אימוני שדה הנערכים כלילה). באימוני הלילה היינו יוצאים מהעיירה אל הגבעות ולומדים ניווט בעזרת כוכבים. הניווט היה החלק הקשה ביותר באימונים, מפני שהיה עלינו לחפש את הנעדרים שלא תזרו עד אוד הבוקר... לא הכול נחרת בזיכרון. היה, למשל, אימון בטיפוס הרים שבו נפל מטפס מגובה רב, ואני — שעמדתי למטה — מנעתי את התרסקותו על הקרקע, ושילמתי את המחיר: עם הבלימה נפצעתי ואיבדתי את ההכרה. פגשתי את הבחור בישראל; האירוע נשכח מלבי, והוא הזכיר לי אותו בצעקות שמחה... אבל הרבה ממה שעבר עלי שם לא אשכח כמוכן לעולם; לא אשכח גם את הבנות הצעירות, שהוסיפו צבע ושמחת חיים. בייחוד זכורות שתי הבנות שנמנו עם הסגל; האחת מילאה תפקיד של אחות במרפאה, והשנייה היתה מזכירת המחנה. כל אנשי הסגל הגיעו בסופו של דבר לארץ-ישראל, ורובם שירתו בצה"ל בתפקידי פיקוד.

המחשבה על מציאת בת זוג מתאימה, שאתה אפשר יהיה ליצור קשר רומנטי, הפכה להיות חלק מההווי של המחנה. לשמחתנו, גם בנות העיירה לא סירבו להיפגש אתנו, והרבה לבכות של צעירות פולניות נשברו עקב ניתוק היחסים עם צאתנו.

אחרי שירותי הצבאי והמלחמה שלקחתי בה חלק היה מחנה ההכשרה בולקוב מבתניתי עוד פרק של "ריפוי בעיסוק" שלו הייתי זקוק כל הזמן כדי שלא לחשוב על הזוועות ועל היקרים לי שנרצחו. נוצרו יחסי חברות אמיצים בין החברים, אך לאחר שעלינו כולנו לארץ מצא כל אחד את מקומו, התרכזו בדרך הטבע בפרנסתו ובמשפחתו,

והיחסים נותקו כמעט כליל. יעקב, שהיה חבר קיבוץ עין חרוד בעמק, ביקר אותי בהיותי במושב בית יוסף שאינו רחוק. מדריכים אחרים התפורו בכל חלקי הארץ, חלקם נפגשו בנסיבות מיוחדות.

נזכרתי לא פעם בשיחות המוטיווציה והציונות שניהלנו בערב, וגם בערבי עונג שבת שבהם המדריך משה שמוטר, ששלט היטב בעברית, היה קורא בקול פרק מן התנ"ך, ולאחר מכן היתה ארוחה חגיגית. משה כבר איננו אתנו. באותה תקופה נוצרו קשרים אמיצים עם האוכלוסייה המקומית. במרכז העיירה היה בית מרוח יחיד, שבו נפגשו הגברים ללגום כוסית ולדון בפוליטיקה. גם בין החברים במחנה נמצאו כאלה שאהבו ללגום והיו מתגנבים לשם. הפולנים היו אמנם אנטישמים, אבל ראו בנו לוחמים יהודים הנוסעים לישראל כדי להילחם בערבים. הם חשבו שהמדריכים הם לוחמים מישראל, ואנו לא הכחשנו את הדבר ואף הוספנו סיפורים על ארץ הקודש. הפולנים, שלא הכירו סוג כזה של יהודים, לא אהבו את הערבים והיו לצדנו.

משרדי הסוכנות בוורשה הכינו דרכונים כדי להעלות את בוגרי הקורסים לישראל. הדבר לא היה פשוט כלל, ובייחוד תחת המשטר הקומוניסטי הנוקשה בפולין של אותו הזמן, מפני שהכול הרי נקבע במוסקווה. ועם זאת נראה היה כי המשטר מעלים עין ונותן לנו יד חופשית כמעט לפעול על אדמת פולין.

הסוכנות השקיעה מאמצים לקבל נשק לאימונים ממחסני הצבא הפולני, שבהם היה נשק שלל גרמני. בתחילה לא הסכימו השלטונות לספק לנו נשק, וכשניאותו לכך פעם אחת — נאלצנו לדווח על כל ירייה במטווח... הנשק הוסיף למחנה חשיבות, והתרומה העיקרית שבקבלתו היתה ידע מעשי לכל המגויסים.

הגיעו אלינו קצינים ששחררו מהצבא הפולני, ובהם קציני שריון ותותחנים שהיישוב היהודי נזקק לניסיונם. בעלי דרגות הקצונה והעבר הצבאי נאלצו לעבור אימונים כמו כולם, ואף-על-פי שלא אהבו זאת, נאלצו לבלוע את הכעס וה"השפלה" ולקבל את הדין. היו

קצינים שהצטרפו לסגל ההדרכה ושימשו בתור מדריכי נשק, ואחד מהם הפך להיות מזכיר המחנה.

אחרי המחזור הראשון הגיע המחזור השני. שוב פנים חדשות, היכרויות חדשות ואהבות שנוצרו עקב האימונים המשותפים. ואולם ההדרכה והמשמעת הצבאית גרמו לעייפות רבה בקרב המדריכים, והוחלט לשלוח אותנו בשתי קבוצות לעיירת נופש בשלזיה התחתית. מחצית המדריכים ואני בתוכם היינו בקבוצה הראשונה. שכרו למעננו בית מיוחד עם מטבח ועוזרות גרמניות שעסקו בניקיון ובבישול. במקום לנוח הטרדנו את העיירה ואת התושבים, שחשבו שאנחנו קצינים מישראל שבאו ללמוד את תורת הצבא משלטונות פולין. הגרמניות היו נחמדות כלפינו. אפילו קיבלנו ארוחת בוקר למיטה. בערבים התכנסנו במועדון היחיד בעיר, ושם לימדנו את הצעירים והצעירות הפולנים את ריקודי ההורה ואת השירים העבריים שלמדנו במחנה ההכשרה ובתנועות הנוער. אחרינו נשלחה הקבוצה השנייה, שקיבלה הנחיות ועצות מאתנו. חזרנו לעבודת ההדרכה, לאחר שהעיירות נעלמה כמעט כליל.

השלטונות הפולניים התחרטו על הסכמתם להרשות לנו להחזיק בנשק, ויום אחד הגיעו אנשי צבא והחרימו אותו. היו אצלנו קצינים שקיבלו ידיעות מוסמכות על כך שהדבר בא בהוראה ממוסקווה. גם היציאה מפולין נאסרה כליל. במחנה התרכו שני מחזורים, הקורס הישן והחדש. דבר זה יצר צפיפות, והארוחות הוגשו בתורנות. פחדנו מפני משמעות השינוי ביחסם הליברלי של השלטונות בפולין כלפינו וכלפי הציונות. מי יודע כיצד ינהגו להבא. והרי כברית-המועצות חברות בתנועה ציונית היתה בגדר בגידה. ההמתנה ואי הוודאות גרמו לכך שהמשמעת התרופפה במידה רבה אצל כולם. הבוגרים לא התאמנו, ורק חיכו לקבל דרכונים שלא הגיעו. ניתנו היתרי נסיעה, היו מי שנסעו לבקר משפחות וחברים, נוצר אי סדר, והדבר הפריע לניהול התקין של מחנה ההכשרה.

יצאתי לחופשה ונפגשתי עם בני עירי. המפגש היה מרגש כתמיד,

ואפילו השתתפנו בחגיגה באחד מבתי הקפה של וולבז'ך. כמובן נפגשתי גם עם אחותי, בעלה והתינוק. עם שובי, אחרי חודש ויותר של המתנה, התברר כי הפולנים החליטו להנפיק שוב דרכונים ולאפשר את היציאה מפולין. במחנה ההכשרה שבינתיים התרוקן מבוגרי הקורס, הוחזרה המשמעת על כנה וחורשה העבודה המפרכת. הכול חזר לתקנו. מזכיר המחנה עורר בנו את החשד שמא המשטרה החשאית שלחה אותו לרגל אחר מעשינו במחנה. היו בינינו עריקים מהצבא הרוסי, שהמזכיר יצר אֶתם יחסים מיוחדים והם גילו לו שערקו. אמנם החשדות לא הוכחו, אך הסוכנות נאלצה להוציא את העריקים הללו מהר ככל האפשר ובחשאי רבה. יום אחד הם נעלמו מהמחנה, והשלטונות לא הספיקו לטפל בהם.

המחנה זכה לביקורו של אחד מהמפקדים הבכירים של ההגנה, ישראל גלילי, שעשה רושם של מנהיג ואיש נעים. היה משהו מיוחד במבטו החודר, וסיפוריו על המלחמה נגד הערבים ריתקו אותנו. ליישוב היהודי לא היה די נשק ולא היה כוח האדם הדרוש להרוץ את חיילי הצבאות הערביים החמושים בכלי נשק חדישים, יחסית, שפלישתם היתה צפויה. המפגש אחר היה מעניין גם מפני שהבנו עד כמה אנחנו נחוצים. חששנו כי אם לא נגיע בזמן, היישוב היהודי עלול להפסיד במלחמה. המפגש עורר בנו מוטיבציה. שום מפגש אחר לא היה יכול לדמות לו. המצב בפולין הפך להיות בלתי נסבל, היהודים סבלו מגלי אנטישמיות ואפילו נרצחו. יש פתגם בפולין האומר "במקום שבו שניים נלחמים, גם השלישי סופג מכות". השואה שעברנו לא מזמן על ארמת פולין לא הקהתה כלל את השנאה כלפינו. העם הפולני גילה את פרצופו האמיתי, ואין ספק שהיה לכך קשר גם לעניין הרכוש היהודי. אלה שתפסו דירות, עסקים ואדמות יהודיות פחדו שיורשי הקרבנות יבקשו בחזרה את הרכוש שנשרד. המשטר הקומוניסטי נלחם נגד הלאומנים, אבל ניסה לפייס את ההמונים הפולנים בכך שאף הוא גילה איבה כלפינו על כל צעד ושעל, ואף התחיל לפגוע בקומוניסטים יהודים, ונישל את אלה מהם שהחזיקו במשרות חשובות.

העבודה הקשה קירבה מאוד את ציבור המדריכים, והפכנו ליחידה מגובשת. האווירה בבולקוב היתה נהדרת, וכמה זוגות התחתנו. אך הצעירים שהתגייסו דרך מחנה ההכשרה בולקוב עזבו את פולין; מי ממשפחתם ששרד עזב אחריהם. נשאר בפולין רק יהודים מעטים, מקצתם קומוניסטים, בעלי מקצועות שהיו נחוצים לכלכלת פולין, וכאלה שפתרו לעזוב לארץ לא נודעת.

שמענו על הקרבות הקשים המתקיימים בארץ ועל האבדות הרבות שהיישוב היהודי משלם במלחמה זו. הסוכנות בפולין עשתה מאמצים להוציא כמה שיותר יהודים, אך השלטונות הקשו על הנפקת דרכונים, והיציאה התנהלה כעצלתיים. ועם זאת מחנה ההכשרה בולקוב עמד לסיים את תפקידו. שוב התאספו שתי קבוצות של מתגייסים. אלה היו אתרוני הצעירים היהודים שהסכימו לעזוב את פולין.

ההפלגה

התפשטה שמועה שאנו עומדים לעזוב את פולין בתור קבוצה מגובשת באנייה פולנית דרך נמל שצ'צ'ין והים הבלטי. ים זה היה סוער באותה תקופה, ולא רק עקב מזג האוויר, אלא גם משום שהיה זרוע במוקשים גרמניים ורוסיים שסיכנו את האניות שהפליגו דרכו. ידענו כי לא תהיה זו הפלגת נופש, כפי שידענו כי עם השלמתה מחכה לנו מלחמה קשה שתוצאותיה יכולות להיות בכי רע.

קיבלנו הוראה לארוז את החפצים והציוד שעמדנו לקחת לדרך, ושלחנו לפנינו את הציוד במשאית היחידה ששירתה אותנו עם נהג בשם לונק. היו לי אתו יחסים מיוחדים, מפני ששנינו שירתנו בצבא הרוסי. לפני ההפלגה הגעתי אל ביתה של אחותי כדי להיפרד. אחותי בכתה, בידעה ששם, בארץ, מתנהלת מלחמה קשה ויש המון אבדות. "אחרי השואה והשירות בצבא הרוסי", אמרה, "אתה הולך להסתבך במלחמה חדשה". גם לי היתה הפרידה קשה, והבכי הקשה עוד יותר. כל משפחות המדריכים ומי שעמדו לצאת אתנו הסתובבו בהרגשה קשה. וגם למי שלא היתה לו משפחה — לא היה קל. נפרדנו גם מהתושבים הפולנים, וגם הפרידה מהם היתה די קשה. העיירה כמעט התרוקנה. חזרנו למחנה ההכשרה מדוכאים, וכעבור שבוע ימים נסענו כולנו אל עיר הנמל שצ'צ'ין. האנייה הפולנית היתה אמורה להביא אותנו אל נמל מרסיי בצרפת, ומשם היינו אמורים להפליג לישראל. היינו קבוצה של כ־600 יהודים. רובנו צעירים, כולנו בוגרי האימונים הצבאיים במחנה ההכשרה בולקוב. עלינו על אנייה לא

גדולה במיוחד ששמה "ביניובסקי". הדבר היה בחודש נובמבר, וכאזור זה שרר כבר חורף. הים הבלטי היה סוער, ולדעת הצוות הפולני לא מתאים להפלגה עם מטען אנושי גדול יחסית. מרוב שמחה שאנו עוזבים את פולין בדרך למולדתנו פצחנו בשירה שנשמעה היטב בנמל שצ'צ'ין. חלק ממשפחות היוצאים הגיעו כדי להיפרד. גם אחותי וגיסי באו לנמל. הצוות הפולני של האנייה הופתע מאוד מהתנהגותנו הקולנית והמאושרת לנוכח הסכנות הצפויות.

עזבנו את הנמל. האנייה התקדמה לאט־לאט, כשהמלחים צופים בלי הרף על הים כדי לגלות את המוקשים הצפים ולהרחיקם בעזרת המוטות שבידיהם. הצטרפנו לתורנות התצפיות וראינו את המוקשים מרחוק — הווה אומר, לא היה צורך להרחיקם. אלה מן המלחים שהיו רגילים למפגשים עם מוקשים לא התרגשו במיוחד, והתבדחו על הנושא.

למרות הפחד וההקאות מצב הרוח היה מרומם, ורוב הזמן שרנו עם המלחים הפולנים, שלמדו מאתנו שירים ארץ־ישראליים. רב החובל היה גוי יידיותי, והביץ את משמעות התגייסותנו להצלת המולדת הנתונה בסכנה. אפשר להגיד ש"הפך להיות ציוני נלהב", והדביק בהתלהבותו את מלחיו, אף־על־פי שהיו בהם אנטישמים גלויים שלא הסתירו את איבתם כלפי היהודים.

אחרי הפלגה אטית וארוכה נכנסה האנייה אל תעלת למנש ונקשרה אל הרציף בנמל הצרפתי לה־אבר. נשמנו לרווחה אחרי שעברנו בשלום את הסכנות שארכו לנו בהפלגה. בנמל חיכו לנו אנשי הסוכנות היהודית, ורכבת מיוחדת שהיתה אמורה לקחת אותנו דרומה ומזרחה לרוחב צרפת אל הנמל הבא, נמל מרסיי. קיבלנו כריכים ושתייה חמה, והרכבת יצאה לדרך. הנסיעה נמשכה כל הלילה כמעט ללא עצירות, מלבד המקומות שבהם חיכו לנו אנשי הסוכנות עם מזון ושתייה, ורק למחרת היום הגענו אל תחנת הרכבת של מרסיי ואל הנמל הגדול שבו אניות דבות מספור המניפות דגלים כמעט מכל העולם.

בנמל הסתובבו אנשים בני כל הלאומים והצבעים. אחרי הירידה מהרכבת חיכו לנו אוטובוסים שהובילו אותנו אל מתנה מיוחדת, ששימש מתנה של היוצאים לישראל. במתנה המעבר נפגשנו עם עולים מצפון אפריקה, שאתם לא היתה לנו כל שפה משותפת — הם דיברו בערבית-מרוקאית ורק אחדים מהם דיברו בצרפתית. עד אז לא ידעתי שבצפון אפריקה יש יהודים שאינם יודעים יידיש. זה נשמע מוזר; חשבתי שכל יהודי העולם מדברים זה עם זה ביידיש. הם היו רגישים לגבי בנותיהם, שחלילה לא יתקרכו אל הבחורים שלנו, והיו מכונסים במשפחות שבהן סבים, סבתות והרבה ילדים. אנחנו היינו בודדים; את בני משפחתנו השארנו במחנות המוות או בקברי האחים על אדמת פולין.

במרסיי שרר מזג אוויר קיצי — השמש זרחה ואנחנו הזענו כהוגן בכגדי החורף שלבשנו. היינו צעירים ושובבים, וחישנו בנות כדי לבלות בחברתן. המבוגרים מעולי מרוקו התבוננו בנו כחשדנות, ונאלצנו לנקוט אמצעי הסחה כדי שאחת הבנות ממרוקו תוכל לחייך אלינו, בוודאי כדי שתרושה למישהו ללטפה, ולא יותר. ומאחר שפחדנו מקרובי הבנות האלה, העדפנו להסתובב ברחובות מרסיי. היינו הולכים בקבוצות, לבושים במדים של הצבא האמריקני שהג'וינט סיפק למחנה ההכשרה בולקוב, והיו שחשבו כי אנו חיילים המתאמנים בצרפת כדי לצאת להילחם בישראל...

אחד ממכרי הציע לי לנסוע אתו לפריז, שבה היה לו דוד בעל עסק ובאמצעותו נוכל לראות חיים בעיר האורות. קיבלנו אישור מהמפקד יעקב לצאת לארבעה ימי חופשה. נסענו ברכבת המהירה, ולמחרת בבוקר הגענו לפריז. איש מאתנו לא ידע מילה בצרפתית, ורע מכך — בדיוק כשהגענו היתה שכיתה בתחבורה הציבורית. עמדנו ברחוב לפני תחנת הרכבת עם המוני צרפתים שחיכו למונית, ולא היינו מצליחים לעצור מונית אלמלא פגשנו יהודי שאתו יכולנו לדבר ביידיש. הוא עצר מונית, והביא אותנו למקום הנקרא פלצל, מרכז עסקים שבו יהודים עסקו במסחר. חיפשנו את הדוד ללא הצלחה.

אחד היהודים, שהציג את עצמו בתור שותפו של הדוד, אמר כי נסע לגרמניה, מפני שמצא שם קרוב משפחה. השותף הזמין אותנו לדירתו הקטנה, ששימשה גם בתור סטודיו של צייר דל אמצעים, והכין לנו ארוחה. ישנו אצלו, ולמחרת הוא דאג לכך שנגיע לתחנת הרכבת ושם רכש למעננו שני כרטיסים בחזרה למרסיי.

התביישנו לבקש את עזרתו, אבל לא היתה לנו בררה — לא היה לנו כסף... חזרנו אחרי יומיים וסיפרנו כי ראינו את מגדל אייפל ועוד מפלאות העיר, דבר שלא היה ולא נברא.

שוב מדדנו את רחובות מרסיי, שהיא עיר נמל טיפוסית. לא היו יהודים בעיר ובנמל או שמכל מקום הם לא בלטו לעין. רציתי לרכוש נעלי זמש, אבל לא היה לי די כסף. החלטתי שעלי לשמור ברשותי את 20 הדולרים שאחותי נתנה לי כדי לא לבוא לישראל ללא פרוטה. בערב היינו חוזרים למחנה המעבר כדי להתייצב וללכת לישון.

עשרה ימים חיכינו במחנה המעבר, מצפים בכליון עיניים להודעה כי בא תורנו להפליג לישראל — חשנו כי עלינו לעזור למולדת במלחמת העצמאות; אבל בינתיים לא נמצאה אנייה מתאימה. לבסוף הודיעו שבנמל עוגנת אנייה צרפתית בשם "סונטאי", שהובילה במלחמה גייסות צרפתיים, ויום אחד הגיעו משאיות שעליהן עלינו כולנו, כ־600 יוצאי בולקוב, ועוד כ־700 עולים מצפון אפריקה.

האנייה הגדולה בלעה את המטען החי בבטנה, שם היו כמה אולמות ובהם דרגשים של שלוש קומות. מיד בעלותנו עליה הרגשנו את תנודות האנייה. נדמה לי כי בחודש דצמבר הים התיכון סוער לא פחות מהים הבלטי. ההפלגה היתה קשה, המלחים הצרפתים נהגו כלפינו בגסות ובכעס והטיחו בנו קללות. הקבוצה שלנו מבולקוב היתה נתונה עדיין למרותם של יעקב והמדריכים, ולכן היינו חבורה מלוכדת.

הקדשנו שיחות לא מעטות לעתיד המצפה לנו בישראל. חשבנו שיגייסו אותנו מיד לצבא וישלחו אותנו לחזית, ולא ידענו שהמלחמה כמעט הסתיימה ושהיישוב היהודי ניצח בה. סיפורתי לחברי שיש לי

משפחה בתל אביב, והם אמרו שאין לי מה לדאוג, "אתה מסודר, הלוואי עלינו". אני הייתי מסויג כשחשבתי על קבלת הפנים המחכה לי אצל בני משפחתי, משפחת ולדמן, כי לא הייתי בטוח שאמנם מחכה לי קבלת פנים נלהבת כזו שחברי מאחלים לי. לא הכרתי אותם: ראיתי אותם רק פעם אחת, בשנת 1938, כשהדודה שושנה ובתה בתיה ביקרו בכוריסלב. מלבד מפגש זה לא היה לנו קשר אתם, אפילו לא במכתבים. בנוסף, אחותי הזהירה אותי לא לסמוך עליהם, ואמרה שהם לא אהבו את אמי, וגם משום כך לא היו לי ציפיות.

מלבד כל אלה חשבתי שאני בוגר ושאוכל להסתדר בעצמי כפי שהסתדרתי עד אותו יום. כבר אז תכננתי להצטרף לקיבוץ של התנועה, כי האמנתי שעלי לתרום, הרי הצטרפתי לתנועת גורדוניה שדגלה בחלוציות ובהגשמה עצמית, וחשבתי שאני אידאליסט. אולי הייתי עדיין נאיבי. אחדים מחברי לא חשבו כמוני; הצטרפות לקיבוץ זה או אחר לא היתה חלק מתכניתם. אפילו חברי ישקה ברוז, שהיה חבר גורדוניה, לא חשב שעליו להצטרף לקיבוץ. הוא שאף לקריירה צבאית, או ללימודים.

המפקד יעקב היה חבר קיבוץ עין חרוד, נשוי, וחיכתה לו בבית אישה. הוא עצמו היה די מסריג, ולא ניסה לשכנע אותנו להצטרף לקיבוצו או לקיבוצים אחרים. הוא אמר שקודם כול מחכה לנו גיוס לצבא, ולאחר מכן יפנה כל אחד לעיסוק ההולם את מזלו וכישוריו. אחרי ארבעה או חמישה ימי הפלגה ראינו את האורות של נמל חיפה. לא נתנו לנו להיכנס לנמל, וחיכינו לכוון. כל הלילה עמדנו על הסיפון ושמענו סיפורים, אך כל אחד מאתנו היה מכוונס בתוך עצמו וחשב על עתידו בארץ החדשה, ועל כך שיהיה עליו להסתדר ללא ידיעת השפה וללא מקצוע. יעקב עמד אתנו על הסיפון וסיפר על העיר חיפה, על הרי הכרמל ועל האימונים שעבד שם עם חבריו ושכזכותם הכיר כל שביל משבילי ההר.

בבוקר נקשרה האנייה לרציף והחלה הירידה. איש לא חיכה לנו בבואנו מלבד עובדי הנמל, שנופפו לנו לשלום והמשיכו בעבודתם.

עמדנו בתור. אינני זוכר שריססו אותנו בדי.די.טי ואם ריססו, עשו זאת כמובן לכולנו. מכל מקום הגענו אל מולדתנו מרצון, איש לא הכריח אותנו לבוא. למקבלי פנינו היו כוונות טובות ואיש מהבאים — למיטב הכרתי — לא ראה במה שעשו לנו כל פגיעה או עלכון.

רק בעלי היכולת, והאוכלוסייה הענייה לא יכלה להרשות לעצמה את הלוקסוס הזה. נראה היה שכאן, בארץ־ישראל, כל אחד יכול לבוא ולקטוף.

לבסוף נכנסה המשאית אל מחנה מוזנח מאוד שכולו מורכב מביתנים העשויים מפח מגולוון. היה זה מחנה צבאי שאותו עזב הצבא הבריטי עם הקמת המדינה. הפנו אותנו לביתן שבו היו מסודרות 20 מיטות ברזל, עשר בכל צד של הביתן. מאחר שהיו ללא מזרונים, יכולנו לראות כי פסי המתכת של המיטות רופפים ונוטים להתקרב לרצפה. אחרי שהשארנו בביתן את המזוודות, לקחו אותנו למחסן, וחילקו לנו מזרונים, שמיכות, מדי צבא ירוקים וכלי אוכל — "מסטינגים", כפות, מזלגות וסכינים. כל מה שקיבלנו היה חלוד ומשומש.

כשובנו לביתן סידרנו את המיטות לפי הנחיות שקיבלנו, והלכנו לחדר האוכל. לפני שיכולנו לאכול נאלצנו לנקות את כלי האוכל בחול ומים כדי להסיר מהם את החלודה, ואחרי הארוחה חזרנו לביתן והתיישבנו על המיטות. הסמל, בעל הדרגה הגבוהה ביותר מאלה שקיבלו את פנינו, ניסה להסביר לנו בכל השפות שידע את סדר היום למחרת היום ואת התפקידים שיהיה עלינו למלא.

בלילה התקשיתי להירדם, ולמחרת התחלנו בסדר היום שנקבע לנו: רחצה, ארוחת בוקר, מסדר — שעליו נדרשנו לחזור ולהתאמן שוב ושוב כי היו לא מעטים שלא הבינו את הפקודות ועשו כל דבר הפוך ממה שנאמר להם. אנחנו שבאנו מבולקוב תרגלנו עריכת מסדרים, ומבחינתנו מסדר לא היה בבחינת חידוש; אבל באו אתנו גם חיילים שלא התנסו בכך ולא הבינו את הפקודות, ובגללם סבלנו — וגם כעסנו: כעסנו על החיילים שלא הבינו, וכעסנו בעיקר על המפקד, שרצה לערוך את המסדר כהלכתו כבר ביום הראשון ולא התחשב כמה שניסינו להסביר לו.

לאחר שנחלצנו מהמסדר התחלנו בניקוי השטח שליד הביתן שלנו. כך עשו גם מי שהתגוררו בביתנים הסמוכים. הצמחייה כיסתה את

חיים חדשים

הספינה הצרפתית סונטאי הביאה אותנו אל נמל חיפה בדצמבר 1948. החלום התגשם, הגענו למולדתנו החדשה. בבוא תורי אצל הפקיד חובש הכיפה, הוא בדק את הדרכון הפולני שלי, ונראה כי שמי הפרטי לא מצא חן בעיניו. הוא טען כי זהו שם של גוי ועלי להחליפו, ומיד העניק לי את השם בצלאל באמרו שזהו שמו של בונה המשכן בתנ"ך. שמות גלוחיים וזרים לעברית לא היו מקובלים על הממסד השולט. מעניין שהפקיד הזה דרש ממני להחליף דווקא את שמי הפרטי. התנהל בינינו ויכוח קצר בידיש — מאחורי עמדו אנשים שחיכו לתורם, והלחץ הקשה עלי להתווכח — וממילא היה זה דר־שיח של חירשים: אני טענתי בזכות השם שנשאתי כל חיי בתור יהודי ולא הסכמתי להחליפו, ואילו הוא רשם מה שרצה.

החלפת שמות וחיסול שפת היידיש היתה לדעתי האסון השני אחרי מה שקרה לנו בגולת פולין. עברנו נמחק, אבל היינו צעירים וחדשים בארץ ולא הגבנו כראוי. חשבתי כי באחד הימים אחזור ואשנה את שמי, וידעתי כי הדבר יתאפשר לי. אבל בהמשך דרכי בארץ הגעתי למסקנה שהשם דווקא מוצא חן בעיני, ובסופו של דבר לא שיניתי אותו.

לאחר מכן הגיעו משאיות צבאיות שאליהן הופנו כל אלה הראויים לגיוס, וכך יצאנו בחבורה גדולה, רובה מיוצאי בולקוב, אל מחנה צבאי במקום בלתי ידוע. האזור כולו נחבא בין פרדסים. היה זה חודש דצמבר, והתפוזים היו בשלים והדיפו ריח ניחוחות. בפולין אכלו תפוזים

שהגעתי אליהם. הרי הדודה ובתה לא אהבו את משפחתי בגלל הסכסוך בין הורי ובין משפחת לינהרד.

כשקמתי בבוקר הכינה לי הדודה ארוחת בוקר. בעלה של בתיה — הניק רוק, אף הוא מיוצאי בוריסלב — חזר ממשמרת לילה ובירך אותי; אבל גם הוא פלט משהו לא כל־כך מוצלח, באומרו: "נו, הדוד שלך יכול לסדר לך משרה בחברת החשמל, כפי שעשה למען בוריסלבים שהגיעו לפניך". בכך הוסיף שמן למדורה, והנשים הסתכלו בו כאילו אמר שטות איומה. אשתו אמרה: "אבל הניק, הוא רוצה ללכת לקיבוץ". בעלה הבין את הרמזו ושחק. הדודה ניסתה לתת לי לירה אחת, אבל סירבתי לקבל ממנה כסף ועזבתי את ביתם כאכזבה ובכעס.

שוב הלכתי לאורך רחוב אלנבי לכיוון שפת הים. חשבתי על המפגש, והבטחתי לעצמי כי לא אבקר אותם שוב לעולם. איבדתי את כל משפחתי (פרט לאחותי שנשארה בחיים), ועלי להשלים עם העובדה שאין לי משפחה וכי עלי להסתדר בכוחות עצמי. גם אחרי שהתרחצתי בים היה מצב רוחי קשה. במקום להישאר בעיר, שם יכולתי ללון במלון שהרי קיבלתי תלוש לינה, התחלתי לחזור בטרמפים למחנה. בשובי אחרי שעות של נסיעה שאל אותי הסמל התורן מדוע חזרתי יום לפני שתמה החופשה. עניתי: "אני לא מרגיש כל־כך טוב. אני חושב שיש לי חום". הוא לקח אותי למרפאה של המחנה ושם מדדה לי אתות חיילת את החום והשכיבה אותי במיטה נקייה ודאגה להביא לי משהו לאכול, אבל אני הקאתי את המזון שאכלתי.

בלילה העירה אותי החובשת. לידה עמד רופא, ששאל אותי מה כואב לי. עניתי לו: "כואב לי הלב". הוא בדק אותי והורה לי לנוח גם למחרת היום. נשארתי בבידוד. האחיות טיפלו בי היטב. אחות אחת, שדיברה קצת יידיש, שאלה אותי מה קרה לי ומדוע מצב רוחי כה שפוף. סיפרתי לה על מה שקרה לי בהיותי בתל אביב, ושזו בעצם מחלתי. היא הרגיעה אותי ואמרה שאני כבר ילד גדול, ועלי לסלק ממחשבתי את המשפחה שאינה רוצה בי. הצדק היה עמה.

חזרתי לביתן, והתעלמתי מהחברים שגרתי אתם. הביאו לנו מורה לעברית. איש מבוגר בן 60 ויותר, פנסיונר שדיבר גם רוסית וניסה ללמד אותנו את השפה הקשה, עברית. הוא לא הצליח ואנחנו היינו נרדמים בשיעורים. בסיום השיעור היה דואג למלא את תיקו הישן בשיירי מזון בחדר האוכל. כשסיפרנו למפקד שלנו על המורה לעברית, הוא אמר שהמורים הצעירים משרתים בצבא, ועלינו להתרגל אליו. התבטלנו רוב הזמן, מלבד מסדרים שארכו שעות.

מלחמת העצמאות הסתיימה למעשה עוד בטרם הגעתי לישראל והצבא שגייס אותנו לא הזדקק לכוח אדם מיותר. כך חשבתי, ונוכחתי שאין לי סיכוי לקריירה צבאית. יום אחד נקראתי לתחקיר. מולי היה קצין צעיר שהיידיש שלו היתה ברמה של העברית שלי. הוא רשם את הפרטים שלי, ושאל אותי מה עשיתי לפני שהגעתי לישראל.

בטיפשותי ספרתי לו על כך שעברתי את השואה, איבדתי את משפחתי, התגייסתי לצבא הרוסי ושירתתי בו קצת פחות משנתיים. הוא בחן את תאריך הלידה שמסרתי, ונוכח לדעת כי בשנת 1944 הייתי בן 16. איך ייתכן שהייתי בצבא הרוסי, הרי הם לא גייסו ילדים? כך התנהלה השיחה, וברגע שהבנתי כי עשיתי שטות — התחלתי לחזור בי מכל מה שאמרתי. הוא אמר לי שמסירת פרטים כוזבים היא עברה שעליה אפשר לשפוט אותי. השיחה לא היתה נעימה, החלטתי לא לספר לו את כל מה שעבר עלי, ובוודאי לא על האופן שבו גויסתי לצבא הרוסי. אמרתי שישפוט אותי, אם זה מה שהוא רוצה. הוא לא הבין אותי היטב, וגם אני לא הבנתי אותו.

עם זאת היה לי ברור כי עלי לעזוב את הצבא מהר ככל האפשר: בגלל שירותי בצבא הרוסי והסתבכותי בתחקיר אולי יחשדו בי שבאתי לארץ בתור מרגל. חשבתי שלא אהבו את מי ששירתו בצבא הרוסי או הפולני. זאת, מלבד הניכור שהיה ביני ובין האחרים שהיו אתי.

אחרי כשלושה חודשים הגיעו ראשוני הנציגים מהקיבוצים והקבוצות שניסו לשכנע אנשים להצטרף אליהם. הגיע גם שליח

בארץ, כולל שימוש בנשק חם וברימוני יד. לראשונה יריתי במכונת ירייה.

כשסיפרתי למפקד הקורס שהייתי נהג בצבא הרוסי, נשלחתי לירושלים לבית-ספר לנהיגה. הרריכו אותי לנהוג במשאית, רכב שמעולם לא נהגתי בו לפני כן, ובו ביום עברתי טסט במשרד הרישוי שהיה קל יחסית. להיות נהג במשק היה תפקיד שמילאו רק יחידי סגולה, ובדרך כלל היו אלה רק בני המשק וכן ותיק אחד. קיבלתי משאית ישנה עם הגה ימני. נהניתי מכל רגע, אולי מפני שלהיות נהג היה תפקיד יוצא דופן. הייתי נוסע בכל יום לירושלים עם חלב, ביצים ותרנגולות, מגיע לתנוכה — המקום היה קרוב לשוק מחנה יהודה — ושם הייתי פורק את התוצרת של הקיבוץ. מהיום הראשון לבואי לירושלים התאהבתי בעיר הזו, שבזכות הנסיעות אליה התאפשר לי להכיר אותה מקרוב. הריחות של השוק שלא הייתי רגיל להם, אזור מאה שערים, שבו לראשונה בארץ, נתקלתי ביהודים חרדים דוברי יידיש בתלבושתם המיוחדת. לא הרחק משם היה מעבר מנרלבאום, שמעברו השני החל הגבול עם ירדן, ובו ראיתי את החיילים הירדנים על מדיהם.

הייתי חוזר למשק ומנסה לתאר את מה שראיתי בעיר, והתקשיתי להסביר מה המיוחד בה ומה מצא חן בעיני, ומדוע יש בה משהו מפעים אפילו מבלי לראות את האתרים מימי התנ"ך — והרי רוב המקומות האלה שפעם למדתי עליהם בשיעורי תנ"ך בבית-הספר היו אז מעבר לגבול עם ירדן.

התברר לי כי תפקידו של נהג משאית כמשק היה קשה ביותר וכי הנהגים עבדו שעות רבות. יתר על כן, לא נחתי גם כשהמשאית עמדה במוסך לצורך תיקונים: הייתי עולה למשלט, או שהייתי נהג בגיפ ששירת את בית ההבראה בכל מיני שליחויות; מוקדם בבוקר הייתי מסייע את החברות שעבדו בבית ההבראה.

החבורה שלנו, גרעין של כ-30 חברים, בנים ובנות, ובהם שני זוגות נשואים, התחילה להתפזר. כל אחד חיפש לעצמו סידור כדי לעזוב את

המשק אף-על-פי שאנשיו נהגו כלפינו בידידות רבה לכאורה. מה שהפריע לנו היה מתחת לפני השטח.

מי שקישר בינינו לבין המשק והמוזכרות היה שיקן, איש מבוגר, מורה לשעבר, דובר רוסי, שהיה מתרץ את האירועים שהרגיזו אותנו בכל מיני משלים רוסיים. הוא ואחרים הסתכלו בנו כבואנו לחדר האוכל כאילו היינו חבורה שיצאה מאיזה מקום נידח שבו לא היו מעולם גימוס או סדר. את הוותיקים הרגיזו גם השפה הפולנית שקלחה במשק בכל פינה, והצהוקים שלנו כערכים — שהתעלמו מכל העולם וביטאו את רצוננו ליהנות קצת מהחיים. ואילו הצברים כינו אותנו "סבונים" — כך סיפרה בחורה מהגרעין שניסתה להתקרב אליהם.

נכון, לא היו לנו הנימוסים של מי שגדל והתבגר בחברה השוקטת על שמריה. נכון גם שהיינו סבונים; נכון, לא השבנו מלחמה שערה בגטאות ובמחנות — מלבד אלה שבהם היו מרידות. החברים במשק ידעו את כל ההיסטוריה ממקורות של קיבוצים אחרים, שאליהם הגיעו הגיבורים שכתבו ספרים. שמענו התבטאויות כמו "הם הלכו למותם כמו צאן לטבח". אולי אפילו חשבו ששיתפנו פעולה עם הגרמנים כדי לשרוד.

הרגשנו רע מאוד ורצינו לעזוב, אבל לא קל היה להשיג דיור בעיר, או עבודה; אפילו פינה לישון בה היתה מעבר לכוחנו הדל. אלה היו התנאים בארץ ואלה היו האנשים שלא ידעו לקלוט עלייה חדשה, ואולי היינו צעירים מדי ותובעניים מדי. מכל מקום, בינתיים חלק מהגרעין נשאר במשק מחוסר ברירה.

יום אחד פגשתי בתל אביב חבר ממחנה ההכשרה כולקוב בשם רומן אנגלמן, שנעשה חבר מושב ובעל משק חקלאי לאחר שהשתחרר מהצבא. היות שרציתי לעזוב את הקיבוץ, שאלתי אם אפשר לקבל משהו דומה. הוא אמר לי: "שמע, סאלק, האמת היא שלא אוכל להיות חקלאי. גם אבא שלי ובני משפחתי לא היו חקלאים מימיהם. אני רוצה לעזוב את המשק, ואני מוכן להשאיר לך את כל האוצר".

אמנם גם במשפחתי לא היו חקלאים, ולא היה לי מושג היכן נמצא המושב שבו מרובר, אבל חשבתי שכדאי לנסות, ואולי אצליח. אמרתי לו: "רומן, נסה לסדר משהו, ובקרוּב אבוא אליך לביקור". אמנם לא האמנתי שאוכל לקבל על עצמי משק חקלאי, ולא ידעתי אם אצליח בעבודה הקשה, אולי אפילו קשה יותר מעבודתי בתור נהג בקיבוץ. ועם זאת חשבתי שאולי אמצא שותפה לחיים, וביחד אתה זה כבר לא יהיה קשה באותה המידה.

לא הכרתי את עמק בית שאן ואת מזג האוויר החם השורר בו רוב השנה, וגם לא ידעתי עד כמה קשה להגיע לשם בהעדר תחבורה. כשהגעתי למשק של רומן, אחרי שהלכתי ברגל מצומת קיבוץ חמדיה אל בית יוסף בחום כבד, מצאתי אותו שוכב על רצפת החדר עירום כולו ורק סדין רטוב לגופו. היה חם נורא. הוא היה יוצא רק להרטיב את גג הלול, כדי שהתרנגולות לא ימותו מחום. הלכנו ביחד אל מזכיר המושב, מהוותיקים הבודדים שנשארו במושב אחרי שהאחרים עזבו אותו עקב הקרבות שהשתוללו במקום.

האיש הסכים שהמשק יועבר לידי. הוא רק הזהיר אותי שעלי לעבוד קשה ולהיות חזק, כי התנאים אצלם קשים. הסכמתי. חזרתי לקיבוץ והודעתי שאני מבקש לעזוב לשנה אחת כדי לנסות "להסתדר בחוץ". לא סיפרתי על המשק וכיצד קיבלתי אותו. מזכירות הקיבוץ לא הסכימה תחילה להיענות לבקשתי, אך אחרי מריבה קטנה קיבלתי אישור לעזוב את קריית ענבים לשנה.

חברי גיחכו. "אתה הולך להיות מושבניק. זו עבודת פרך. זה לא בשבילך. אתה משוגע". נכון, הם צדקו, אבל הרצון לעזוב את קריית ענבים היה חזק יותר מהפחד להיות מושבניק... ערכו לי נשף פרידה. בבוקר עליתי על האוטובוס ונסעתי לתל אביב, ומשם לעפולה. מעפולה לעמק בית שאן היה עלי לעבור מרחק די רב, במונחי הימים ההם.

בבואי לבית יוסף כבר היה חברי רומן מוכן לצאת מהמקום ולפנות את ביתו. הוא אסף מזוודה עם ביצים כדי למכור אותן בשוק השחור.

כל ביצה נעטפה בעיתון, ובכך הוא ניסה להבטיח שפקחים של משרד המסחר לא ימצאו אותן בדרך. אלה היו זמני צנע, ואסור היה להוביל תוצרת חקלאית או למכור אותה ללא רשות.

נשארתי לבדי בין ארבעה קירות וברשותי רק סיר שהשחיר ושלא נוקה מעולם. אבל רוב חברי המשק היו משוחררים מן הצבא, ורובם היו בוגרי מחנה ההכשרה בולקוב והכירו אותי היטב. הם עזרו לי להסתדר בימים הראשונים, ואף הזמינו אותי לארוחות צהריים. היו שם שני זוגות נשואים. כולם דיברו פולנית, כולם היו נפגשים בערכים ושותים וודקה ומספרים בדיחות. גיליתי שאני מסתדר גם בלעדיהם: קניתי כמה דבדים בצרכנייה, שם נפתח לי חשבון, ואחרי שאספתי כמה ביצים בלול הכנתי לעצמי ארוחה, שהרי גם חלב היה לי מהפרה...

עדיין היו לי ספקות אם אצליח להתגבר על קשיי העבודה, אך למזלי אמר לי ברדידה, שכן קרוב מוותיקי המושב, נשוי וללא ילדים: "בוא אתי לשרה, ואני אראה לך כיצד להכשיר את הקרקע לגידול מלפפונים". הפרדה שלי היתה צעירה ולא אהבה ללכת בתלם, אבל ברדידה לימד אותי לא לוותר לה והראה לי איך מכריחים את הפרדה לעשות את רצון בעליה. הוא פתח בעזרתה תלמים, וחלקה של דונם וחצי הוכשרה לזריעה. הדבר היה ביום השלישי לבואי לבית יוסף. למחרת לקחתי זרעים בצרכנייה וזרעתי את החלקה. מאז הייתי יוצא לשרה בכל בוקר ובודק האם הזרעים אמנם נותנים סימני חיים. כשראיתי את החלקה מתמלאת בגבעולים, שמתתי. הרי אני כמו ירי עשיתי זאת. נכון, ברדידה השכן לימד אותי, אבל אני הרי למדתי. ברדידה צינן קצת את התלהבותי: כל ההכנסות ייכנסו לחשבון של הצרכנייה ועוד אשאר חייב לה. למדתי שחקלאי לעולם לא ירוויח כסף מעבודה: תנובה היא שהרוויחה, או תנועת המושבים שאליה השתייכנו...

ניקיתי את המשק שהיה מוזנח וחיפשתי לעצמי עבודה. חשבתי לבנות עוד לול, ולשם כך היה עלי לנסוע אל העיר הערבית שעמדה

החיילת

בתחנה ראיתי חיילת. תחילה הכחנתי בחיילת יפה במדי צבא, אך בהרף העין הבא הכרתיה. זו היתה גלה — או גליה, כפי שקראתי לה עוד בפולין. הצעקה שהשמעתי צלצלה בוודאי בכל רחבי התחנה המרכזית. כוולבז'יך היתה חברתי. גלה חזרה עם הוריה ממעמקי רוסיה, לשם ברחו מוורשה וכך ניצלו מציפורני הנאצים. כשהכרתי אותה לראשונה היתה יפהפייה בת 17, ואני הייתי בן 18 וחצי.

שנינו השתייכנו לשתי תנועות ציוניות שהוקמו בפולין אחרי המלחמה, ושהיו קרובות מבחינה אידאולוגית. וכך, בכנס משותף בעיר ולבז'יך ראיתי בחורה יפהפייה שחורת שער ובעלת פני מלאך שבלטה ביופייה מכל הבנות שנכחו באולם. מהמבטים ששלחנו זה בזה ידעתי מיד שהיא מיועדת לי; והתברר כי מחשבה דומה עברה גם בראשה. יצאנו יחד יותר מחצי שנה, ואז עזבה את פולין בעקבות הוריה לגרמניה, ואילו אני — בצו התנועה — נאלצתי להישאר בפולין למרות רצוני להצטרף אליה. הקשר בינינו נותק, ולא האמנתי שאי פעם אחזור ואפגוש בה. היא היתה קצת מלאת גוף, והיתה לה הצלחה אצל הבנים. נוכח יופייה שקשה היה להתעלם ממנו היה מקום לחשוש כי מישהו אחר יחזר אחריה ויכבוש את לבה. האם תזכור אותי? האם תשמח לקראתי?

היא שמעה את הצעקה והסתובבה, ואני ניגשתי אליה או, נכון יותר, שנינו רצנו זה לקראת זה והתחבקנו. כל חששותי התבררו: שמחתה לקראתי היתה רבה. נישקתי אותה מרוב שמחה, והצעתי לה

ריקה (בית שאן של היום), ולסחוב משם חומרי בנייה מבתים ערביים שכבר עברו תחת ידי מפרקים מקצועיים. בערב הייתי רוכב לפעמים על הפרדה שלי לאחד הקיבוצים בסביבה כדי לראות סרט, וגם בתקווה למצוא מישהי שאוכל לבלות בחברתה ושאוּלִי תהיה לי גם חברה לחיים. לשם כך היה עלי לעבור קילומטרים אחדים, והרכיבה היתה עסק מייגע. לאחר מכן הייתי נוסע בעגלה רתומה לפרדה שלי, ודבר זה היה קל יותר מן הרכיבה.

מצאתי לי עבודה אצל קבלן שהתמחה בניקוי משאבות שנפגעו בעת המלחמה. המשאבות הללו הביאו את מי הירדן לקיבוצים ולמושבים לאורך הנהר. היתה זו הפעם הראשונה שהרווחתי קצת כסף. כדי לערוך קניות לבית הייתי נוסע לעפולה. עבדתי קשה במזג האוויר הקשה של עמק בית שאן. שרפות היו פורצות בשדות ובקרבת המשק ללא כל התערבות של בני אדם. את מלאכת הכיבוי עשינו בכוחות עצמנו עם שקים רטובים ומחבטים מיוחדים.

יום אחד ביקשתי מברוידה להשגיח על המשק שלי למשך יומיים, כי החלטתי לנסוע לתל אביב. הכנתי לעצמי כמות של ביצים, ונסעתי. הפעם ביקרתי את הדודה, והבאתי לה 30 ביצים, שכמעט לא היו בהישג ידם של אנשים רגילים — אלה הסתפקו באבקת ביצים מיובאת. הדודה ניסתה לשלם לי בעבור המצרך יקר המציאות, אך סירבתי לקבל תשלום כלשהו ואף עשיתי זאת במופגן, אולי כדי לעשות רושם. היא שמחה כמובן לשמוע שאני "מסודר". לא נשארתי זמן רב: הסתלקתי כדי לפגוש חברים. מיד לאחר שמכרתי כמות ביצים באחת החצרות היה לי כסף לבזבזים. ביקרתי בקולנוע וישנתי על ספסל באחת השדרות, כי היה לי חבל לבזבז כסף על בית מלון, ואחרי עוד סיבוב פגישות עם חברים הלכתי לתחנה המרכזית כדי לנסוע הביתה.

להיכנס לבית קפה סמוך כדי לשמוע ובייחוד כדי להשמיע מה עבר עליה ועלי מאז הפרידה. היא סיפרה לי שהיא משרתת במחנה שרונה בחיל הקשר, ואני סיפרתי לה שאני חי במושב. אחרי ששתינו קפה, הזמנתי אותה לבקר אותי במושב והיא הבטיחה לעשות כן בחופשתה הראשונה.

נפרדנו: היא נסעה להוריה ברמלה ואני חזרתי לבית יוסף. האמנתי שתבוא, כי הרי היינו מאוהבים פעם, ואהבות ישנות לא שוכחים. חזרתי מעודד לבית יוסף, וגיליתי שברוידה השכן השגיח על המשק כפי שהבטיח. הבאתי לו שני חוטים לכינור שלו, שבו אהב לנגן. ראשית דבר ביקרתי בחלקת המלפפונים. בהעדרי התפתחה החלקה יפה, והיה צפוי לי יכול גדול.

כעבור עשרה ימים בערך, בהיותי במרפסת הבית, ראיתי מרחוק צעירה בשמלה פרחונית. זיהיתי אותה מיד. ליוו אותה שני בחורים פולנים מבעלי המשקים במושב שהתנדבו להראות לה את ביתי. היה חם, ואחרי המקלחת שעשתה הכנתי לגליה ארוחה וסיפרנו זה לזה עוד על התקופה שלא התראינו. בערב באו כמעט כל חברי המושב מיצאי פולין כדי לראותה, הביאו בקבוק משקה וחגגנו. כלילה סירתי אתה לאורך הירדן, שמצדו השני בצבצו אורות החווה של צ'רקסי שאצלו נהגנו לבקר בהסתר; בחציית הגבול היתה אז סכנה של ממש, אך ההרפתקה להגיע לצד השני ולראות מה קורה שם היתה חזקה מאתנו והיינו עוברים את הנהר מגדה לגדה כמעשה שבשגרה.

היחסים ביני ובין גליה התחדשו, ובו במקום, בלי הרבה גינונים של טקס, הצעתי לה נישואים. היא ביקשה שאבקר את הוריה, והבטחתי לבוא לרמלה כדי להסדיר אתם את העניינים. כשעזבה את בית יוסף, לא היתה לי סבלנות לתכות. כבר הכנתי את שכני ברוידה שיהיה עליו להחליף אותי שוב מפני שאני נוסע להתחתן. הוא שמח בשמחתי והבטיח שוב להשגיח על המשק. עם הקבלן שאצלו עבדתי הייתי ביחסים טובים, ועתה הציע לי להצטרף אליו בתור שותף והבטיח

לחפש למעני דירה בעפולה; אבל כאותו שלב האמנתי עדיין לתומי כי בתור בעל משק במושב צפוי לי עתיד טוב יותר. אחרי שאתחתן, חשבתי, נוכל להקים ביחד משק גדול ופורח. כל אלה היו חלומות של ראש כרות, כפי שאמרו אצלנו על חלומות שאין להם סיכוי.

נסעתי לרמלה והבאתי להוריה של גליה ביצים מהמשק שלי. אמה לא היתה מאושרת מהמחשבה כי בתה התרחק מביתם ותעסוק בחקלאות, אבל הם הסכימו לנישואינו. קבענו את יום החתונה ל"ג בעומר בשנת תש"ט, 1949, והוריה של גליה שכרו מועדון והכינו את כל הדרוש לחתונה. לקחתי את כלתי אל הדודה בתל אביב כדי שתכיר את משפחתי. הזהרתי אותה כי היחסים ביני לביןם אינם טובים. הדודה טענה כלפינו שאנחנו צעירים מדי ונמהרים בהחלטות, והציעה לנו לדחות את החתונה, וגם בתה טברה כך.

שמענו את דבריהן בלי להיכנס לוויכוח, אבל ידענו שהן משחיתות מילים לריק: היינו מאוהבים ואיש לא יכול היה לשנות את החלטתנו. הודענו למשפחתי על התאריך, והסתלקנו משם. גליה השתחררה מהשירות בצה"ל, ואילו אני חזרתי למשק, והזמנתי את כל החברים לחתונה.

ביום נישואינו הגיעו המוני חברים, ולא רק מהמושב. אין לי הסבר לכך, אבל זו עובדה: השמועה התפשטה, ובאו בני עירי, חברים מגורדוניה, מדריכים וחניכים מבולקוב, ואפילו חברי קריית ענבים הגיעו. נדמה לי שער אז ברמלה לא היתה חתונה כה גדולה ורועשת כמו שלנו. החברים הביאו משקאות; מתנות לא היה נהוג להביא, לאיש לא היה כסף באותם הימים. היו מי שנסעו בטרמפים כי לא היה להם כסף לאוטובוס. אחרי שתם הכול נסענו לתל אביב ולנו בבית מלון זול שהיה לפי כיסנו, וכבר למחרת נאלצנו לנסוע לבית יוסף כי המשק דרש טיפול. יותר מכך לא יכולנו להרשות לעצמנו, וגם לא יכולתי לדרוש מברוידה החביב להמשיך ולטפל במשק שלי נוסף על המשק שלו לאורך זמן.

החברים בבית יוסף ערכו לנו חתונה שנייה, ואין לי ספק כי את

השירה שלנו שמעו עד הירדן. הדודה שלי קנתה לנו ארון מיד שנייה, שקשה היה להובילו, לפרקו ולהרכיבו; הוא גרם לנו יותר קשיים מתועלת. כבר למחרת שובנו התחלנו לעסוק בעבודות המשק. את המלפפונים שהבשילו אספנו בארגזי תנובה מיוחדים מעץ והבאנו אותם לצרכנייה תמורת הזרעים והמזון שהיינו לוקחים. את החלב והביצים הפסקנו להביא לצרכנייה כי זה לא השתלם לנו. מוטב היה להסתכן במצוד של פקידי הממשלה, ואכן פעם בשבועיים עשינו זאת: נסענו לעפולה כדי למכור את הביצים, והיינו מביאים משם כל מיני חפצים לבית. נוסף על כך המשכתי לעבוד אצל הקבלן, אבל לא חשבתי לעזוב את המושב. המחשבה שיש לי משק משלי היתה לי מקור של גאווה.

לא נכנעתי גם כשירדה עלינו מגפת עכברים. אשתי היתה כבר בהיריון. האמת היא שלא האמנתי כי במשק אחד יכולים להימצא אלפי עכברים. הם טיפסו על הקירות ואפילו על התקרה, ומשם היו נופלים על המיטה בשעה שישנו בה. העכברים אכלו לנו את כל התערובת לתרנגולות. אי אפשר היה להילחם בהם באמצעים שהיו בידינו.

לאחר מכן, כשהעכברים נעלמו, פרצה שרפת קוצים ענקית ששרפה שני בתים במושב. גם הבתים שלנו היו בסכנה, ואנחנו עמדנו ושפכנו בלי הרף מים על הגג כי הגצים התפשטו וסיכנו את כל המושב. החום הנוסף שנוצר עקב השרפה היה בלתי נסבל. אין ספק, איתני הטבע חזקים מאתנו, מה גם שלא היינו רגילים לעבור את גלי החום וכל מיני צרות אחרות שנפלו עלינו. רק עכשיו הבנתי מדוע לא הסכימו הוותיקים לחזור למשקים שלהם אחרי המלחמה. הם ידעו היטב את גודל הצרה המחכה להם. כמה חברים מהקבוצה של החיילים המשוחררים לא עמדו בקשיים ועזבו. גם אנחנו הגענו למסקנה שעלינו לעזוב.

בזכור קיבלתי חופשה לשנה מהקיבוץ, ועתה הודעתי למזכירות של קריית ענבים כי ברצוני לחזור. זו היתה האפשרות היחידה להתבסס בינתיים עד שנמצא משהו אחר, מתאים יותר. ידענו כי שם תוכל גליה ללדת, ואני אוכל למצוא עבודה. במזכירות ידעו שאני נשוי

והיססו; אך היה לנו הסכם, ולכן הסכימו. יצאתי מאוכזב מבית יוסף, מכיוון שחלומותי לא התגשמו; ועם זאת טוב שיצאתי משם ללא חובות בצרכנייה. את המשק שלי מסר מזכיר המושב להשגחתו של ברזידה השכן שלי. שמעתי כי בעקבות עזיבתנו הגיעו לבית יוסף עולים מכורדיסטן, ואולי הם הצליחו יותר מאתנו; איחלתי להם זאת בכל לבי. מכונית של המושב העבירה אותנו אל הקיבוץ.

השירות במשטרה

החזרה לקריית ענבים לא היתה משמחת. ניסיתי כבר שני סוגי התיישבות, וכשניהם לא הצלחתי ביותר. מחוסר בררה רציתי לחזור לזמן מה לקיבוץ שלא היה חביב עלי, ולשמחתי גליה רעייתי לא הביעה התנגדות לכך. התברר לי שהיא אפילו מעדיפה את חיי הקיבוץ על-פני החיים במושב בית יוסף.

היו חברים שקיבלו אותנו בסבר פנים יפות, אפילו ידידותי. אבל הם היו מעטים. חזרתי לתפקידי בתור נהג, ואשתי קיבלה תפקיד במכבסה של הקיבוץ. היתה זו עבודה קשה לאישה בהיריון, אבל גליה לא התלוננה. היא אף עודדה אותי לשמור את המרץ שלי, כפי שהתבטאה, ולעשות הכול כדי למצוא לנו מקום משלנו. והיו בקיבוץ עוד כמה זוגות או צעירים במצבנו שהתכוונו לעזוב. השאלה היחידה היתה מתי עוזבים.

כשהחלו צירי הלידה של גליה, העברתי אותה כלילה לבית החולים הדסה הישן במרכז העיר ירושלים במשאית שבה נהגתי. הלידה התמשכה זמן רב. נשארתי לידה, דבר שהיה לנושא שיחה במשק: בעליהן של נשים אחרות שפוננו כדי ללדת לא זנחו את מקום העבודה כדי להיות לצד נשותיהן. אחרי יומיים של סבל נולד בן גדול ויפה עם שער בלונדיני. הבאתי את רעייתי עם הבן למשק, והענקנו לו את שם אבי, יצחק. עוד לפני כן הייתי הבעל המאושר ביותר עלי אדמות, אך עכשיו היינו כבר הורים לילד, וקשה להסביר איזה אושר היה זה מבחינתי להעניק לו את שמו של אבי המת. היתה זו התחלתה של הקמת משפחת לינהרד החדשה.

גליה רעייתי לא עבדה כמשך שבוע ימים, אך מיד לאחר מכן הוכנסה לסיידור העבודה במכבסה כמקודם. הילד היה בבית התינוקות עם עוד ארבעה ילדים אחרים. בלילות שמרה עליהם ילדה. הילדים בכו וסבלו. התלוננו בהתרגשות, והשיבו לנו: "כל ילדינו גדלו כך, ולא קרה להם מאומה". גליה לא ישנה בלילות, והיתה הולכת לבית התינוקות כדי להשגיח על יצחק הקטן.

זה היה המשבר הראשון, שאמנם נראה פעוט, אך לגבינו היה משמעותי. רעייתי אמרה שחייבים להסתלק. אחרי קרוב לשנה של סבל ומריבות התחלנו לחפש דרך לעזוב בכל מחיר. פגשתי בתל אביב חבר גורדוניה ותיק שהיה אתי בסמינריון של התנועה בלודז'. הוא היה חבר קיבוץ נצר סרני. סיפרתי לו על הסבל שאנחנו עוברים בקריית ענבים, והוא מיד הציע לנו לעבור לקיבוץ החדש יחסית שבו היו יוצאי פולין ולטוריה וכן עולים מגרמניה. חברי סבר שאצלם יהיה לנו טוב.

הצגתי לפני גליה את הרעיון, והיא קפצה מיד על המציאה. אבל בינתיים פרצה מגפה של פוליו, שיתוק ילדים, ובנצר סרני הוכרז על הסגר כי שלושה ילדים חלו במחלה זו. חיכינו כמעט חודשיים עד שההסגר הוסר, ואז הודענו שאנו עוזבים. התחילו להפעיל עלינו לחצים שלא לעזוב, אבל כל זה לא עזר — ההחלטה נפלה. התברר מהחברים המעטים בקיבוץ שאתם שמרנו על קשרים. התברר שנשארנו חייבים שלוש לירות בתקציב, וסירבו לתת לנו מיטת תינוק; זו היתה החלטת המזכירות.

עברנו לנצר סרני במרכז הארץ, בין באר יעקב לבין ראשון לציון ונס ציונה, אזור המכוסה פרדסים, חלק גדול מהם בבעלות הקיבוץ. קיבלנו צריף דולף. עבדתי בתור נהג גם בקיבוץ החדש, וגליה רעייתי מונתה לאחראית על המכבסה. שוב עבדתי קשה, אבל שתקנו והסתכלנו זה בזה, מנידים ראש על "החילוף המוצלח" שעשינו. גילינו כי רוב חברי המשק היו יוצאי מחנות המוות בגרמניה, בעיקר בוכנוולד — תחילה נקרא הקיבוץ על שם מחנה המוות הזה! הגענו

למסקנה שגם נצר סירני איננו בשכילנו, אך לעזוב את המשק לא היה כה פשוט: בחוץ לא חילקו מגורים, ולא עבודה; היה צורך ביחסים מיוחדים כדי להצליח. שוב שיחק לי מזלי ופגשתי אחד מבני עירי, סמל משטרה במשטרת תל אביב, שאמו היתה קרובת משפחה של אמי. סיפרתי לו שאני חי בקיבוץ ואינני מרוצה מחיי שם. "שמע לי, סאלק", אמר הבחור, "גש ללשכת הגיוס של המשטרה, ותתגייס. אני בטוח שבתור קיבוצניק הם יחטפו אותך, אולי אפילו תקבל דירה כמו שאני קיבלתי".

מעולם לא חשבתי להיות שוטר. חזרתי למשק וסיפרתי לרעייתי על הרעיון. לשמחתי הציעה לי גליה לנסות, ואם אכן נקבל דיור ומשכורת בכל חודש... כעבור ימים אחדים ניגשתי ללשכת הגיוס של המשטרה בתל אביב, וגיליתי שקצין הגיוס הוא חבר קיבוץ לשעבר מעין חרוד. מששמע שאני חבר נצר סרני, הביע רצון לגייס אותי למשטרה; ואשר לתנאים, אמר כי בתל אביב אצטרך לחכות שנה בערך עד שיתפנה דיור. "אבל אם אתה רוצה להתגייס למשטרת באר שבע", אמר, "תוכל לקבל דירה שם תכף ומיד".

הוא כתב מזכר, מסר לי אותו והורה לי לפנות עם המזכר הזה למפקד משטרת הנגב, "ויהיה בסדר". יצאתי מהפגישה וחזרתי למשק. וגם הפעם, כשסיפרתי לגליה על הרעיון שהעלה קצין הגיוס, היא אמרה מיד: "מדוע לא? בוא ננסה. סע לבאר שבע, תראה את הדירה, תתרשם ואז נחליט". הכרתי את באר שבע: מזג אוויר מדברי, טופות חול ועוד. ובכל זאת, נוכח העידוד הזה ביקשתי מסדרן העבודה לסדר לי נסיעה לבאר שבע. כיום בואי לעיר השתוללה בה סופה נוראה, כמעט שלא ראיתי את הדרך בתוך העיר. נכנסתי למשטרת באר שבע, נפגשתי עם מפקד המשטרה ומסרתי לו את המזכר שכתב קצין הגיוס.

הראו לי דירה ריקה, חדשה, באחד הבתים הדרוֹקומתיים — בניין שכולו בטון. היו בה שני חדרים, וכולה היתה צבועה בלבן. באחד משני החדרים היה מעין שקע בקיר; שם אמור להיות המטבח.

בסביבה עבדו והקימו עוד ועוד שיכונים דומים. בבית לא היה חשמל; ועם זאת התגוררו כבר בבניין שלוש משפחות של שוטרים. חזרתי והודעתי שאני מסכים, ושאני צריך שבוע כדי לסיים את כל הסידורים כי אני חבר קיבוץ.

חזרתי הביתה וסיפרתי לגליה על מזג האוויר, על הכית בתוך השכונה החדשה ששם עדיין מקימים בתים. אבל היא לא נבהלה. החלטתה היתה נחושה לעזוב את הקיבוץ, וכל המכשולים שהעמדתי בפניה לא הרתיעו אותה. הודעתי למשק שאנו עוזבים, הדבר היה בחודש נובמבר 1951, אחרי שנה ושלושה חודשים של חברות בנצר סירני. לילה שלם ישבנו עם חברים שאָתם התיירדנו. התברר לנו שבמשך שהותנו בקיבוץ לא הרווחנו שנינו אפילו כדי לקבל את מיטת התינוק. לא התרגשנו, כבר עברנו זאת פעם והשלמנו עם העונש על עזיבה בדרמות אי מתן מיטת תינוק...

מצאנו את עצמנו בעיר באר שבע. כעבור יומיים התחלתי לעבוד במשטרה. שוב עבדנו קשה, אף־על־פי שהפשיעה באותה תקופה לא היתה רבה. בכואנו לעיר היו בה כ־3,500 תושבים, רובם עולים חדשים שדיברו בעשרות שפות מלבד עברית. זו היתה תקופת הצנע, המזון חולק בתלושים, אפילו הירקות, ואנשים קיבלו עבודה בהתאם לגודל המשפחה. לא פעם היו בעיות ליד לשכת העבודה שלא סיפקה די עבודה. בעיה אחרת נבעה מן החיכוך עם האוכלוסייה הברווית. לא הרחק מהשכונה, כחצי קילומטר ממקום מגורינו, היו אוהלים של שבט בדווי, ואנשיו הסתובבו בעיר בהמוניהם.

התחלנו בבאר שבע מאפס. כשרכשנו מקרר, שמחנו כמו ילדים קטנים. היה זה "ארגו קרח", ורעייתי עמדה בתור כרי לקבל שלישי בלוק קרח שאותו הביאו מאשקלון. בבאר שבע עדיין לא היה בית חרושת לקרח.

במשך הזמן התאהבתי בעבודתי במשטרה. לא פעם החלפנו את אנשי משרד הקליטה, מפני שהפקידים עבדו רק עד ארבע אחרי הצהריים. כשהביאו עולים לעיר, היה הנהג שהסיעם פונה אלינו,

ואנחנו הזעקנו את אנשי המשרד כדי לקלוט את העולים. הזמנים היו קשים. העולים שהגיעו הוכנסו למעברות, ובהן צריפוניהם מפת ובר שלהטו בקיץ במזג האוויר המדברי וסופות החול של הנגב.

לאט-לאט התקדמתי בעבודתי. הייתי עדיין ציוני נלהב, וראיתי בה שליחות. חשבתי אז שתקום כאן מדינה שנתגאה בה. לתומי חשבתי אפילו כי דיכוי שפת היידיש היה נכון. רעייתי התחילה לעבוד בתור עוזרת לגנת. בגנו יצחק גדל אצל השכנים, ואפילו התחיל לדבר ערבית עירקית, ואהב את המאכלים המפולפלים שלהם.

שוב עברנו דירה, זו הפעם החמישית. הפעם רכשנו דירת שיכון משלנו, ולא של המשטרה. הבית היה גדול יותר ומרווח יותר. יצאתי לקורסים של המשטרה והתרחקתי מהבית לתקופות די ארוכות, וכל עול הבית והטיפול בילדים נפל על גליה; שכן שמונה שנים אחרי שנולד יצחק נולד לנו עוד בן, אילן, שנקרא עלי-שם דודה של גליה שנרצח בגטו ורשה.

סיימתי קורס קציני משטרה, הייתי לקצין חקירות, ולאחר מכן מוניתי לתפקיד מפקד תחנת אופקים. שוב נתנו לי דיור משטרתי. התרחקנו מחברים והילדים איבדו את חבריהם מבית-הספר. החיים בחצר תחנת המשטרה לא היו נוחים או מתאימים לילדים, ששמעו וראו הכול. באזור שתחת פיקודי היו 40 יישובים חקלאיים ושתי עיירות פיתוח — אופקים ונתיבות. הקרבה לרצועת עזה הביאה מסתננים שעסקו בגנבת הרכוש החקלאי ואף רצחו יהודים בעת עבודתם בשדה.

אנשי המשטרה עבדו קשה, והתמורה שקיבלו היתה מזערית. המוכשרים שבהם עזבו כדי להרוויח כסף רב יותר ולעבוד פחות קשה. לא חשבתי לעזוב את המשטרה למרות הפיתויים וההבטחות של אנשי היישובים המקומיים, שניסו לגייס אותי לשמש מוזכיר או ראש ועד. נשארתי במשטרה כי אהבתי את עבודתי ואת התושבים. אבל המעבר לאופקים לא היה האחרון: אחרי שנה ורבע פנו אלי מפקדי ודרשו שאעבור לאשדוד, עיר שהוקמה על שפת הים התיכון

שרוב תושביה עולים חדשים ובה נמל חדיש. סביב הנמל הוקמו מפעלים והעיר נבנתה בתכנון חדשני. לא היה קל להיענות, כי זמן לא רב לפני כן עברתי לגור בבית של המשטרה בחצר התחנה באופקים, והמעבר לאשדוד פגע בילדי ובגליה — שעבדה בבאר שבע ונאלצה לעזוב את מקום עבודתה. ועם זאת עברנו לאשדוד, והגענו בדיוק עם פרוץ השביתות הגדולות.

יצחק למד בבית-הספר בקיבוץ אורים ואחר-כך בתיכון בבאר שבע, אך עתה המשיך ללמוד בתיכון אשדוד. אילן למד בבית-הספר היסודי, ושניהם נאלצו להתייחד עם חברים חדשים; וגם אנחנו. בימי שהותנו באשדוד נולדה לנו בת זקונים בשם אביטל. התקדמתי בסולם הדרגות ביחד עם העיר.

אחרי שבע שנים בתור מפקד המשטרה בעיר שהתפתחה וגדלה מאד, סיימתי קורס בכירי משטרה, והוחזרתי לבאר שבע, אבל הפעם מוניתי למפקד התחנה בעיר שמנתה כבר כ-100,000 תושבים, והתפתחה מאוד בהיותה בירת הנגב. נאלצתי להעביר שוב את משפחתי — הפעם חזרה לבאר שבע, שבה התחלתי את דרכי במשטרה.

כבואי מצאתי תחנה גדולה ובה שוטרים רבים, פשיעה שגדלה ומטלות קשות שאתן נאלצנו להתמודד.

לאחר זמן הוצע לי תפקיד של קצין חקירות בכיר במחוז המרכז, כולל העלאה בדרגה. שוב העברה למקום חדש. עברנו לרחובות לפני שאילן ואביטל סיימו את לימודיהם, ושוב נאלצו שניהם להתחיל הכול מחדש. וגם זה לא היה סוף פסוק, מפני שמדירה זמנית זו ברחובות עברנו לדירה שרכשנו בנס ציונה, וזה היה המעבר העשירי במספר. הייתי ביקורתי, ובכך הרגזתי את מפקדי שמעו ממני קידום לדרגה בכירה יותר.

יצחק התגייס לצה"ל, התנדב לצנחנים והיה בסיירת חרוב. הוא גויס למילואים במלחמת יום כיפור, ועם כוח הצנחנים חצה את תעלת סואץ לתוך מצרים. בגנו הצעיר אילן גויס אף הוא לצה"ל, גם הוא

סוף דבר

כשסיימתי את כתיבת הספר נשמתי לרווחה, קשה היה בגילי לעבור שוב את השואה. אבל עכשיו אני חש שהמועקה שהייתי שרוי בה בעת הכתיבה נחלשה, ואבן נגולה מלבי. קיבלתי עלי משימה כמעט בלתי אפשרית שהדירה שינה מעיני במשך לילות רבים. משפחתי השתדלה להביץ ולתמוך בי. רעייתי היתה חזקה דיה כדי להתגבר על הקשיים שנוצרו בעקבות עבודתי שגזלה ממני שעות רבות מאוד והלוך הרוח הקשה שפקד אותי בזמן הכתיבה. הגרמנים שבאתי אתם במגע והייתי עד לפשעיהם רצחו אנשים ללא חרטה, ללא נקיפות מצפון, ובו בזמן ניהלו חיי משפחה "תקינים" כמו היו רובוטים חסרי רוח אנושית. ואף-על-פי-כן פגשתי גם גרמני אציל נפש, בין היחידים ששמרו על אנושיותם.

את ספרי כתבתי פרקים פרקים, סיפור אחר סיפור. כך יכולתי לזכור טוב יותר את האירועים ואת הנפשות הפועלות, ולהזכיר את מי שלחמו לצדי את מלחמת הקיום ולא הצליחו לשרוד. בני יצחק, שדרכן אותי לכתוב את זיכרונותי, לא זכה לקרוא את טיוטת הספר. הוא בוודאי היה תומך בי ומנסח את דברי אחרת. אני מבקש להודות לרעייתי, אשת חיל אמיתית, שעומרת לצדי לאורך כל הדרך.

לצנחנים, ואף סיים קורס קצינים. הוא מונה למפקד פלוגה ביחידה מובחרת של הצנחנים. שני בנינו לחמו במלחמת שלום הגליל, יצחק בתור חייל מילואים ואילן בצבא קבע בתור מפקד פלוגה.

אחרי 30 שנות שירות מעניין מאוד, אך כפוי טובה, החלטתי לפרוש מטעמי בריאות לאחר שחליתי ואושפזתי פעמים אחדות. אבל הצרה ששברה את שנינו, את גליה ואותי, היתה מחלת הסרטן שבה לקה יצחק בננו הבכור כשהיה כבר אדם מבוגר.

המחלה התגלתה אצלו אחרי פרישתי מהמשטרה, כשיצאנו גליה ואני לפולין. רעייתי ילידת העיר ורשה, ובגיל עשר ברחה עם הוריה לרוסיה. היא ביקשה לבקר בעיר מולדתה ובמחנות המוות, וכשובנו התברר לנו כי יצחק חלה בסרטן. הוא לא רצה לקלקל לנו את הטיול, אחרי שנים רבות של עבודה קשה, ולכן לא סיפר לנו דבר טרם צאתנו. אחרי ניתוחים רבים בארץ שלחנו אותו עם בננו אילן לארצות-הברית ושם עבר ניתוח נוסף, אך שלושה שבועות אחרי שובם משם נפטר יצחק. קברנו אותו בבאר שבע.

הגורל המשיך להתל בי גם במולדתי החדשה. ביום שבני נסעו לארצות-הברית התגלה אצלי סרטן בארובת העין הימנית, והעין נעקרה. אחרי שיצאתי לגמלאות התמחיתי בתור סוכן ביטוח, אך הניתוחים הרבים עקב מחלת הסרטן, שמונה במספר, לא אפשרו לי לממש את המקצוע החדש.

בהביטי לאחור על חיי בארץ איני מצטער על מהלכם. הצלחתי להקים משפחה במקום זו שאבדה בשואה, ורעייתי ניהלה בית חם ורגוע שהקרין אור על כולנו. לבננו יצחק נולדו שלושה ילדים; בננו אילן שונה ממני בתכלית: הוא דומה יותר למשפחתה של גליה, ממלא תפקיד ביטחוני חשוב בזכות כישוריו המיוחדים ולו ארבעה ילדים. בתנו מתגוררת בקרבתנו ולה — בינתיים — שני ילדים. יש לי תשעה נכדים ושני נינים. הנכדים שלנו מאוהבים בסבתא גליה ויודעים להעריכה. בשבתות ובחגים ביתנו מתמלא בנכדים, וכולם מקיפים את סבתם. משפחת לינהרד קמה מחדש.

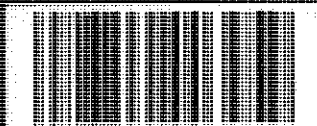
הופיעו בסדרת עדות:

אנאטול רנייה, כיכר העיר ריקה — אודיסאה יהודית בבולחוב
סמואל אולינר וקתלין לי, מי לחיים? יהודי מציל יהודים
זאכאר טרובאקוב, הסוד של באבי יאר
ניסן רוניק, ניצנים מאפר — סיפורו של חבר הנוער הציוני, ממקימי
ארגון הפפ"או בגטו וילנה
אדית ארנסט דרורי, רוקדת מעל תהום — שלוש שנים עם הפרטיזנים
במחתרת בסלובקיה, 1942-1945
דב זלמנוביץ, אביב בעלטה — אבדן הגעורים בבנדין ובמחנות
משה ברזניאק, עצי הלבנה הזקופים — לוחם יהודי בצבא הפולני,
בגטו קז'ימ' ובמחנות
אריה סגלסון, בלב הערפל — כיליונה של קובנה היהודית: מבט
מבפנים

Small, illegible text located directly below the portrait photograph.

Small, illegible text located in the lower middle section of the page.

Small, illegible text located at the bottom of the page, below the barcode.

בצלאל [סאלקה] לינהרד

האמנותי שאשאד בחיים

מאמר של הרב לרוד בנאום בדרסדן אצל אצבע האדם

בצלאל [סאלקה] לינהרד

האמנותי שאשאד בחיים

מאמר של הרב לרוד בנאום בדרסדן אצל אצבע האדם

סדרת אצבע

בצלאל לינהרד (הקטן) נולד בשנת 1870 בדרסדן. הוא היה מלחין, פסנתרן, ומוזיקאי. הוא חי את חייו המוזיקליים בארצות הברית, שם הוא חי עד למותו בשנת 1940. הוא היה מלחין מפורסם, וחיבר מספר יצירות מוזיקליות חשובות. הוא היה גם מלחין סרטים, וחיבר מוזיקה לרבות מהסרטים הידועים. הוא היה מלחין מודרני, וחיבר מוזיקה ששקפה את רוח התקופה. הוא היה מלחין מברוקלין, שם הוא חי עד למותו. הוא היה מלחין מפורסם, וחיבר מספר יצירות מוזיקליות חשובות. הוא היה גם מלחין סרטים, וחיבר מוזיקה לרבות מהסרטים הידועים. הוא היה מלחין מודרני, וחיבר מוזיקה ששקפה את רוח התקופה.

האמנותי שאשאד בחיים